

БЪЛГАРСКИЯТ ХІХ ВЕК

БЪЛГАРСКИЯТ ХІХ ВЕК
НОВИ АРХИВИ И ПРОЧИТИ

ЗА БУКВИТЕ
ОПИСМЕХЪ

**БЪЛГАРСКИЯТ XIX ВЕК:
НОВИ АРХИВИ И ПРОЧИТИ**

ЗА БУКВИТЕ
О ПИСМЕНОХЪ

Колективният монографичен труд се издава по проект на тема: „Информационен портал за архивно-документално наследство на Българското възраждане“ (2018–2021), финансиран от Фонд „Научни изследвания“ към Министерство на образованието и науката по Договор № КП-06-Н-25/2 от 13.12.2018 г.

На предна корица: гравюра, представяща български селяни и търговци, от книгата на Джорджина Маккензи и Аделина Търби „Турците, гърците и славяните. Пътувания в славянските провинции на Турция в Европа“.

- © проф. д.н. Орлин Събев, доц. д-р Християн Атанасов, съставители и научни редактори, 2019
- © чл.-кор. проф. д.и.н. Румяна Радкова, проф. д.и.н. Вера Бонева, научни рецензенти, 2019
- © Ивайло Найденов, Ивелина Машева, Милена Тафрова, Надя Манолова-Николова, Орлин Събев, Пламен Митев, Таня Тодорова, Християн Атанасов, автори, 2019
- © Академично издателство „За буквите – О писменехъ“, 2019
Университет по библиотекознание и информационни технологии, 2019

ISBN 978-619-185-382-3

**БЪЛГАРСКИЯТ XIX ВЕК:
НОВИ АРХИВИ И ПРОЧИТИ**

**THE BULGARIAN 19TH CENTURY:
NEW SOURCES AND READINGS**

Академично издателство „За буквите – О писменехъ“
София, 2019

The collective monograph is an outcome of research project “Information Portal for Archival-Documentary Heritage of the Bulgarian Revival” (2018–2021), financed by National Science Fund of the Bulgarian Ministry of Education and Science, Contract № КП-06-Н 25/2, 13.12.2018.

On front cover: Turks, the Greeks, & the Slavons. Travels in the Slavonic provinces of Turkey-in-Europe. Georgina Sebright (Mackenzie) & Adelina Irby (Daldy, Isbister & co., London, 1877)

- © Prof. DSc Orlin Sabeв, Assoc. Prof. PhD Hristiyan Atanasov, compilers and scientific editors, 2019
- © Associated Member of the Bulgarian Academy of Science Prof. DSc Rumyana Radkova, Prof. DSc Vera Boneva, scientific reviewers, 2019
- © Ivaylo Naydenov, Ivelina Masheva, Milena Tafrova, Nadia Manolova-Nikolova, Orlin Sabeв, Plamen Mitev, Tania Todorova, Hristiyan Atanasov, authors, 2019
- © Academic Publishing House “Za bukвите – O pismeneh”, 2019
University of Library Studies and Information Technologies, 2019

ISBN 978-619-185-382-3

*Посвещава се на 80-годишнината
на доц. д-р Славка Драганова*

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР БЪЛГАРСКИЯТ XIX ВЕК: ВЪЗРАЖДАНЕ, ТАНЗИМАТ, ИЛИ ОЩЕ НЕЩО	9
<i>Орлин Събев</i>	

ПЪРВА ЧАСТ

Студии

СИРАШКИТЕ КАСИ В ДУНАВСКИЯ ВИЛАЕТ НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ (60-ТЕ И 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК)	18
<i>Надя Манолова-Николова, Християн Атанасов</i>	
ГРАЖДАНСКО И НАКАЗАТЕЛНО ПРАВОРАЗДАВАНЕ ВЪВ ВИДИН ПРЕЗ ЕПОХАТА НА ТАНЗИМАТА (1839–1877)	83
<i>Ивелина Машева</i>	
ЗА ВЛИЯНИЕТО НА ОСМАНСКАТА КАНЦЕЛАРСКА ПРАКТИКА ВЪРХУ БЪЛГАРСКАТА ДОКУМЕНТАЦИЯ ОТ XIX ВЕК	111
<i>Орлин Събев</i>	

Статии

БУРЖОАЗНИЯТ МАНТАЛИТЕТ ОТ СРЕДАТА НА XIX ВЕК, ОТРАЗЕН В ЕПИСТОЛАРНОТО НАСЛЕДСТВО НА СВИЩОВСКИТЕ ПРЕДПРИЕМАЧИ БРАТЯ КРЪСТИЧ	153
<i>Ивайло Найденов</i>	
СПИСАНИЕ „БЪЛГАРСКИ КНИЖИЦИ“ (1858–1862) И ВЪЗРОЖДЕНСКОТО ДВИЖЕНИЕ ЗА АВТОНОМНА БЪЛГАРСКА ЦЪРКВА И ДУХОВЕНСТВО	165
<i>Таня Тодорова</i>	
ДОКУМЕНТАЛНИ СВИДЕТЕЛСТВА ЗА ЛОВЕШКИЯ МИТРОПОЛИТ ДИОНИСИЙ (1873–1875)	178
<i>Пламен Митев</i>	
ИЗ ЖИВОТА НА БЪЛГАРСКАТА ОБЩИНА В СКОПИЕ	202
<i>Милена Тафрова</i>	
ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ В ТЪРСЕНЕ НА „ВЪЗРОЖДЕНСКОТО“ ВРЕМЕ	216
<i>Орлин Събев</i>	

ВТОРА ЧАСТ

ЕДИН НЕИЗВЕСТЕН ДОСЕГА КЛЮЧ КЪМ ИНФОРМАЦИОННОТО БОГАТСТВО НА ОСМАНСКИЯ АРХИВ В СОФИЯ И ВАЖНОСТТА МУ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ ПРЕЗ XIX ВЕК: „КАТАЛОГЪТ НА СЛАВКА ДРАГАНОВА“	219
<i>Християн Атанасов</i>	

CONTENTS

PREFACE

THE BULGARIAN 19TH CENTURY: REVIVAL, TANZIMAT, AND/OR SOMETHING ELSE	9
--	----------

Orlin Sabev

PART ONE

Study Papers

ORPHAN FUNDS IN THE DANUBE VILAYET OF THE OTTOMAN EMPIRE (1860^S AND 1870^S)	18
---	-----------

Nadia Manolova-Nikolova, Hristiyan Atanasov

CIVIL AND PUNISHMENT LEGISLATION IN VIDIN IN THE TANZIMAT PERIOD (1839–1877)	83
---	-----------

Ivelina Masheva

ON THE INFLUENCE OF THE OTTOMAN ADMINISTRATIVE PRACTICE ON THE 19TH-CENTURY BULGARIAN DOCUMENTATION	151
---	------------

Orlin Sabev

Articles

THE BOURGEOIS MENTALITY FROM THE MID-19TH CENTURY, REFLECTED IN THE EPISTOLARY HERITAGE OF THE KRASTICH BROTHERS, ENTREPRENEURS FROM THE TOWN OF SVISHTOV	153
--	------------

Ivaylo Naydenov

THE JOURNAL “BALGARSKI KNIJITSI” (1858–1862) AND THE MOVEMENT FOR AUTONOMOUS BULGARIAN CHURCH HIERARCHY	165
--	------------

Tania Todorova

DOCUMENTAL SOURCES ABOUT THE ARBISHOP DIONYSIUS OF LOVECH (1873–1875)	178
--	------------

Plamen Mitev

ON THE DAILY LIFE OF THE BULGARIAN COMMUNITY IN SKOPJE	202
---	------------

Milena Tafrova

BY WAY OF CONCLUSION: IN SEARCH OF “REVIVAL” TIME ...	216
--	------------

Orlin Sabev

PART TWO

A SO-FAR UNKNOWN KEY TO THE BULK OF INFORMATION OF THE OTTOMAN ARCHIVES IN SOFIA AND ITS IMPORTANCE FOR THE 19TH CENTURY BULGARIAN HISTORY: “THE CATALOGUE BY SLAVKA DRAGANOVA”	219
---	------------

Hristiyan Atanasov

ПРЕДГОВОР

Българският XIX век:
Възраждане, Танзимат, и/или още нещо...

Орлин Събев

Преди повече от десет години беше публикуван сборник, който, макар и озаглавен „Балканският XIX век: други прочити“, включва студии, предлагащи *други* прочити главно на периода, известен като *Българско възраждане* (Мишкова 2006). Включените текстове, полемизиращи с *казионната* историография, посветена на живота на българите през XVIII и главно XIX век, подчертават изолираното разглеждане на периода от по-широк териториално-темпорален и историографски контекст и изтъкват необходимостта от интерпретирането му в по-тясна връзка с периода на институционално реформиране на Османската империя, известен като *Танзимат* (1839–1876). На преден план са изведени два проблема: дали е исторически обосновано този период в българската история да бъде разглеждан като отделна епоха и ако отговорът е „да“, дали е историографски коректно да бъде наричан *Възраждане*?

В един от текстовете в сборника, студията на Александър Везенков, се дебатират историографската легитимност на *изобретяването* на отделна „възрожденска епоха“, изведена извън контекста на историческото развитие на Османската империя. Авторът задава реторичния въпрос: „Но съвсем без значение за живота на българите ли са останали централизирането и рационализирането на администрацията, установяването на нейния контрол по места, реорганизацията на съдебната система, на данъчната система, финансовата стабилизация, подобряването на комуникациите?“ (Везенков 2006: 87). И отбелязва, че българите *„изживяват промените на османската държава и общество през XIX век. Това е*

ключът към проблема.“ (Везенков 2006: 111). Подчертавайки, че *Българското възраждане* пресилено е превърнато в ядро на големия национално-исторически наратив, той заключава, че трябва „да разглеждаме самите процеси на „национално възраждане“ в контекста на Османската империя в епохата на Танзимата“, както и да *изчезне* от употреба в научната литература обстоятелственото пояснение „през Възраждането“ (Везенков 2006: 127).

Втората препоръка изглежда силно нереалистична и непостижима, предвид обективните обстоятелства. Други автори във въпросния сборник като Румен Даскалов и Николай Поппетров, например, се съгласяват само частично с радикалното предложение на Везенков. Те изтъкват, че без да бъде категорично отричана, деконструирана изцяло и напълно заличена, към „конструкцията, наречена Българско възраждане, може да се подходи критически“, като се избегнат преувеличенията, деформациите и идеологическите употреби (Даскалов 2006; Поппетров 2006). Наред с „отделни коридорни подмятания“ (Мишкова 2006а: 9) и предпочитаното от историческата колегия *писмено* мълчание, тоест липсата, с едно изключение, и то от социолог (Димитров 2004), на публикувани отзиви и рецензии, какъвто е случаят с изследването на Румен Даскалов върху историографската интерпретация и идеологическата употреба на *Българското възраждане* (Даскалов 2002), и наличието отново само на едно публикувано критично становище (пак от същия социолог!) по отношение както на целия сборник, но главно на написаното от Везенков (Димитров 2008), следва да се отбележи, че дори и не изцяло безспорни, подобни по-крайни гледища поне хвърлят „камък в романтично-оплакваческото блато, в което е затънала историографията ни“ (Иванов 2006: 182), провокирайки изследователските сетива към различен поглед и прочит на миналото.

Първата препоръка на Везенков е основателна, но се нуждае от известно преформулиране: процесите в българското общество през XVIII–XIX век следва да бъдат изследвани, анализирани и концептуализирани *не единствено*, а *и* в османския контекст, защото макар и в определени области и

моменти да е водещ и определящ, той все пак трудно може да бъде разглеждан като единствен *волен* или *неволен* подтик за социално-културна модернизация и национално-църковна еманципация сред българите. Нещо, което Везенков не отрича в по-късна своя публикация (Везенков 2008). Освен това, действително термините „Възраждане“ и „Българско възраждане“, с които се назовава този период (или епоха, евентуално), са въведени в българската историография след Освобождението, а „съвременниците им рядко са ги наричали точно по този начин“ (Везенков 2006: 84). Но въвеждането в по-късен етап на подобни *обобщаващи* определения на периоди в развитието на народи и държави е характерна историографска *склонност*, която отразява именно *прочита* (който може да не е непременно най-коректният) на по-късните поколения. Тук може да се припомни идентичният случай с т. нар. *Епоха на лалетата (Lâle Devri)* в османската история (1718–1730): определение, което също не е използвано от съвременниците ѝ, а е въведено в началото на XX век (Refik 1915) и впоследствие безкритично възприето и наложено в турската историография. Макар и напоследък легитимността на това определение също да се оспорва от някои автори (Erimtan 2008; Karahasanoglu 2011), то все пак *засега* остава в употреба (Gökhan, Saraç, Özcan 2018).

От друга страна, критиката на Везенков спрямо доброволно избраната и целенасочена ограниченост на българската „възрожденска“ историография е основателна толкова, доколкото се отнася за нейния *mainstream*, защото дори и сред историците, работили и публикували през комунистическия период, се срещат учени, които не само не пренебрегват османския контекст, но специално подчертават неговото значение. Везенков правилно откроява като институционално-образователна слабост хронологичната обособеност на университетските курсове, а оттам и на преподавателите учени, на „История на българските земи през XV–XVII век“ (в който период се фокусират главно изследванията на българските османисти) и „Българско възраждане, XVIII–XIX век“ (където пък специалистите не са османисти и неволно или не, почти изцяло пренебрегват османския контекст). Същевременно

обаче трябва да се държи сметка и за вътрешната диференциация между специалистите, занимаващи се с XVIII и особено XIX век, между които има и такива, чийто предмет на изследване трудно може, дори и преднамерено, да изключи османския контекст. Това се отнася главно за специалистите по икономическа история, които изследват и анализират стопанския живот на българите, като неизбежно изхождат от общата османска икономическа рамка. Друг е въпросът, че те са останали, вероятно до голяма степен *съзнателно*, нечути и маргинализирани от колегията, занимаваща се с политическа история и определяща параметрите на големия национално-исторически наратив.

Нещо повече, за разлика от университетите, това периодизиране (и *заграждане* на периметри на изследване) не важи за историческите институти на БАН (Института за история или ИИИ, както и Института по балканистика, или ИБЦТ), където обикновено хронологичната рамка на съответните секции е по-голяма и обхваща на практика целия османски период (XV–XIX век). Затова в тях е честа практика османисти да се занимават и с периода XVIII–XIX век. Един от тези османисти е Славка Драганова, на чиято 80-годишнина е посветена настоящата колективна монография. Тъй като изследванията ѝ, публикувани в периода 70-те години на XX век – първото десетилетие на XXI век, са свързани главно със стопанската история на българските земи през XIX век, в тях не само неизменно присъства османският контекст, но се застъпват и становища, които са противоположни на историографските клишета за неравностойното икономическо състояние на българската рая. В обобщаващия тези изследвания последен неин труд „Селското население на Дунавски вилает“ тя още веднъж подчертава основния извод от обработения и анализиран от нея огромен османски изворов материал, а именно, че средностатистическият българин през XIX век е бил дори материално малко по-заможен от средностатистическия мюсюлманин/турчин (Драганова 2005). Въз основа именно на изследванията на Славка Драганова, в студията на Мартин Иванов в горестигирания сборник се застъпва звучащата „неконвенционално

в българската историографска среда“ хипотеза за „следосвобожденска стопанска криза“, която е естествено следствие от излизането на българските земи от османското „голямо икономическо пространство“ (Иванов 2006). В този смисъл, опитите за *друг* прочит на *Българското възраждане* съществуват отдавна, но са *неглижирани* от *казионната* версия на големия национално-исторически наратив.

Впрочем, както свидетелства цитираният сборник, чиято публикация като плод на дебат по този историографски проблем цели „не да ознаменува неговото приключване, а да разшири кръга на онези, които биха искали да се присъединят към него“ (Мишкова 2006: 7), *другите* прочити на миналото трудно намират легитимация не само в обществото, но и сред професионалната гилдия. Положителни са опитите напоследък различни аспекти на българския XIX век да се проучват и от изследователи, които ползват османотурска документация и някои от които идват от полето на *традиционната* османистика (Янева 2011; Атанасов 2017; Събев 2019). Това безспорно *разчупва* стереотипа на наложената „възрожденска“ парадигма. Дебатът остава със сигурност отворен, макар и не толкова интензивен, колкото би могло да се очаква и желае да бъде след публикацията на горесцитирания сборник с намерението да провокира гилдията към осмисляне, преосмисляне, преформулиране на фокуса и концепцията за изследване на периода.

Настоящата колективна монография може да бъде разглеждана като част от този дебат, без претенцията да е концептуално и методологично приносна като горесцитирания сборник, тъй като в нея е заложен акцент върху непозната или слабо анализирана досега емпирия, която, както подчертава Николай Поппетров (Поппетров 2006: 181) може да послужи за основа на нов, различен, друг прочит на историческия процес през българския XIX век.

Монографията включва седем глави, които тематично могат да бъдат обособени в два раздела: първите четири текста се фокусират повече върху социално-икономическия, а следващите три – върху църковно-организационния живот на българите през XIX век. Във всеки случай в тях неизбеж-

но присъстват главните „възрожденски“ герои – представители на църковната йерархия, търговската прослойка и интелегенцията, с характерните за тях „възрожденски“ деяния – борба за самостоятелна българска църква, общинско самоуправление, благотворителност, просвещение, формиране и утвърждаване на „буржоазен“ морално-етичен кодекс.

В пространна студия двама колеги, единият специалист по Българско възраждане – Надя Манолова-Николова, а другият османист – Християн Атанасов (една колаборация, която може да е вариант за преодоляване на дефицитите на наложената в българската университетска система хронологично дефинирана специализация) обединяват своята експертиза, за да изследват системата и функционирането на т. нар. *сирашки каси* в Дунавския вилает през 60-те и 70-те години на XIX век. Авторите използват „икономическата оптика“, за да разкрият по-детайлно финансовото състояние на касите и социално-стопанската им роля. Те подчертават, че подобни каси, гарантиращи правата на сираците, са функционирали под една или друга форма сред всички конфесионални групи, но че през периода на Танзимата османската държава „навлиза все повече в социалната сфера и след 1851 г. тези обичайни обществени действия са вече пряко регулирани“. Създадените от властите сирашки каси са под надзора на новосъздадените граждански османски съдилища. Въпреки това по места се запазват и някои стари форми за опазване на сирашките имоти, останали необхванати от османската система.

На създадените през периода на Танзимата по западно-европейски модел нов тип правораздавателни османски органи, в чийто състав по право влизат и представители на немюсюлманските общности, вкл. българи, е посветена студията на Ивелина Машева. Тя разглежда подробно функциите и правомощията на градските съвети (*меджлиси*), на търговските и гражданските съдилища и тяхната взаимовръзка с традиционните кадийски съдилища в светлината на конкретни документални примери за съдебни дела, заведени от българи във Видин. В заключение авторът подчертава, че значението на стария правов ред (съобразен с шериатската

норма) намалява, а се увеличава ролята на новите правораздавателни институции, в които българите са далеч по-видими.

Студията на Орлин Събев поставя акцент върху документацията, изготвяна от българите през XIX век, във връзка с урегулиране на имотни и наследствени права, както и отнасяща се до отношенията им с османските власти и правораздавателни органи. Той представя документални свидетелства за влиянието на османската канцеларска практика върху оформлението и композицията на изготвяните на български език документи и изследва до каква степен те са имали легитимност не само в рамките на българската общност, но и в османския правен мир. Умножаващите се през XIX век подобни примери авторът интерпретира и като още един пренебрегван признак за все по-открояваща се национална еманципация.

Изхождайки също от текстологичния анализ, Ивайло Найденов предлага различен от „икономическия“ прочит на кореспонденцията на братята търговци Димитър, Петър и Алеко Кръстич от Свищов. В нея той търси маркери, които разкриват тяхната менталност и етични норми, съблюдавани в личния и професионалния им живот. В епистоларното наследство на свищовските братя авторът откроява добродетели и морални норми като спестовност, почтеност, честност, доверие, съобразителност и прилежност – черти, които уплътняват представата ни за търговското предприемачество през изследваната епоха.

Таня Тодорова проследява развитието на българския църковен въпрос през публикациите на издаваното в Цариград сп. „Български книжици“ (1858–1862). Представяйки в приложение тематичен класификатор на публикациите, тя подчертава важната роля на списанието за популяризирането на въпроса сред българите и за привличане на по-голяма обществена подкрепа за каузата за създаване на самостоятелна българска църковна йерархия.

Пламен Митев публикува за първи път документация, свързана с назначаването на Ловешкия митрополит Дионисий (1873–1875) като важен етап от институционалното изг-

раждане на учредената през 1870 г. Българска екзархия. Представените от автора архивни материали запълват съществена празнина в биографията на митрополит Дионисий и са важно градиво за бъдещо академично изследване, посветено на неговата личност и дейност.

Неизследван извор привлича в своето проучване и Милена Тафрова. Въз основа на съхранявана в НБКМ кондика тя представя дейността на българската община в Скопие в периода 1880–1882 г., свързана с обичайните църковни, образователни и комунални въпроси. Прилагайки пълния текст на вписания в кондиката устав на Българската скопска община, авторът подчертава, че това е единственият известен засега нормативен акт от подобен характер, свързан със самоуправлението на българите в Скопие.

Убедени във важността на издирването, обработването, публикуването и анализирането на нови извори от периода, авторите на настоящата колективна монография се надяват, че новоиздирените извори или реинтерпретацията на известни извори биха могли да допринесат не само за изясняването на непознати или малко познати детайли от големия исторически наратив, но и да го коригират и прецизират.

Библиография

Атанасов 2017: Атанасов, Християн. *Развитие на земеделското кредитиране в Дунавския вилает: „общополезните каси“*. Велико Търново: Издателство „Фабер“.

Везенков 2006: Везенков, Александър. Очевидно само на пръв поглед: „Българското възраждане“ като отделна епоха.// Мишкова, Диана (съст.). *Балканският XIX век: други прочити*. София: Издателство „Рива“, 82–127.

Везенков 2008: Везенков, Александър. По повод на една рецензия: необходими уточнения.// *Социологически проблеми*, 2008, кн. 1–2, 394–397.

Даскалов 2002: Даскалов, Румен. *Как се мисли Българското възраждане. Историографско проучване*. София: Издателство „Лик“.

Даскалов 2006: Даскалов, Румен. Проблематизация на Възраждането.// Мишкова, Диана (съст.). *Балканският XIX век: други прочити*. София: Издателство „Рива“, 159–163.

- Димитров 2004: Димитров, Георги. Да мислим ли Възраждането? Паметник на Възраждането, или камък в блатото на нашата историография.// *Социологически проблеми*, 2004, кн. 1–2, 309–326.
- Димитров 2008: Димитров, Георги. Опит за дисидентство в условия на демокрация.// *Социологически проблеми*, 2008, кн. 1–2, 359–379.
- Драганова 2005: Драганова, Славка. *Селското население на Дунавски вилает*. София: Издателство „Авангард Прима“.
- Иванов 2006: Иванов, Мартин. Какво би станало, ако... Конструирани на хипотезата „развитие без Освобождение“.// Мишкова, Диана (съст.). *Балканският XIX век: други прочити*. София: Издателство „Рива“, 182–201.
- Мишкова 2006: Мишкова, Диана (съст.). *Балканският XIX век: други прочити*. София: Издателство „Рива“.
- Мишкова 2006а: Мишкова, Диана. Вместо въведение, или за отговорностите на маргиналите.// Мишкова, Диана (съст.). *Балканският XIX век: други прочити*. София: Издателство „Рива“, 7–27.
- Поппетров 2006: Поппетров, Николай. Българското възраждане: бележки към един (не)възможен дебат.// Мишкова, Диана (съст.). *Балканският XIX век: други прочити*. София: Издателство „Рива“, 164–181.
- Събев 2019: Събев, Орлин. *Просветени на Изток с лъчите на Запада: българската ученическа колония в Цариград (XIX–XX век)*. София: Издателство „Авангард Прима“.
- Янева 2011: Янева, Светла. *Българи откупвачи на данъци във фискалната система на Османската империя. Към историята на българския делови и социален елит през XIX в.* София: Издателство на НБУ.
- Erimtan 2008: Erimtan, Can. *Ottomans Looking West? The Origins of the Tulip Age and its Development in Modern Turkey*. London: I. B. Tauris.
- Gökhan, Saraç, Özcan 2018: Gökhan, İlyas, Saraç, Hüseyin, Özcan, Gökçe (ed.). *Lâle Devri'nde Osmanlı Devleti ve Nevşehir*. Kayseri: Kömen Yayınları.
- Karahasanoğlu 2011: Karahasanoğlu, Selim. İstanbul'un Lâle Devri Mi? Tarih ve Tarih Yazımı.// D. Hut, Z. Kurşun, A. Kavas (ed.). *Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu/Istanbul throughout History International Symposium 14–17 Aralık/December 2010. Bildiriler*. İstanbul: Mtt İletişim ve Reklam Hizmetleri, 427–463.
- Refik 1915: Refik, Ahmed. *Lâle Devri*. İstanbul: Muhtar Halid Kitabhanesi.

СИРАШКИТЕ КАСИ В ДУНАВСКИЯ ВИЛАЕТ НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ (60-ТЕ И 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК)

Надя Манолова-Николова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Християн Атанасов

*Университет по библиотекознание
и информационни технологии*

Резюме. Студията изследва сирашките каси в Дунавския вилает през 60-те и 70-те години на XIX век. Представен е религиозният фундамент, върху който се базират тези институции. Внимание се обръща на социалните практики за обезпечаване на сираците, характерни за представителите на всички конфесии, населяващи Балканите. През 1850 г. Високата порта активно се намесва в социалната сфера и тези практики са поставени под контрола на държавата.

Представени са капиталите на сирашките каси в османската дунавска провинция. Направен е анализ на тяхното управление. Посочен е размерът на заемите въз основа на наличната информация за касата в град Трън. Направени са някои важни сравнения с капиталите и практиките на „общополезните“ каси (друга османска кредитна институция). Студията представя също така наблюдения и анализи на лихвените проценти в Османската империя през периода.

Ключови думи: сирашки каси, Османска империя, Дунавски вилает, кредитно дело, лихви

За авторите

Проф. д-р Надя Манолова-Николова е преподавател в Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

За контакт с автора: manolova@uni-sofia.bg

Доц. д-р Християн Атанасов е преподавател в катедра

„Библиотечен мениджмънт и архивистика“ в Университета по библиотекознание и информационни технологии.

За контакт с автора: h.atanasov@unibit.bg.

Ни вдовица, ни сираче не притеснявайте.
Втора книга Мойсеева, Изход. Глава 22, 22

Чисто и непорочно благочестие пред Бога и Отца е това:
да пригледваш сираци и вдовици в техните скърби.
Съборно послание на свети Апостол Иакова. Глава 1¹

И давайте на сираците имотите им, и не подменяйте доброто с лошо, и не поглъщайте имотите им към вашите имоти!
Сура „Жените“ (Ан-Ниса)²

Грижата за децата сираци е един от фундаментите, върху който се градят редица социални практики на почти всички общества в различни и много продължителни периоди от време. Стремещът децата, останали без родители, да получат шанс за достоен живот, независимо от неравностойното им положение, е типичен за всяка епоха. Гарантира им се помощ от настойник или от нарочно създадена институция, достъп до образование, и нещо, което е особено важно – съхраняване на материалните активи, оставени от починалите им родители, ако са разполагали с такива. Нещо повече, полагат се усилия по възможност имотите да бъдат увеличени и предадени на наследниците след навършване на пълнолетие, за да могат те да ги използват и управляват.

През втората половина на XIX век в Османската империя и по-конкретно в Дунавския вилает (1864–1878), който обхваща днешните земи на Северна България, района на София (Софийски санджак), Северна Добруджа (днес в Румъния),

¹ Старозаветните и новозаветните текстове са по електронното издание: Библия 1992. http://bible.pc-freak.net/bulgarian_orthodox_bible.pdf (23.10.2019).

² Кораничните текстове са по електронната версия на: Превод на Свещения Коран Б.д. https://d1.islamhouse.com/data/bg/ih_books/single/bg-Translation_of_the_Meanings_Quran.pdf (23.10.2019).

както и районите на Ниш и Пирот (днес в Сърбия) и е населяван от различни етноси, но преобладаващо българи, с намесата на държавата тези социални практики, присъщи за всички конфесии, се централизират и формално се институционализират в т.н. сирашки каси³. Точният термин, който се използва в османската документация от средата на века по отношение на този институт, е „ейтам сандък“ (eytam sandıġı), т. е. *сирашка каса*. Основна задача на касите е да управляват имотите на сираците, да дават суми от тях с годишна лихва, която варира обикновено от 9 до 15%, и впоследствие да предават активите на вече пълнолетния сирак. Това са институции, които доскоро оставаха извън вниманието на българската историография⁴ и едва в последните години се появиха специализирани изследвания, посветени на тях (Манолова-Николова 2017: 316–334), Манолова-Николова 2017а: 375–387).

В настоящата студия си поставяме за цел да добавим нови сведения за финансовото състояние на сирашките каси и да разширим представата за ролята им в стопанския живот на обществото в онази епоха. Правим уговорката, че ще работим основно през „икономическата оптика“ за изследване на касите. Даваме предимство на представянето на капиталите на институциите в Дунавския вилает, посочваме и анализираме тенденциите, които се наблюдават при акумулираните суми на макро и микро ниво. Ще бъде направен още анализ на лицата, участвали в непосредственото администриране на касите – техните директори (müdü), доколкото ни позволяват запазените данни и в степената, в която можем да ги съпоставим с други такива. Ще се потърси отговор на въпроса какви са ефективите и реалните ползи от функционирането на касите.

³ С това обаче самата практика на назначаване на настойник и надзор на парите на сираците не минава изцяло под грижата на държавата, доколкото имаме случаи, и след 50-те и 60-те години на XIX век, при които християнски общности сами управляват сирашки имоти, без да ги предават за менажиране на вече функциониращите сирашките каси, вж. по-долу в текста. За тази османска провинция вж. Драганова 1980.

⁴ Или са споменавани миноходом, вж. Неновски, Маринова 2017: 364–365.

Възможно е този подход да се стори на читателите едностранчив. Важни социални функции на институцията остават встрани от нашия анализ. Като се има предвид, че изследванията за сирашките каси в България са в начален етап, на първо време обръщаме внимание на най-очевидното, като изследването е по-общо и фактологично от гледна точка на кредитната активност на институциите. Така, по наше мнение, може да бъде поставена основата за бъдещо надграждане и анализиране на грижите за сираците, както конкретно в Дунавския вилает и българските земи, така и в Османската империя като цяло.

Източниците

На какви извори се базира студията? Изследването е извършено въз основа на български, еврейски и османски документи. От домашните извори следва да се споменат църковните книги (*кондики*) от Копривщица, Котел, Жеравна и Плевен⁵. Използвана е и информация от възрожденската преса (Атанасов 2019).

Повече данни намираме в османските източници. На първо място, в изследването са използвани издадени османски документи (Турски извори 1971; Турски извори 1977; Османски извори 1981; Опис 2000). Използван е и публикуван регистър за сирашката каса в Трън, който ни дава интересни сведения на микро ниво (Манолова-Николова 2017: 316–334).

Особено ценни са османските статистически годишници, т. нар. салнамета (*salname*), които позволяват да се видят общите тенденции по отношение на капиталите на различните каси както на макро ниво, така и до ниво казалийски център. Според специализираната литература, първото известно салнаме е от 1847 г. В началото те са печатани на османотурски език (с арабската азбука), а по-късните, публикувани по време на Турската Република, са обнародвани на латиница (Sertoğlu 1958: 280–282).

⁵ Вж. Мухова 2017: 19–50; Тонев 1993: 76–78; НБКМ–БИА, Кондика от Жеравна: II А 7699; Плевенска църковно-общинска кондика: II А 7779.

В науката са известни много типове салнамета – общо-държавни и областни статистически годишници, книги на отделни министерства и т. н. В случая са подбрани само салнаметата за Дунавския вилает, издавани от печатницата в Русе. Те попадат в категорията на османските областни (вилаетски) салнамета и са общо десет на брой⁶. Периодът, който годишниците обхващат, е 1285–1294 г. по Хиджра, или от 1868/1869 до 1877/1878 г. Екземпляри от повечето от тях се съхраняват в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Те са достъпни и в дигитализиран вид в електронните бази данни на IRCICA (Research Center For Islamic History, Art and Culture) и Електронната библиотека на Университета „Мармара“ в Истанбул⁷.

В изследването са привлечени още еврейски извори, които пряко или косвено свидетелстват за наличието на социални практики в подкрепа на децата, останали без родители, сред еврейската общност на Балканите (Еврейски извори 1958).

Използваните източници имат и някои недостатъци, които са посочени по-долу в текста. Въпреки това, информацията в тях е относително надеждна и затова те могат да бъдат градиво за научно изследване, което да създаде обективна представа за проучваните институции.

Религиозната основа

Религиозната парадигма е в основата на дейността на тези институции. Всъщност сирашките каси са проявление

⁶ Те са многократно използвани от историческата наука, като са публикувани частично, или са извлечени данни от тях: Вж. например: Георгиева 2016: 136–191; Koyuncu 2014: 675–737; и други.

⁷ Годишник на Дунавския вилает (Salname-i Vilayet-i Tuna). Том (Def'a) I–X, Русе (Rusçuk), Печатница на Дунавския вилает (Matba'a-i Vilayet-i Tuna), 1868–1878 (1285–1294). Вж. следните интернет адреси (19.06.2019 г.): Marmara Üniversitesi Kütüphanesi ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı (<http://katalog.marmara.edu.tr/yordambt/yordam.php?>) и IRCICA (<http://e-library.ircica.org/>). Томове с номера: 3, 5, 6, 7, 9 и 10 се съхраняват на хартия и в колекциите на „Ориенталски сбирки“ към НБКМ. Том 3 е частично съхранен и е използвана само информацията за Русенски, Видински и част от Софийския санджак.

на много стари традиции, нормативно регламентирани в свещените текстове на юдеи, християни и мюсюлмани. Без съмнение и трите монотеистични религии недвусмислено разглеждат грижата за децата, останали без родители, като обществен морален ангажимент. Пасажи, постановяващи състрадателно отношение и помощ към сираците, се откриват в Стария и Новия Завет, както и в Корана (Атанасов 2019: 1004–1006).

Така например сред старозаветните текстове е постановено: *22. Ни вдовица, ни сираче не притеснявайте; 23. ако ли ги притесниш, кога завикат към Мене, ще чуя вика им, 24. и ще се разпали гневът Ми, и с меч ще ви убия, и жените ви ще останат вдовици, и децата ви – сираци* (Втора книга Мойсеева, Изход. Глава 22). Сред многобройните други текстове в този смисъл е и следният абзац: *19. Проклет да е, който криво съди пришълец, сираче и вдовица! И целият народ да каже: амин* (Пета книга Мойсеева, Второзаконие, Глава 27).

В Псалом 81 също се чете: *3. Давайте правосъдие на сироматах и на сирак; бъдете справедливи към потиснат и беден; 4. отървайте сироматах и бедния, изтръгвайте го из ръката на нечестивците* (Псалом 81. Псалом Асафов), а в Псалом 145: *9. Господ пази пришълците, поддържа сираче и вдовица, а пътя на нечестивците проваля* (Псалом 145. Алилуия).

Текстове с подобен смисъл изобилстват и в библейските книги на пророците. Така в книгата на Исаия пише: *17. Научете се да правите добро, търсете правда, избавяйте угнетен, защитавайте сирак, застъпвайте се за вдовица* (Книга на пророк Исаия. Глава 1). В книгата на Захария също е записано: *10. Вдовици и сираци, пришълец и сироматах не притеснявайте и зло един против другото не мислете в сърцата си* (Книга на пророк Захария. Глава 7). Възмездие очаква тези, които притесняват сираците и според книгата на Малахия: *5. И ще дойда при вас за съд и ще бъда бърз изобличител на магьосници и прелюбодеи, и на ония, които се кълнат лъжливо и задържат заплатата на наемника, притесняват вдовица и сираче и отблъсват пришълец, и от Мене се не боят, казва Господ Саваот* (Книга на пророк Малахия. Глава 3).

Интересна история за съхраняване на имотите на деца, останали без родители, намираме във втората книга на Макавей. В нея се описва, че дошлият да събира данък в Йерусалим в полза на цар Селевк⁸ пратеник Илиодор получил следното обяснение от първосвещеника за част от съкровищата, които принадлежат на сираци: ...6. *Та му обадил, че иерусалимската съкровищница е пълна с безбройни богатства, че е натрупано там безбройно множество пари, ненужни за жертвоприношения, и че всичко това може да падне във владение на царя...* 8. *Илиодор веднага тръгнал на път, под предлог да прегледа градовете на Келе-Сирия и Финикия, а всъщност – за да изпълни царевата воля.* 9. *Като стигнал в Йерусалим и бил дружелюбно приет от първосвещеника на града, той му съобщил за обаденото и казал защо е дошъл, като го и попитал: наистина ли е всичко тъй?* 10. **Макар първосвещеникът да му казал, че това е имот на вдовици и сирачета, поверен за пазене** (подчертано от Х.А., Н.М.).... 13. *Илиодор, който имаше царска заповед, все пак говореше решително, че това трябва да бъде прибрано в царската хазна* (Втора книга Макавейска. Глава 3).

Стремеж към справедливо и покровителствено отношение към сираците се открива и в апостолските текстове. В посланието на Апостол Яков недвусмислено е заявено: 27. *Чисто и непорочно благочестие пред Бога и Отца е това: да пригледваш сираци и вдовици в техните скърби и да се пазиш неосквернен от света* (Съборно послание на свети Апостол Иакова. Глава 1.)

Ислямът не прави изключение. Тук също се наблюдава изобилие от подобни постулати, а и не бива да се забравя, че самият пророк Мохамед е бил сирак. В свещения текст на мюсюлманите се чете: 215. *Питат те какво да раздават. Кажете: „Каквото и добро да раздадете, нека е за родителите и близките, и сираците, и нуждаещите се, и пътника [в неволя]...* (сура „Кравата“ – Ал-Бакара). В Корана е изрично

⁸ Става дума за Селевк IV Филопатор (управлявал от 187 до 175 г. пр. Хр.).

регламентирано да се запазват имотите на децата, останали без родители: *2. И давайте на сираците имотите им, и не подменяйте доброто с лошо, и не поглъщайте имотите им към вашите имоти! Това е голямо прегрешение... 6. И изпълвайте сираците, докато станат за брак, и щом забележите у тях зрелост, предайте им техните имоти и не ги изяждайте разточително и припряно, да не би да порастат. И който [настойник] е богат, нека се въздържа, а който е беден, нека яде с приличие [от наследството на сираците]. И когато им продавате имотите, вземете свидетели пред тях.... 10. Които поглъщат имотите на сираците несправедливо, те поглъщат в стомасите си огън и ще горят в пламъци (сура „Жените“ – Ан-Ниса).*

Почти същият постулат се среща и в сурата „Нощното пътешествие“ (Ал Исра): *34. И не пристъпвайте към имота на сирака, освен с добронамереност, докато не достигне зрелост! И изпълнявайте обета! За обета се носи отговорност.*

В Корана дори на самия Мохамед е напомнено, че не бива да се огорчават сираците: *6. Не те ли намери Той сирак и не те ли приюти? 7. И те намери заблуден, и те напъти. 8. И те намери беден, и те замогна. 9. Тъй че не огорчавай сирака! (сура „Утрото“ – Ад-Духа)⁹.*

Тези религиозни послания неминуемо дават отражение върху отношението на различните конфесии, живеещи по българските земи по време на османското владичество, към децата без родители. Те са водещи морални ориентири за грижа и пазене на имотите на сираците, които пък от своя страна са спазвани според културните традиции и възможности на различните общности в Османската империя. Всъщност, както ще видим, поддържането на сирашки каси е съвсем естествено за мултирелигиозната и мултиетническа среда на Балканите. Макар и не така отчетливо, такива социални практики са съществували и преди средата на XIX

⁹ Вж. и Yazıcı 1995: 45–46. Тук са предадени и слова на пророка Мохамед за защита на сираците.

век. В различни източници се използват изрази като „сирашки имоти“, „пари за сираци“, „имоти на наследниците“ и др. (Османски извори 1981: 135, 137 и др.), а вече след средата на XIX век по-масово се среща терминът „сирашка каса“. Може да се твърди уверено, че през XVI–XIX в. християни, евреи и мюсюлмани са полагали грижа към сираците и са имали изградени обществени механизми за запазване на имотите и наследствата им.

Християнската практика на българите

Грижи за имотите на деца без родители до навършване на пълнолетието им са полагани най-вече от роднини и настояници, но също така от църковните настоятелства, еснафските организации и общините. В изследване за дарителството през XVIII век Светлана Иванова подчертава, че църковните настоятелства „разходват средства за собствено благотворителна дейност – подпомагане на бедни, сироти, вдовици“ (Иванова 2003: 81). През XIX век църковните общини в стопански добре развитите български селища възприемат практиката да съхраняват сирашки наследства и да дават месечни лихви. В началото на века в Копривщица такава лихва се изплаща първоначално на едно дете сираче¹⁰. Постепенно, през 20-те години, броят на сираците, върху чиито наследствени пари се определят лихви, се увеличава на седем¹¹. В книгата (*кондика*), в която се вписват приходите и разходите на копривщенската църква, се обособява специална сметка за „сирашки пари“. След 1825 г. от това перо се отделят средства за заплати на учител, клисар, за строителството на храм и др. Наследствата се използват в полза на обществото, като всеки месец се изплаща лихва върху тях и сираците не се ощетяват¹².

¹⁰ Дом на музеите Копривщица – архивен фонд 204 (ДМК–аф 204), а. е. 13, л. 43. Лихвата не се отбелязва като стойност в документа. Вж. и Мухова 2017: 19–50.

¹¹ ДМК–аф 204, а. е. 13, л. 49, 56, 59, 65, 71–72.

¹² Точни суми не са посочени, защото в кондиката не са вписани наследените пари.

Документите от 30-те години и по-късно през XIX в. съдържат повече информация. През 1838 г., във връзка със строежа на църквата в Пазарджик, от децата на покойния бакалин Стойко са заети 2000 гроша с 10% лихва (Манолова-Николова 2016: 85). През 1842 г. църковните епитропи на Котел приемат 8000 гроша от сираците на Хаджи Власаки за съхранение в касата. При използване на парите, както личи от кондиката на котленската църква, се поставя също 10% лихва (Тонев 1993: 76–78). Със запис от 10 май 1846 г. в кондиката на Плевенската църква „Св. Николай“ пред свидетели се удостоверява, че е продадена къщата на Петковите деца сирачета за 510 гроша. Парите са разпределени справедливо между трите деца и същевременно са дадени под лихва, която за една година е 56 гроша и 20 пари¹³.

Значително по-системни изглеждат грижите за наследството на деца сираци в Жеравна, което проличава от кондиката на местната църковна община. Най-ранният запис е от 16 януари 1865 г. за 2000 гроша, предадени от вдовицата Власювца Добриянова, „що остали на децата наследие, като парите ще стоят в черковната каса с лихва на сто 10 на година“. Според последващите бележки до 1881 г. всяка година са начислявани по 200 гроша лихва. Парите, управлявани от църковния касиер, са предоставяни на различни жители в селото. Така наследниците Никола и Мате Власюви получават на 24 февруари 1881 г. цялата сума от 4000 гроша и сметката е закрыта¹⁴. В кондиката има подобни записи през 1871 и 1872 г., с които сирашки наследени пари се оставят в църковната каса при 10% годишна лихва. Те са изплатени изцяло през 1880 и 1881 г.¹⁵

Малко по-различен е примерът с имуществото на покойния жеравненец Киро Тодоров. В кондиката на църквата е вписан опис на неговото имущество, изготвен пред свидетели на 15 септември 1869 г. и съдържащ движимостите и

¹³ НБКМ–БИА, Плевенска църковно-общинска кондика: II А 7779, л. 677 (гръб).

¹⁴ НБКМ–БИА, Кондика от Жеравна: II А 7699, л. 19.

¹⁵ Пак там, л. 19–20.

недвижимостите, на обща стойност 17 109 гроша¹⁶. От тази сума са извадени неговите задължения и остатъкът от 8 040 гроша е даден на Николаки поп Рафаилов, който е *васия*¹⁷, т. е. настойник. Според описанието в кондиката, става дума за опекун, определен предварително от починалия. Записът от 2 март 1881 г. доказва, че наследниците на Киро Тодоров получават цялата сума, заедно с лихвите, в размер на 11 000 гроша, от попечителя Николаки поп Рафаилов, потвърдено с печата на Жеравненската община¹⁸.

Дали посочените примери говорят за масова практика на българските църковни общини спрямо сираците през XIX век? Засега това е предварително наблюдение, но то доказва, че общините са поемали грижата да запазят и да увеличат чрез даване под 10% лихва наследено имущество, като по-късно то да бъде върнато с лихвите на порасналите наследници. Разгледаните примери са от български общини с добри финансови ресурси, чието население има високо доверие в местното църковно управление.

Еврейската традиция

Еврейските общности в Дунавския вилает на империята процедурат по сходен начин. Грижата за опазване на сирашките наследства е под надзора на равините и управителите на синагогите (Аврамов, Розанис 1989: 37)¹⁹. Макар да не са налични изобилни свидетелства, има доказателства за грижите към еврейчетата сираци. Известен е случай, при който „в ръцете на управителите на синагогата“ се завещава сума в

¹⁶ Пак там, л. 16.

¹⁷ Найден Геров определя думата *васия* като настойник. В ислямската традиция означава още изпълнител на завещание и настойник на деца, останали без родител. Вж. Геров 1975: 109.

¹⁸ НБКМ–БИА, Кондика от Жеравна: П А 7699, л. 16 (гръб)–17.

¹⁹ По мнение на специалистите балканските евреи базират юридическите си норми на няколко основни фундамента. На първо място това са „правото на Библията и Талмуда“, но също и римското частно право, правото на държавите, от които произхождат самите евреи, например византийско (за евреите романиоти), испанско, португалско (за евреите сефариди) или немско (за ашкеназите) и местното право на Балканите.

размер на 1000 акчета „с поръчение от нея да се издържа учител, който да подготвя сираците, лишени от материалната възможност да плащат за обучението си“ (Еврейски извори 1958: 332; Аврамов, Розанис 1987: 47). Ели Ешкенази, изследовател на историята на евреите по българските земи, публикува интересен факт за настойничество върху сирашки имот на член от еврейската общност. От „ръкопис от Видин за оспорена съдебна спогодба поради грешка в окончателната сметка“ разбираме, че през 1800 г. евреинът Рубен, съдружник на сирашки настойник (Семо), умишлено или не, е направил счетоводни операции, вследствие на които капиталът на сирака е намален с 400 гроша. Впоследствие настойникът на сирака – ученият Семо, посочил грешката му, като заявил, че по този начин детето е оцетено. В резултат последвало временно и компромисно споразумение и въпросният Рубен, отказвайки да покаже своите документи, се съгласил да внесе 280, вместо 400 гроша, в полза на сирака (Ешкенази 1973: 102–103). Очевидно сред еврейските общности, напълно в унисон с религиозните норми, е съществувала практика за назначаване на настойник с оглед запазване на сирашките имоти и тяхното възможно увеличаване.

Османската административна практика спрямо сираците мюсюлмани и християни XVI–XVIII в.

Грижите за децата, останали без родители, в Османската империя са анализирани в по-голяма степен по отношение на мюсюлманите. Турските историци имат детайлни и приносни изследвания върху даването под лихва на суми от сирашки имоти – например за Бурса (Çiftçi 2003: 81–96)²⁰. В научната литература отдавна е изяснено, че кадията (т. е. османският съдия) нормативно гарантира съхраняването имотите на сираците и прехвърлянето им след навършване на пълноле-

²⁰ Изследователят прави много обстоен анализ на сирашките каси в града от XV до XVII век, предавайки и размера на лихвата, която се движи между 10 и 15%.

тие²¹. Той назначава настойник на деца без родители – независимо от тяхната конфесия, предимно на мюсюлманите, но също така на християните и на евреите. Известни са многобройни подобни случаи в шериатските съдилища.

Така например на 17 април 1740 г. е назначен настойник на Фатма, дъщеря на починалия Казъм Махмуд беше от Добрич. На Топал Ахмед беше, т.е. на попечителя, е предаден списък с имуществото на покойника, което той ще съхранява и управлява, заедно с дела на Фатма от паричното наследство, общо 18 гроша и половина. От друг подобен документ става ясно, че Бекир беше, син на Осман, е бил определен за надзорник на имотите на наследниците на починалия Хасан бей от с. Семиз Али (с. Драганово, област Добрич) (Османски извори 1981: 22). Подобни многобройни вписвания относно издръжки за сираци има и в кадийските книги (*сиджил*) от Видин. В такъв документ от 22 април 1773 г. (29 мухарем 1187 г.) се определя да бъде увеличена издръжката на непълнолетен²².

Същата процедура съдът прилага и по отношение на немюсюлманите. От съдебен протокол от 16 юни 1550 г. (30 джемазиюлевел 957 г.) се разбира, че е починал настойникът на сирака Съботин и на негово място е назначен друг: „тъй като е починал немюсюлманинът, именуван Райко, [син на] Велю, настойник на Съботин, непълнолетен син на покойния немюсюлманин, именуван Иван, [син на] Недялко, и понеже на поменатия непълнолетен Съботин е оставено наследство по шериата от умрелия му баща, то за приемането на това наследство шериатският съд назначи за настойник присъстващия в заседанието немюсюлманин Петко, син на Тодор.“ (Турски извори 1971: 103).

Според друг съдебен протокол, за настойник на децата на починал еничар от Видин, служещ в шестдесет и четвърта

²¹ За примери за назначаване на настойници на сирачета от страна на кадията (османския съдия) вж. Градева 1993: 106–107; Özcan 2006: 107; както и особено обширната и много приносна студия на Олга Тодорова: Тодорова 2003: 186–187.

²² НБКМ, видински сиджил S. 63, л. 132 (нова пагинация), док. 2а.

ода²³, е назначена първоначално майка им, но след нейната смърт е определен за настойник шивачът от шестдесет и четвърти еничарски джемаат²⁴ Хюсейн ага, син на Ахмед. Завещаното имущество е внушително и е в размер на 13 910 гроша. Вероятно поради това са посочени още няколко попечители на децата: Сеид Мехмед Алидар и Омер ага, от първа еничарска рота, както и големият Абдуллах беше от шестдесет и четвърти еничарски джемаат. След като са описани сумите, които са давани в заем, и са удържани някои разходи, на настойника е предадена за съхранение и управление сума, възлизаща на 12 018 гроша и 4 пари (Турски извори 1971: 190–191).

Показателно в горния пример е, че най-често при назначаване на настойници се дава предимство на лицата, имащи роднинска връзка със сираците. Ето защо първоначално за имотите на децата на починалия еничар се грижи майка им. Едва след нейната смърт за настойник е определен еничар, за когото не е известна роднинска връзка с непълнолетните. Майката на децата е предпочетена за настойник и в друг случай, когато следва да се положат грижи за имот на непълнолетни християни. На 7 януари 1699 г. майката на малолетната Стойна, дъщеря на починалия видинчанин Стоян, е преценена като надеждна и е назначена за настойник на имотите на дъщеря ѝ: „според събраните сведения майката на същата Стойна, която е причина за съставянето на акта, е способна и заслужаваща доверие за извършване делата по наследството, то съдията делител²⁵ я определи и назначи за настойник попечител по водене делата по наследството на малолетната спомената Стойна.“ (Турски извори 1971: 147).

Често изборът се спира и на други роднини. На 23 септември 1655 г. „съгласно великодушните и благородни предписания на Корана“ за настойник на тримата малолетни сираци на покойния Железко от Русе е определен един от

²³ Ода (oda) – букв. „стая“, в случая казармено помещение; Османските термини в текста са обяснени по показалците в: Турски извори 1977: 386–418; Османски извори 1981: 375–391.

²⁴ Джемаат (cemaat) – букв. „общност“. Има се предвид еничарско поделение.

²⁵ Т. е. кадията.

чичовците им Николчо, „който да приеме и пази имота на казаните сираци и да поеме казаното настояйничество със задължение да извършва във връзка с това следуемите се изплащания“. (Турски извори 1971: 126).

В други случаи са назначавани за попечители лица без пряка кръвна връзка, но сродени със семейството на покойника – зетьове и др. Така на 16 април 1709 г. за настояйник на непълнолетните наследници на немюсюлманина Тодор, син на Константин, от Русе е определен съпругът на пълнолетната му дъщеря Димка – Баба²⁶ Христо, „който според дадените сведения от хора, заслужаващи доверие от същата махала, е способен да управлява полезно във всяко отношение имотите на малолетните.“ (Турски извори 1971: 151).

Изглежда, когато непълнолетните сираци нямат наследствени суми или те са прекалено малки, е възможно да им се определи издръжка към османския съд. На 19 ноември 1656 г. в русенския съд се явил Мустафа, живущ в махалата Джедид, и заявил, че „починалият неотдавна Дерия е оставил законен малолетен син на име Мехмед, който няма нито издръжка, нито облекло, и моли съда да се определи на казания малолетен една издръжка, както и да му се позволи да изиска тази издръжка. Съдията, заемащ това високо място и прилагащ Корана, като се занима с въпроса за издръжката и облеклото, определи по три акчета дневно...“ (Турски извори 1971: 127–128; Опис 2000: 174).

Обикновено, когато има оставено наследство за управление, то се продава на търг, за да бъде достигната максималната му цена. Получените при продажбата на имотите суми се съхраняват в нарочен „сандък“ – т. е. каса, и се използват за отдаване на кредити под лихва (Berber 2017). Многобройни са документиранията случаи в Добрич, при които суми от сирашките имоти са отпускани в заем. През декември 1739 г. 80 гроша от парите на сираците на покойния мола²⁷ Сеид Хасан, син на Юнус, от махалата Хаджи Синан

²⁶ Вер. прозвище от *баба* (baba) – т.е. баща.

²⁷ Човек, грамотен в религиозната догматика.

в Добрич, са дадени в заем (Османски извори 1981: 137). През март/април 1740 г. 100 гроша от парите на децата на покойника Ахмед беше – Ибрахим и Мехмед, са отдадени под лихва от настойника им Башли Ибрахим беше от махалата при Старата джамия „с условие десетте гроша да се броят за 11½“²⁸, залог срещу което е къщата му. В тази година са отпуснати други 100 гроша на Каниб Ибрахим, при същите лихва и залог (Османски извори 1981: 135). При такива условия са осигурени два заема от имоти на сираци в село Герз Алилер (с. Петлешково, област Добрич). В единия случай заем от 30 гроша е даден на Мустафа, син на Мухарем, а във втория – 5 гроша на Шабан, син на Мехмед, и двамата от посоченото селище (Османски извори 1981: 26).

Нормативно устройството през втората половина на XIX век

Такива са обичайните практики до периода на Танзимата в Дунавската османска провинция относно грижите за имотите на децата, останали без родители. Реформите преобразуват редица сфери. Една от тях е социалната и се характеризира с подчертан стремеж на държавата да регулира и влияе върху издръжката, образованието и реализацията на сираците и бедните деца. Лансират се идеи за създаване на училища за „сираци, просеци деца и малолетни престъпници“. Подобна теза, според изследователите, се появява още през януари 1839 г. във Висшия съвет за правни разпоредби, но е отхвърлена поради влошеното финансово състояние на държавата. През 60-те години на XIX век се разкриват исляхханета (islâhthane) или занаятчийски училища за сираци, бедни и изоставени деца. Инициативата е подета от Мидхат паша, но е елемент от засилващата се намеса на държавата в социалната сфера (Добрева 2016: 681–682; Dobрева 2017: 22). Именно бележитият реформатор основава първото исляххане в Ниш през март 1863 г., след което те се увеличават, изграждайки цяла мрежа (Yazıcı 2007: 31–32; Karataş 2015: 18).

²⁸ Т. е. лихвата е в размер на 15%.

В контекста на държавната намеса в социалните дейности следва да се постави и изработването на нарочния правилник, по който започват да функционират институциите, съхраняващи пари от сирашки имоти. Той е обнародван на 31 декември 1851 г. (7 ребиюлевел 1268 г.), с което формално касите се институционализират²⁹. Правилникът (nizamname)³⁰ за сирашките имоти, неговите допълнения и други подобни нормативни документи, публикувани по-сетне, остават извън вниманието на българските историци, но са добросъвестно представени от почти всички турски изследователи по темата. Поради това тези регулативни разпоредби няма да се разглеждат тук, а ще бъдат само ретроспективно маркирани. Съгласно правилника от 1851 г. се образува Управление на сирашките имоти (Emval-i Eytam Nezaretî), като се регламентира подробно устройството на институцията и практиките за запазване на сирашките имущества (Bozkurt 2012: 82; Çanlı 2002: 58; Çanlı 2003: 60; Yıldız 2017: 36). С правилника се оформя административната „шапка“ на касите, които по-плътено се инкорпорират в йерархията на държавните институции.

През 1857 г. е обнародван друг устав, който регулира процедурите по продажбата на недвижими имоти, оставяни в наследство на сираците³¹. Предвижда се възможност имотите в окаяно състояние да се продават на търг, за да не бъдат нанесени щети на децата без родители (Yıldız 2017: 37). В турската историография има известно разминаване за това кога е обнародван следващият правилник за дейността на касите в провинциите: „Правилник за съхранението и управлението на сирашките каси, които ще се отворят в Императорската държава” (Memalik-i Mahruse-i Şahanede Küşad Olunacak Eytam Sandıklarının Suret-i İdaresi ve Muhafazası Hakkında Nizamnamedir). Според изследователя Несими Язъджъ правилникът е от 17 февруари 1870 г. (16 зилкаде 1286 г.; 5 фев-

²⁹ Düstur, vol. 1, 270–275.

³⁰ В текста ще се използва като синоним и терминът „устав“.

³¹ „Правилник относно земите намиращи се във владение на сираците“ (Eytam Uhdesinde Bulunan Çiftlikat Hakkında Nizamname).

руари 1285 г.) (Yazıcı 1995: 47). Според нас дипломната работа на студента от Университета „Мармара“ – Абдуллах Таха Йълдъз, най-убедително решава въпроса за годината на публикация на документа. Той смята, че през 1866 г. е преценено, че съществува риск да се загубят около 100 милиона гроша, намиращи се в ръцете на сирашки настойници от провинцията. В тази връзка Висшият съвет (Meclis-i Vala)³² подготвя правилник за провинциалните каси, влязъл в сила на 26 септември 1866 г. (16 джемазиюлевел 1283 г.).

Документът е обнародван първо в османския правителствен вестник „Таквим-и векаи“ (Takvim-i Vekayi) на 11 октомври 1866 г. (1 джемазиюлахър 1283 г.)³³. По-късно, през 1872/1873 г. (1289 г.), е публикуван в по-разгърнат и подробен вид със съответните членове в сборника със закони „Дюстур“ (Düstur)³⁴. Анализът сочи, че правилникът претърпява две промени. Първата е от 17 февруари 1870 г., която е възприета от някои автори за година на създаване на документа. При нея е изменен член 16. Второто изменение е от 15 февруари 1872 г. (5 зилхидже 1288 г.; 2 февруари 1287 г.) и се отнася до членове 6 и 13³⁵. С последното изменение на член 6 се постановява директорите на касите по места да се сменят на всеки две години. Промяната е направена очевидно с цел да се намали вероятността от корупционни практики. В член 13 се дава право на сирака, който още не е достигнал пълнолетие, да получи средства от касите, за да може да се ожени, дори междуременно да се е преселил и да живее на друго място. С него се регламентира пазенето на документите, гарантиращи прозрачност на отпуснатите суми. Промените са отразени в провинциалния официоз на Дунавския вилает – вестник „Дунав“³⁶.

На 3 октомври 1874 г. е създаден Съвет за управление на сирашките имоти. Тогава е утвърден „Правилник, разясняващ

³² Вероятно авторът има предвид Висшия съдебен съвет по правни разпоредби (Meclis-i Vala-уl Ahkam-ı Adliye).

³³ Takvim-i Vekayi, nr. 863, вж. Yıldız 2017: 34.

³⁴ Düstur, vol. 1, 276–281; вж. също Yurdakul 2017 (недостъпно за нас).

³⁵ Вж. Düstur, vol. 1, s. 277, 280.

³⁶ Дунав, VII, 652, 20 февр. 1872.

структурата и задълженията на създадения с височайша заповед Съвет за управление на сирашките имоти“ (Bâ-İrade-I Seniyye Teşkil Eden Meclis-i İdare-i Emval-i Eytam'ın Suret-i Teşkilini ve Vezaifini Mübeyyin Nizamnamedir). Съгласно новия устав, който съдържа седем члена, създаденият съвет е подведомствен на канцеларията на шейхюлислама, като се определят длъжностите и правомощията на неговите членове и на подчинените им чиновници (Yıldız 2017: 37).

Сирашките каси в Дунавския вилает през 60-те и 70-те години на XIX век

Нормативните документи, които бяха представени, регулират управлението на сирашките каси. В изследването ще се спрем на резултатите от публикувания през 1866 г. правилник, засягащ дейността на касите в провинциите и конкретно в Дунавския вилает. Нямаме подробни данни как се извършва инкорпориранието на сирашките имоти или „каси“, които до този момент са управлявани съгласно местните практики. Вероятно това се е случило във времето от 11 октомври 1866 г. (1 джемазиюлахър 1283 г.), т. е. обнародването на правилника, до 1868/1869 г. (1285 г.) и дори след това, от когато е налична по-наситена информация за капиталите на сирашките каси в османските годишници³⁷. Сведение предава само вестник „Едирне“ (Одрин) от 23 октомври 1867 г., според което съгласно *императорско ираде* (т. е. султанска заповед) в Одрин е създадена сирашка каса, която ще дава заеми от вече събраните пари³⁸. Вестникът информира къде се помещава институцията и в кои дни от седмицата може да се вземат пари назаем от нея. В него четем:

Понеже чрез Императорско ираде съставеният в Едирне етимски сандък [т.е. сирашка каса], от събраните до сега сирашки пари ще дава

³⁷ Одържавяването със сигурност не е всеобхватно, доколкото, както видяхме, и след 60-те години на XIX век има случаи, в които имущество на сираци се управлява от християнски църковни настоятелства.

³⁸ Одрин не е част от Дунавския вилает, но примерът е показателен и по отношение на разглежданата тук провинция.

взаем по 6 и 10 пари кесията на месеците³⁹ съгласно с погорнето ираде [заповед] със здраво поръчителство и съразмерен залог. Които искат да вземат в заем с гореречените условия треба да ся отправят в Едирне на санджашкият Меджлиси темизи хукук [т.е. областният апелативен съд], а определенните дни за такива споразумения са Събота, Вторник, и Четвъртък на всека седмица⁴⁰.

Очевидно година след направеното допълнение на правилника поне част от наличните капитали от имоти на сираци вече се администрират съгласно новите норми. Институцията е инкорпорирана още по-тясно в османската съдебна система⁴¹, като работи в точно определени дни от седмицата. Начело на сирашките каси сега застават местни чиновници – директори (müdür), чиито имена се появяват и в османските статистически годишници след 1868/1869 г. (1285 г.). От тази година до 1877/1878 г. (1294 г.) има системни данни за капиталите на касите и техните ръководители. Преди да ги проследим обаче, ще представим и ще се опитаме да анализираме лихвените проценти, при които сирашките каси предоставят заеми. Чрез анализа се открояват някои важни детайли от историята на касите и на движението на лихвите в Османската империя като цяло.

Лихвите

При какви лихви сирашките каси са отпускали заеми? Информацията в наличните източници за времето преди Танзимата сочи, че от имотите на сираци са раздавани заеми срещу лихва варираща между 10 и 15%. Вече посочихме двата регистрирани заема от март–април 1740 г. в Добрич, при които по 100 гроша са отпуснати срещу оскъпяване в размер на 15%⁴². Лихвеният процент от 10 до 15% е характерен и за

³⁹ Вероятно се има предвид да се взима на месец лихва в размер на 6 гроша и 10 пари за 500 гроша, т. е. 1,25% на месец или 15% на година; вж. и бележка № 46.

⁴⁰ Едирне (Одрин), I, 2, 23 окт. 1867.

⁴¹ Немалък дял от институциите в миналото също са били в някакъв смисъл част от османската съдебна система, доколкото са надзиравани от османски съдии, но сега това е по-ясно изразено.

⁴² Османски извори 1981: 135.

малоазийския град Бурса през XV и XVII век (Çiftçi 2003: 89). Оскъпяването на заемите, давани от мюсюлманските парични вакъфи също е в този диапазон. При тях сумата, която се отпуска е с лихва до 10%, но има и случаи на по-висок процент – 12,5 и дори 15. Сумите са давани на кредит, както е записано в учредителния акт на вакъфа (*вакъфнаме*), най-често с уговорката, че част от печалбата ще се използва за някакво общополезно дело – за издръжка на кухня за бедни, покупки на консумативи за джамия, заплати за служители на ислямския култ и т. н.⁴³

Предполагаме, че като цяло лихвите от сирашките имоти са се движили около горната граница от 15%. Причината според нас е, че по-високата лихва предпоставя по-голяма печалба, която да гарантира запазването на сирашкия имот и предаването му на наследника след достигане на зрялост. Основание да се мисли така, дава фиксирането на лихвените нива от османското правителство през 1864 г. Тогава е издаден „Нов устав за законната лихва“, с който размерът на оскъпяването по заемите се установява до 1 на 100 на месец (или 12% на година), с изключение на „онези, които имат куйруклу сенеди⁴⁴ и до капиталите, които са управят от заведенията за сиротите“, т.е. сирашките каси⁴⁵. Според нас това е жест към сираците, защото лихвите по заемите, дадени от техните имоти, не се фиксират. Остава се възможността, поне временно, те

⁴³ Литературата по този въпрос е значителна, вж. Мутафчиева 1993: 378–398; Мутафчиева 1993а: 399–434; Първева 1992: 44–54; Jennings 1973: 168–216; Çağatay 1970: 53–68; Mandaville 1979: 289–308; Çizakça 1995: 313–354; Gilbar 2012: 115–136; Marcus 1983: 137–163; Haslindar, Afizar, Tajul 2013: 1–7; и много други.

⁴⁴ Вероятно се имат предвид носещите лихва правителствени облигации.

⁴⁵ Съветник, II, 3, 6 апр. 1864; Арнаудов 1871: 354–356.

да дават кредити срещу по-високи лихви – в размер на 15%⁴⁶. Навярно тази „привилегия“ не продължава дълго. Създадените „общополезни“ каси през 1863–1864 г. дават заеми с фиксирана лихва от 12%, която постепенно е редуцирана до 9%. Обективно сирашките каси са принудени да се конкурират с друга правителствена институция и съответно да намалят лихвените си нива. Това е документирано за Крит. Вестник „Источно време“ съобщава през август 1876 г., че на острова ще се синхронизират наредбите за сирашките каси по примера на тази в град Ретимо (Ретимно) и съответно лихвата по заемите, на годишна база, се намалява на 9%, вместо взиманите дотогава 12 или 15%: „Годишната лихва на касите на сираците (итам сандъкъ) ще са смали на 9 на сто, наместо 12 и 15, и наредбата която съществува за сирашката каса на Ретимо може да са тури на действие за всичкия остров.“⁴⁷.

Примерът, макар от област твърде далечна за Дунавския вилает, по наше мнение е логичен завършек на един общоимперски процес на сваляне на лихвените нива, който сирашките каси не могат да избегнат. Вероятно процентът на лихвата по отпусканите от тях кредити също намалява (Атанасов 2017: 34–41). Без да имаме преки доказателства, може да твърдим, че в Дунавската провинция лихвата, вземана от сирашките каси, в течение на времето също се редуцира и достига до 9%.

Капиталите

По отношение на капиталите е анализирана информацията от десет салнамета за Дунавския вилает за периода от 1868/1869 г. (1285 г.) до 1877/1878 г. (1294 г.). Необходимо е да се уточни каква е структурата на сведенията от салнаметата и

⁴⁶ Подобни лихвени проценти срещаме и в нормативния документ, публикуван в *Takvim-i Vekaıı*, nr. 863 от 11 октомври 1866 г., когато на сирашките каси се оставя възможност да получават заеми срещу лихва от „6 гроша и 10 пари за кесия“ [на месечна база], което прави 15% на година. Една кесия е равна на 500 гроша, вж. Веков 2015. Достъпно на: Електронна библиотека по архивистика и документалистика: http://electronic-library.org/books/Book_0057.html (07.05.2019 г.); вж. и Едирне (Одрин), I, 2, 23 окт. 1867.

⁴⁷ Источно време, III, 10, 7 авг. 1876.

доколко тя е достоверна. Сумите с капиталите на сирашките каси са вписвани при изброяването на административните позиции и институции във всеки санджак и каза от Дунавския вилает. Когато се включват всички активи, т. е. дадените с документ суми и наличните средства, използваният израз е „капитал на касата“ (sandık sermayesi). Когато става дума само за ликвидните пари, се срещат още и изразите „налични в касата“ (sandık mevcudu) или само „налични“ (mevcut). Понякога се уточняват частите на дадените в заем суми – вероятно по наличните бележки в сандъка и регистрите на касите, т. е. отпуснатите като кредит капитали (eshamda) и съответно наличните пари в касата (sandıkta) – т. е. реално сумата, която е налице. Тези вписвания, за конкретния санджак или каза, отразяващи капиталите на касите, са поместени след края на текста (в приложенията) и е уточнено с бележка дали става дума само за наличен капитал (т. е. ликвидните в касата пари) или за общите касови активи.

Нерядко, след като се изброят всички административни области във вилаета, е публикувана обща таблица с капиталите на всички каси и сборът на активите им. Такива таблици срещаме в четири салнамета. Те са използвани при представяне на капиталите на макрониво. Защо не направихме собствени сборове за случаите, когато няма подобна таблица в годишника, за да имаме по-голяма плътност на данните? На първо място, защото не виждаме необходимост да вършим допълнителни изчисления, извън направените от османските писари. В салнаметата има твърде много неточности и печатни грешки и ако искаме да коригираме всички, бихме попаднали в невъзможен за решаване ребус. Няма как да имаме доверие на всяка една цифра за отделна година. Поради това, в случая, просто целим да представим тенденциите така, както те се очертават на база изчисленията на писарите, и където е подходящо да добавим нашия сбор. Това е направено с бележка под линия. Посочваме и грешките, но давайки си сметка, че не можем да поправим всички допуснати такива. За съжаление не са налични оригиналните балансови таблици с капиталите на касите, а салнаметата са печатни издания и в тях често се допускат неточности. В крайна сметка условността на

османската статистика е добре известна на всички изследователи и по този повод Любен Беров пише: „при липса на други възможности стопанският историк трябва да направи възможното за извличане на историческата истина дори и от такива „некачествени“ статистически материали, тъй като иначе би следвало да вдига безпомощно ръце при всяко стълкновение с някое от формалните условия на точната статистика по отношение на данните на миналото и да се откаже от всяко изследване“ (Беров 1976: 34).

Същевременно имахме изследователския шанс да засечем информацията от салнаметата с други източници. През 1875 г. вестник „Дунав“ публикува материал за отварянето на сирашка каса в Куршунли (гр. Куршумлия, Сърбия). Интересното е, че информация за каса в града се появява в салнаметата след тази година. Капиталът на касата е вписан едва за 1876/1877 г. (1293 г.). Вестникът добавя, че „съгласно със закона, определил ся за управител на имотите Осман ефенди, който е един достоен и опитен мъж.“⁴⁸. Името Осман ефенди е записано и в салнамето като директор на касата в Куршумлия. Следователно, въпреки недостатъците им, информацията от османските годишници може да бъде използвана за нуждите на едно историческо изследване. Нека видим какво сочат общите капитали на касите.

На първо място, очевидно активите на институциите в Дунавския вилает непрекъснато нарастват. От 11 362 449 гроша, които са вписани в годишника за 1871/1872 г. (1288 г.), те достигат около 21 240 703 гроша и 25 пари през 1875/1876 г. (1292 г.). Налице е почти двойно нарастване на капиталите за краткия период от четири години. За сравнение ще посочим, че постъпленията от десетъка в османската хазна от цялата империя за финансовите 1875/1876 г. (1291 г.) и 1876/1877 г. (1292 г.) възлизат съответно на 696 000 000 и 742 886 500 гроша (Ottoman Financial Statistics 2003), т. е. активите на касите за 1876/1877 г. (1292 г.) възлизат на около 3,1 и 2,9% от нея. Процент, който оценяваме като повече от внушителен.

⁴⁸ Дунав, XI, 964, 20 апр. 1875.

Таблица 1.

**Общите капитали на сирашките каси, включително
по санджаци, за периода от 1871/1872 г. (1288 г.)
до 1875/1876 г. (1292 г.)**

Санджак	1871/1872 (1288)		1872/1873 (1289)		1874/1875 (1291)		1875/1876 (1292)	
	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари
Русенски санджак	2 638 945 ⁴⁹		2 854885 ⁵⁰		3 910 027		4 142 411	
Видински санджак	2 736 944 ⁵¹		5 308 364 ⁵²		1 429 752 ⁵³		2 071 492 ⁵⁴	
Софийски санджак	1 134 926		1 369 658		2 725 876		3 232 468	
Търновски санджак	938 003 ⁵⁵		1 586 321		1 536 746		1 791 529	
Тулчански санджак	674 215		2 653 439		2 969 184		4 051 710 ⁵⁶	
Варненски санджак	1 480 297		2 104 133		2 402 580		2 705 581	
Нишки санджак							3 145 592 ⁵⁷	25
Общ капитал	11 362 449 ⁵⁸		15 876 800 ⁵⁹		14 974 165		21 240 703 ⁶⁰	25

Финансово най-силни се очертават касите от Русенския санджак, чийто централен град – Русе, е „столица“ на Ду-

⁴⁹ Тук има доста неясни цифри. Ако ги пресметнем по вертикал, сборът възлиза на 1 649 045 гроша.

⁵⁰ Тук сборът на сумите по вертикал е 3 144 631 гроша.

⁵¹ Тук сборът на сумите по вертикал е 2 736 944 гроша и 20 пари.

⁵² Тук сборът на сумите по вертикал е 3 308 364 гроша.

⁵³ Тук спадът е в следствие от печатна грешка на сумата от Видин.

⁵⁴ Тук сборът на сумите по вертикал е 2 071 490 гроша.

⁵⁵ Тук сборът на сумите по вертикал е 938 004 гроша.

⁵⁶ Тук сборът на сумите по вертикал е 3 891 201 гроша.

⁵⁷ Тук сборът на сумите по вертикал е 3 145 592 и 27 пари.

⁵⁸ Тук сборът на сумите по вертикал е 8 723 504 гроша и 20 пари.

⁵⁹ Тук сборът на сумите по вертикал е 14 166 547 гроша.

⁶⁰ Тук сборът на сумите по вертикал е 20 980 272 гроша и 27 пари. Ако изключим сумите от Нишкия санджак, то капиталът за 1875/1876 г. (1292 г.) е около 18 095 111 гроша.

навския вилает. Прави впечатление, че тяхното първенство по отношение на капиталите се оформя едва в края на периода, за който имаме данни. Първоначално касите във Видинския санджак са финансово най-стабилни, но постепенно са изместени, както от тези в Русенско, така и от касите в Софийския, Варненския и Тулчанския санджак. Пограничният регион около Тулча стопанисва вторите по големина активи на сираци. Предполагаме, че по-нестабилните в политическо отношение области около границата с Румъния и Сърбия като Тулчанско, Видинско, Русенско са по-рискови за живеене и вероятността в тях да има повече деца без родители е по-голяма. С най-скромни финансови възможности са касите в Търновския санджак, който е във вътрешността на вилаета, и допускаме, в него има по-малък брой сираци. Естествено някои нелогични натрупвания може да имат и друго обяснение. Възможно е там, където местната османска власт е по-силна, тя да съумява в по-голяма степен да добие администрирането на сирашките активи и те са включени в касите. И обратно, при по-слаба местна власт е вероятно немалка част от средствата на децата, останали без родители, да продължават да се управляват от назначените наставници, общините, църковните настоятелства и да не са предадени за управление от сирашките каси. Налице са немалко възможни други обяснения, вкл. и вероятността от печатни грешки в изворите, които трябва да се имат предвид при техния прочит. Или казано иначе, по отношение на анализа на сирашките каси обективните обяснения като имотно състояние на населението, демографска картина и прочее индикатори следва да се отчитат, като е вероятно да имаме и още такива: конкретна политическа конюнктура, местен поамбициозен и стриктен османски управител и т. н.

Нека да разгледаме капиталите на институциите на микроиво, като анализираме всеки санджак поотделно. Целта е да се очертаят нюансите, с които картината на тяхното състояние и развитие да стане по-цялостна.

Русенски санджак (Таблица 6.1. и 6.2. в Приложението)

Разглеждайки касите на ниво санджак и каза, правим същата констатация: с течение на времето капиталите им се увеличават. Това е видно по отношение сумите, с които са разполагали институциите в Русенския санджак. Сирашката каса в Силистра е най-силна във финансово отношение. Сериозна конкуренция ѝ прави за известно време касата в Шумен. През последната година, за която имаме данни, обаче, силистренската институция разполага с най-богати капиталови активи. Търсенето на изцяло икономическа логика за анализ на състоянието с капиталите в конкретния случай едва ли е подходящ вариант. Тук се опитваме да проследим по-скоро социалната логика – от гледна точка на състава на населението и местоположението на региона. Вероятно поради това, че в Силистра и Шумен са концентрирани многобройни османски гарнизони и градовете са разположени в погранични райони, се натрупват и по-големи сирашки капитали в местните каси. Силистренската каса е единствената в санджака, която има капитал по-голям от милион гроша. За 1877/1878 г. (1294 г.) активите ѝ възлизат на 1 026 600 гроша⁶¹. Прави впечатление, че макар и да се намира в централния град, касата в Русе отстъпва по размер на капитала на тези в Силистра и Шумен. Това я прави трета по големина на активите в санджака, като изпреварва с малко капитала на свищовската каса. Касите в Плевен и Тутракан са с най-малки активи.

Варненски санджак

Капиталите на касите във Варненския санджак също се увеличават през разглеждания период. През 1871/1872 г. (1288 г.) османските писари изчисляват активите им на 1 480 297 гроша, а четири години по-късно те вече възлизат на 2 705 581 гроша (Таблица 1.). Данните за отделните околии обаче не са еднозначни (Таблица 7. в Приложението). Акти-

⁶¹ Изключваме капитала на касата в Шумен за 1872/1873 г. (1289 г.), когато в салнамето според нас е допусната печатна грешка.

вите на касите в Провадия и Мангалия се увеличават прогресивно от 1868/1869 г. (1285 г.) до 1877/1878 г. (1294 г.), но капиталите на касите в Балчик, Добрич и Варна не нарастват стабилно. Те достигат пик съответно през 1873/1874 г. (1290 г.), 1874/1875 г. (1291 г.) и 1875/1876 г. (1292 г.) с последващ спад. След това активите на институциите във Варна и Балчик постепенно се покачват, но на тези от Добрич показват тенденция към намаляване. Възможно е тук някакви специфични социални или икономически процеси да предизвикват тези колебания, но засега те остават неясни.

Видински санджак

Данните за касовите капитали във Видинския санджак разкриват интересна картина. Сирашката институция във Видин е най-мощната във финансово отношение, защото натрупва капитали, надвишаващи два милиона гроша (Таблица 8. в Приложението). Градът демографски изпреварва другите градчета в региона, административен център е и в него е разположен голям военен гарнизон. Видин и районът са на границата със Сърбия и през 60-те и 70-те години на XIX век има чести сигнали за преминаване на бунтовнически групи от сръбското княжество в Османската империя, за сражения и загуби от двете страни. Т. е. има предпоставки за наличието на немалко убити хора и повече деца сираци, имотите, на които са оставали в управление на местната сирашка каса.

Така или иначе, данните от салнаметата са категорични, че видинската сирашка каса разполага с най-големи активи. Още през 1871/1872 г. (1288 г.) те надвишават два милиона гроша и до края на разглеждания период не падат под тази сума, дори постепенно, макар и колебливо, нарастват. Останалите сирашки институции в региона, макар и с неголеми активи, показват известен растеж. След видинската най-голяма е касата в Лом, следвана от касите в Белоградчик и Враца. Тези институции показват стабилно нарастване на капиталите. С по-скромни постъпления се оказват касите в Кула (Адлие) и Берковица, но за последната следва да се има предвид, че в османските годишници е предадена само наличната сума в сандъка – без капиталите, дадени вече в заем.

Нишки санджак

Най-несистемни са данните за Нишкия санджак. За определен период санджакът не е част от Дунавския вилает и затова отсъства в статистическите годишници за региона. По-оскъдната информация не позволява да се очертае някаква тенденция на макрониво. На микрониво е ясно доловимо, че капиталите на тези институции нарастват (Таблица 9. в Приложението). Единствено в пиротската каса за 1869/1870 г. (1286 г.) има известен спад, но това може да е печатна грешка. Тази каса е най-стабилната, като през 1876/1877 г. (1293 г.) нейните капитали достигат близо милион гроша (982 148 гроша и 16 пари). Втората по големина на активите е нишката каса, следвана от касите в Лесковац (Лескофче), Враня, Прокупле (Еркюп) и Трън (Изнепол). Най-малки са капиталите на касата в Куршумлия, която започва своята дейност най-късно.

Софийски санджак

Капиталите на касите от Софийския санджак показват стабилен ръст за периода от 1871/1872 г. (1288 г.) до 1875/1876 г. (1292 г.) (Таблица 1.). Касата в София е финансово най-богата и в конкретния случай може да се открие ясно изразена икономическа логика (Таблица 10. в Приложението). София е център на санджака и най-големият и богат град в региона. Капиталите на софийската каса са единствените, които надвишават един милион гроша. През 1874/1875 г. (1291 г.) те възлизат на 1 675 500 гроша, на следващата година вече са 1 681 231 гроша и 20 пари, а в 1876/1877 г. (1293 г.) спадат на 1 256 973 гроша. По размер на капиталите сирашките институции в Самоков и Душница си оспорват второто място в санджака. Следват останалите каси, които са с доста по-малки активи, но с течение на времето съумяват да ги увеличат. От 1877/1878 г. (1294 г.) Софийският санджак вече е част от Одринския вилает и за тази година няма данни за него в използваните тук източници.

Търновски санджак

На макрониво капиталите на касите от Търновския санджак показват като цяло растеж, с изключение на незначителния спад през 1874/1875 г. (1291 г.). Тогава те са 1 536 746 гроша, а следващата година според информацията от салнаметата възлизат на 1 791 529 гроша (Таблица 1.). Подобно на ситуацията в Софийския санджак, тук информацията има икономическа и демографска логика. Търново и околността са сред най-населените и богати райони в санджака. Поради това е логично търновската каса да разполага с най-големи активи. Въпреки известни колебания, капиталът на институцията почти достига един милион гроша (Таблица 11. в Приложението). През 1873/1874 г. (1290 г.) и 1874/1875 г. (1291 г.) активите на касата са 980 000 гроша, но през следващите години намаляват до 935 903 гроша. Изглежда втора по-големина е касата в Ловеч, чиито активи непрекъснато се увеличават. Следват касите в Омуртаг (Осман пазар), Габрово и Севлиево. Активите на последните две институции не може да се сравнят пълноценно, поради липса на подробни данни за габровската каса, но вероятно измежду тях следва да се търси „най-бедната“ сирашка институция в санджака.

Тулчански санджак

Много интересни са данните за Тулчанския санджак, където сирашките институции са стабилни във финансово отношение. В Кюстенджа (Констанца) функционира касата с най-големи активи (Таблица 12. в Приложението). Твърде честото повтаряне в салнаметата на едни и същи суми за тази институция обаче, а също и за другите каси от региона, ни направи доста мнителни относно точността на информацията. Вероятно става дума за обикновено препечатване на суми от предходни години в следващия годишник.

Абстрахирайки се от тези съмнения, следва да посочим като втора по големина касата в Меджидие, чиито активи почти достигат милион гроша. Институциите в Бабадаг и Хърсово също са финансово стабилни. Едва след тях може да се постави касата в Тулча – центъра на санджака. Трудно

може да се прецени коя от касите – в Сулина (Сине) или Мачин, е с по-малко капитал. Данните за Мачин през 1874/1875 г. (1291 г.) и 1875/1876 г. (1292 г.) най-вероятно са предадени с грешки в годишниците. Ето защо по отношение на касите в този санджак сме особено предпазливи в заключенията и не излизаме извън рамките на най-очевидното.

Институциите на микрониво: касата в Трън (Изнеполе)

Сведенията за отпусканите заеми и конкретната работа на сирашките каси не са много. За разлика от няколкото приходо-разходни регистъра на „общополезните“ каси, съхранявани в Ориенталската колекция на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София, единственият известен засега регистър, който ни дава информация за размера на кредитите, отпускани от сирашките каси, се намира в Държавен архив – Перник. Регистърът е преведен от османиста Петко Груевски и е публикуван от Надя Манолова-Николова (Манолова-Николова 2017: 316–334; Манолова-Николова 2017а: 375–387). Документът включва дадени заеми от сирашката каса в Трън в периода от 1872 до 1875 г. В следващата таблица представяме броя на записите по отделни години и разпределението им по пол и конфесия. Като цяло вписванията са неравномерно разпределени. За първите две години 1872 и 1873 г. има общо едва четири записа, за следващата 1874 г. те са най-много – петдесет и осем, и за последната 1875 г., за която са налице данни, те са общо четиридесет. Между записите за 1875 г. има три, които са без дата. Те са добавени в общия брой и са инкорпорирани сред другите записи за съответната година, въпреки че не са датирани. Фактът, че попадат между вписванията за 1875 г., подсказва, че вероятно са от това време. Включени са и защото предпочитаме да се направят статистически разрези с максимално количество записи. Ясно е, че с колкото повече данни се работи, толкова по-обективна ще бъде представата, която се опитваме да изградим.

Таблица 2.

**Разпределение на заемополучателите
в Трънската каса по години, пол и конфесия**

Година	Разделение по пол		Разделение по конфесия		Общо записи
	Мъже	Жени	Християни	Мюсюлмани	
1872	3 (100%)		3 (100%)		3 (100%)
1873	1 (100%)		1 (100%)		1 (100%)
1874	46 (74,2%)	16 (25,8%)	58 (93,5%)	4 (6,5%)	62 (100%)
1875	29 (72,5%)	11 (27,5%)	40 (100%)		40 (100%)
Всичко	79 (74,5%)	27 (25,5%)	102 (96,2%)	4 (3,8%)	106 (100%)

Прави впечатление, че огромната част от заемите са отпуснати на християни – общо около 96,2% от всички кредити. В регистъра са отбелязани само четири заема за мюсюлмани. Това е напълно естествено, доколкото Трън е с почти изцяло християнско българско население. Нещо повече – Мито Байкуш ага е отбелязан в салнаметата като директор на местната сирашка каса и това е ярко изключение, характерно за казите, чието население е в огромното си мнозинство българско (директорите на другите каси са преимуществено мюсюлмани). Интересното в случая е, че имаме регистрирани заеми, отпуснати на жени – общо 27 случая (25,5%), което е необичайно. В далеч по-многобройните документирані случаи на заеми от „общополезните“ каси няма известни подобни регистрации. Факт, който ще разгледаме обстойно по-долу.

Таблица 3.

**Някои статистически показатели (медиана и средна)
на дадените заеми от Трънската каса през 1872–1875 г.,
общо, по пол и конфесия на заемополучателите**

Медиана/Средна	Общи показатели	Разделение по пол		Разделение по конфесия	
		Мъже	Жени	Християни	Мюсюлмани
Медиана (обща)	953,2	853,7	1 139,9	928,1	1 536,1
Средна (обща)	1 295,1	1 162,1	1 684,2	1 297,4	1 236,3
Медиана (1872–1874)	927,3	896,8	1 000,2	921,2	1 536,1
Средна (1872–1874)	1 281,1	1 149,5	1 692,1	1 283,9	1 236,3
Медиана (1875)	996,6	853	1 320	996,9	
Средна (1875)	1 318,2	1 183,7	1 672,6	1 318,2	

Данните от регистъра позволяват да направим някои изчисления за размера на заема, отпускан от сирашката каса в Трън. Стойността на медианата (средната геометрична) на кредитите възлиза на общо 953,2 гроша, а средната аритметична е доста по-голяма – около 1 295,1 гроша. Прави впечатление по-големият размер на заема, отпускан за жените – общо медианата възлиза на 1 139,9 гроша срещу 853,7 гроша за мъжете. Тази разлика се запазва и за двата обособени подпериода: 1872–1874 г., когато медианата на „женските“ заеми е 1 000,2 гроша, а на „мъжките“ 896,8 гроша, и съответно кредитите за 1875 г., когато геометричната средна на заемите дадени на жените е 1 320 гроша, срещу 853 гроша на тези за мъже. Засега не може да се даде категоричен отговор на въпроса защо жените са получавали по-големи кредити от мъжете. Предполага се, че причината е специфичното положение на жените в Трън и района, чиито мъже са били гурбетчии в по-голямата част от годината. Така някои от жените стават глави на домакинства и тъй като не разчитат постоянно на мъжка подкрепа, са имали по-големи потребности и са търсили по-големи заемни суми.

През 1874 г. са регистрирани четири случая на заеми,

взети от мюсюлмани. Медианата на тези суми е значителна – 1 536,1 гроша, а съответно средната възлиза на 1 236,3 гроша. Това е доста повече от медианата на християните, но по-малко от средната на последните за тази година. Не е възможно да се направят заключения по отношение размера на заемите на база конфесия извън тази констатация. Четири заема не изграждат обективна представа за кредитите, отпуснати изобщо на мюсюлмани. На този етап не може да се отговори категорично дали е имало паритет, подобен на този наблюдаван при заемите от „общополезните“ каси (Атанасов 2017: 153).

Ръководителите на касите

Ако има диспропорция на база конфесия в ръководството на институцията, то тя е напълно видима при броя на лицата, назначавани за директори (*мюдюр*) на касите и съответно отбелязвани в годишниците. Тук очевидно мюсюлманите са много повече, въпреки, че населението на Дунавския вилает е съставено в по-голямата си част от християни (Атанасов 2017: 52–56). Представяме общия брой на директорите чрез записаните им имена за съответната каса и година според османските статистически годишници, така както са разчетени в печатните им издания. Правим някои по-обща калкулации и наблюдения, с идеята да се добие представа за приблизителния брой на лицата, заемали длъжността, и за техния религиозен и социален статус. Уточняваме, че не сме сигурни за точния им брой, защото са възможни печатни грешки, пропуски и съмнения (вж. Таблици 13–19, в Приложението).

Така например в салнамето от 1868/1869 г. (1285 г.) като директор на касата в Търговище е записан Хафъз Али ефенди, за следващите години само Хафъз ефенди, а за 1871/1872 г. (1288 г.) отново Хафъз Али ефенди. Очевидно става дума за едно и също лице, макар в две от отпечатките да е пропуснато личното му име. Вероятно един и същ човек ръководи касата в Констанца за целия период, за който разполагаме с данни. Това е някой си Али, който е изписан като „ефенди“ в салнамента от 1869/1870 г. (1286 г.) и 1871/1872 г. (1288 г.) и като „ага“ в годишниците от 1872/1873 г. (1289 г.) до 1877/1878 г. (1294 г.).

Интересен е случаят с Тахир ага. Той е директор на касата във Видин за периода от 1868/1869 г. (1285 г.) до 1872/1873 г. (1289 г.). Впоследствие от 1873/1874 г. (1290 г.) до 1875/1876 г. (1292 г.) като ръководител е отбелязан Яхя ефенди, но от 1876/1877 г. (1293 г.) за директор е назначен Хаджи Тахир ефенди. Възможно е това да е старият директор Тахир ага, междуременно станал хаджия. Дали е подобен примерът в Тутракан? За периода от 1868/1869 г. (1285 г.) до 1871/1872 г. (1288 г.) директор на касата е Хафъз Мустафа ефенди, последван за известен период от Хюсейн Химмети ефенди и Хасан ефенди. Като последен ръководител на институцията е вписан Мустафа ефенди. Не можем да бъдем сигурни, че в случая едно и също лице, след известно прекъсване, отново ръководи касата. По същия начин не сме сигурни дали регистрираният като директор на касата в Плевен Осман ефенди от 1868/1869 г. (1285 г.) до 1871/1872 г. (1288 г.) е същият Осман ефенди, посочен като директор за периода от 1875/1876 г. (1292 г.) до 1877/1878 г. (1294 г.). Въпреки тези съмнения в прецизността на годишниците, чрез сбора на общия брой на лицата, ръководили съответните институции, правим някои по-обща заключения.

Таблица 4.

Разпределение на лицата, отбелязани като директори (мюдюр) на сирашките каси за периода от 1868/1869 г. (1285 г.) до 1877/1878 г. (1294 г.), по конфесия и общо

Административна единица	Мюсюлмани (брой)	Християни (брой)	Общ брой лица
Русенски санджак	27 (29)	---	27 (29)
Варненски санджак	15		15
Видински санджак	18 (?)	2 (?)	20
Нишки санджак	12	1	13
Софийски санджак	19	1	20
Търновски санджак	12	4	16
Тулчански санджак	20 (?)	1	21 (?)
Дунавски вилает	Общо: 123	Общо: 9	Всичко: 132

Събраната и обобщена информация категорично показва, че огромното мнозинство от директорите на сирашките

каси в Дунавския вилает са мюсюлмани. Чрез приложените таблици в края на студията се вижда, че от регистрирани общо 132 директори на каси, 123 са мюсюлмани (или 93,2%) и едва 9 – християни (6,8%).

В салнаметата почти винаги лицата са титулувани с уважителни епитети – ефенди (efendi) или ага (ağa)⁶². Очевидно става дума за грамотни хора, които са се ползвали с уважение и доверието на своите съграждани и/или на властта по места. Част от директорите изглежда са имали добро религиозно образование и са наизустили Корана, доколкото са вписани като хафъзи (hafız). Някои от управителите са отбелязани като хаджии (hacı). Това се счита за белег за богатство и индикатор за извършено религиозно поклоние до свещените за мюсюлманите градове Мека и Медина.

През 1872 г. е взето решение, подобно на ръководителите на „общополезните“ каси, и тези на сирашките да се подменят на всеки две години. Вестник „Дунав“ предава промяната в член 6 от устава на сирашките каси по следния начин: „Директорите на сирашките каси са променят по един път на всеки две години, и според наредбата, на местото им ся определят други. Не е допущено да ся избира повторително един директор при свършването времето“⁶³. Не можем да кажем категорично дали новата норма реално се е спазвала. Салнаметата показват, че и след 1872 г. има директори, записвани повече от две години подред. Такива са например мюдюрът на касата в Силистра – Хафъз Билял ефенди (Таблица 13. в Приложението), както и този на институцията в София – Хафъз Саадуллах ефенди (Таблица 17. в Приложението), които, ако се доверим на салнаметата, са били ръководители на съответните институции повече от две години. В други случаи лица, заемали длъжността за две години, после са били заменени от други. Например Салих ефенди е бил две години директор на касата в Дупница през 1873/1874 г. (1290 г.) и 1874/1875 г. (1291 г.). После е заменен от Хасан

⁶² Почетно звание, поставяно след личното име на грамотни лица; ага – букв. батко. Титла и обръщение към по-възрастни и уважавани хора.

⁶³ Дунав, VII, 652, 20 февр. 1872.

ефенди (вж. Таблица 17. в Приложението), но като цяло това е изключение. Изглежда дори след 1872 г. директорите са оставали начело на касите за повече от две години.

Освен директорите спорадично в салнаметата се посочват и други две административни позиции в кредитните институции. Това са службите на писар (katip) и инспектор или ревизор (müfettiş). Като писар на касата във Видин от 1874/1875 (1291 г.) до 1876/1877 (1293 г.) е отбелязан Салих ефенди (Таблица 15. в Приложението), а Махмуд ага е ревизор на касата в Кюстендил за 1871/1872 (1288 г., Таблица 17. в Приложението). Не е ясно защо тези чиновнически позиции се отбелязват толкова рядко в годишниците. Логиката показва, че подобни хора са били необходими за нормалното функциониране на институциите и те са били използвани. Отсъствието им в източниците може да се обясни с предположението, че те са вършили ангажиментите към сирашките каси като допълнителна служба, освен основната им работа – вероятно като писари и/или инспектори в местната администрация, в „общополезните“ каси или други централни или локални институции.

Конкретно за сирашката каса във Варна има вписване, че управлението на институцията се възлага на членовете на съвета на апелативния съд в санджака (meclis-i temyiz hukuk mümeuizlerine), които следва да се редуват (Таблица 14. в Приложението). Това още вежнџ показва инкорпорирането на кредитната институция в османската правосъдна система от периода на Танзимата.

Някои сравнения с „общополезните“ каси

Често наблюденията върху историята на сирашките каси изискват препратки към тази на „общополезните“. Тук ще направим някои сравнения между двете институции без претенции за изчерпателност. По естеството на целите, които преследват, те са различни. Докато „общополезните“ каси се фокусират върху кредитирането на земеделски производители и основната им задача е да подпомогнат развитието на селското стопанство, то сирашките каси имат различни приоритети. Тяхна основна задача е да съхранят имотите на

деца, останали без родители. Двете институции възникват въз основа на традицията. Има известни данни за „самопомощни институти“ на селското население в балканските провинции на империята, за традиции на взаимопомощ между земеделските стопани (Чилингиров 1942: 8), които чрез държавно съдействие се конструират в познатата от 60-те и 70-те години на XIX век институция за кредитиране на селското население. Сходен е моделът на одържавяване на традиционните социални практики за помощ на деца без родители, които са трансформирани в сирашки каси. Двете институции са превърнати в инструмент на държавата в хода на голямото преустройство на Османската империя след 1839 г. – сирашките каси от 1851 г., в провинциите особено след 1866 г., а „общополезните“ от 1863–1864 г.

Ориентирани и към социалната сфера, което по-ясно е изразено при сирашките каси, двете институции сякаш взаимно се допълват от гледна точка на потребителите на кредити. Нямаме данни за вземане на заеми от жени чрез „общополезните“ каси, въпреки че за тях е налице далеч по-обилна изворова база. Сирашките каси обаче със сигурност отпускат заеми и на жени. От общо 106 кредита за периода от 1872 до 1875 г. касата в Трън е дала 27 (или 25,5%) на жени⁶⁴. Това едва ли е случайно. Така, ако трябва да се посочи държавна кредитна институция, която е отпускала на микрониво кредити на жени в Османската империя, то това са сирашките каси. Този факт подсилва облика им на социална кредитна институция, имаща за цел да подпомага финансово най-онеправданите членове на обществото.

При сравняването на лихвените нива известно предимство имат сирашките каси. Лихвите, които те предлагат, са вероятно малко по-високи от тези на „общополезните“ каси, поне за известен период от време. При формирането на последните през 1863–1864 г. лихвите на заемите им се фиксират на 12% на годишна база. В същия период лихвите на заемите от

⁶⁴ Вж. и Манолова-Николова 2017: 310. В документа представен от изследователката голямата част от жените получили заем не са отбелязани като вдовици.

сирашките каси достигат и до 15% годишно. През март 1873 г. оскъпяването по заемите на „общополезните“ намалява до 9%⁶⁵, но не са налични преки доказателства това да се случва и с кредитите от сирашките каси. Според посочен по-горе материал в „Источно време“ от август 1876 г. за сирашките каси в остров Крит годишната лихва се намалява от 12 или 15% на 9%⁶⁶. Дали такова редуциране се е случило по-рано или по-късно при касите в Дунавския вилает не се знае, но е твърде вероятно. За някакъв период от време, според нас, сирашките каси са давали заемите си срещу по-висока лихва, отколкото „общополезните“. Целта е институциите на сираците да генерират допълнителна печалба, да запазят и увеличат имотите на децата без родители. С течение на времето обаче се очертава тенденцията лихвените нива по кредитите на двете институции да се изравняват.

Информацията от османските годишници позволява да се сравнят за някои години капиталите, с които разполагат двете институции.

Таблица 5.

Сравнителна таблица на общите капитали на сирашките и „общополезните“ каси⁶⁷

Година	Сирашки каси		„Общополезни“ каси	
	Гроша	Пари	Гроша	Пари
1871/1872 (1288)	11 362 449		29 284 718	
1872/1873 (1289)	15 876 800		32 831 354	
1874/1875 (1291)	14 974 165			
1875/1876 (1292)	21 240 703 ⁶⁸	25	49 909 497	32

Очевидно „общополезните“ каси са финансово много мощни. За трите сравними години техните капитали са повече от два пъти по-големи от активите на сирашките каси. Резултатът не е неочакван по ред причини. На първо място

⁶⁵ Дунав, IX, 760, 21 март 1873.

⁶⁶ Источно време, III, 10, 7 авг. 1876.

⁶⁷ Данните за капиталите за „общополезните“ каси са взети от: Атанасов 2017: 103.

⁶⁸ Тук сборът на сумите по вертикал е 20 980 272 гроша и 27 пари.

начинът на формиране на активите е различен. „Общополезните“ каси по закон получават допълнителен ресурс от селското население, извън лихвената печалба. Това очевидно им дава голямо предимство при натрупването на капиталите. Срещу това, лихвите по заемите на сирашките каси са били по-скъпи или равни с тези на „общополезните“, което обаче не им дава съществена преднина за изпреварващо увеличаване на активите. Огромното мнозинство от жителите на Дунавския вилает живее и работи по селата (Тодоров 1972: 311) и е приоритет за „общополезните“ каси, което също обяснява защо капиталите им са по-значителни.

Относно размерите на заемите ще маркираме, че неравностойните данни сочат сирашките каси като отпускащи големи кредити. Медианата на касата в Трън за 1872–1874 г. възлиза на 953,2 гроша, а за 1875 г. на 996,6 гроша. За сравнение, при „общополезните“ каси тя е с чувствително по-ниска стойност. Например през 1873 г. касата в Мангалия е отпускала заеми с медиана 900 гроша, касата в Добрич (за 1874 г.) заеми на стойност 650 гроша, а през 1875–1876 г. касата в Търговище е давала кредити в размер на 400 гроша (Атанасов 2017: 147–152). Несравнимо по-богатите данни за „общополезните“ каси (Атанасов 2017: 70–76)⁶⁹ ни възпират от категорични изводи. В бъдеще, при натрупана подобна информация и за други сирашки каси, освен тази в Трън, ще може да се направи по-точен сравнителен анализ.

При управлението на институциите се наблюдава голяма разлика в конфесионалната принадлежност на ръководителите. Отбелязано бе, че 123 (93,2%) от директорите на сирашките каси са мюсюлмани и едва 9 (6,8%) – християни. Обратно на това колективният орган, който е ръководил „общополезните“ каси – в лицето на *векилите*, т. е. пълномощниците на населението, са разпределени според правилника на институцията приблизително по равно. От общо 1 015 вписвания на векили на „общополезните“ каси в Дунавския вилает за периода от 1868/1869 г. (1285 г.) до

⁶⁹ Там е направен обзор на източниците за „общополезните“ каси.

1877/1878 г. (1294 г.) ислямските имена са 533 (52,5%), а християнските 482 (47,5%)⁷⁰. Така двете основни конфесии са представени в еднаква степен. Защо при сирашките каси не се наблюдава подобен паритет? По наше мнение, подчинеността на институциите на османската правосъдна система и силното влияние на шериятското право върху нея са причина за подчертаното negliжиране на немюсюлманите, чието участие в администрирането на касите е изключително скромно. Само в околийските центрове, в които мюсюлманското население е представлявало далеч по-малка част от общия брой на хората, има сведения за назначавани директори християни – например в Благоевград, Трън, Кула и др., и то съвсем рядко. Единствено Габрово е очевидно изключение от правилото да се назначават мюсюлмани. Там всички директори на касите са били християни българи (Таблицы 13–19. в Приложенияето).

Официалната преса съобщава за възможни злоупотреби с капиталите на сирашките каси. Това не бива да се абсолютизира, но следва да се има предвид. Дали от немарливост или поради склонността на османската администрация към неправомерни действия, има информация, че с активи на институцията не се постъпва законосъобразно. Особено ценен е един материал във вестник „Дунав“. В него се съобщава, че властите се опитват да подобрят работата с документи и капитали на касите, като се изисква те да не дават заеми без необходимия залог. Местният официоз напомня, че тези институти са създадени „с цел само и само да ся упазят от опропаствивание, да ся обеспечат сирашките имоти и да ся пазят добре доходите им, с жалост ся слушя, че в някои места никак не ся полагаало внимание за изпълнението на тази свята дължност, и парите на окаяните сирачета ся давали на едни немощни человети, с поръчителство и без поръчителство, със записи и без записи, а по тоя начин ся опропаствявали.“ Вестникът съобщава, че има заповед ръководите-

⁷⁰ Това не е общият брой на вписаните векили, той следва да е по-малък. По-подробно вж. Атанасов 2017: 127–128.

лите на касите да се въздържат от подобни действия:

Никак не е простено да ся случват такива работи, на които е явна отговорността в настоящия и бъдещия живот, и колкото и да ся изминува време, ще ся поиска един ден сметка. Даже във времето на бившия наибин Тахсин ефенди само с един прост запис понеже ся дало едно огромно количество пари в заем от Видинската сирашка каса на един немощен человек, без да му се земе поръчителство и запис... От сега нататък като ся случат такива злоупотребления, чиновниците ще ся накарват да плащат дадените пари... С една реч да ся внимава най добре за да ся изнамерят, всичките средства, които могат запази от опропаствяване сиромашките имоти, а по тоя начин да ся избегне отговорността в настоящия и бъдещия живот⁷¹.

Подобни, дори по-конкретни, информации има за злоупотреби с активи на „общополезните“ каси. Очевидно всяко натрупване на капитали може да бъде потенциална предпоставка за корупция (Атанасов 2017: 116–118). Така или иначе тези сведения не са определящи. Несъмнено не всичко при сирашките каси е било изрядно. Въпреки злоупотребите, според нас, касите се справят с основната си задача да запазят, съхранят и уголемят сирашките имоти, и са давали реална перспектива за по-добър живот на децата, останали без родители.

Заклучение

Обобщавайки различна информация от български, османски и еврейски източници, може категорично да се твърди, че помощта, оказвана на сираците е дълг и религиозно задължение на всички жители на Дунавския вилает. Всички религиозни групи са имали разработен обществен механизъм за запазване на имотите, оставени в наследство на децата без родители, и са им ги предавали, когато са навършвали пълнолетие. Съществували са общи за всички конфесии практики, които са се извършвали на местно ниво и са били регулирани (в някои случаи от кадията) или нерегулирани от османската държава, когато в населеното място не е имало османски съдия. Осъществяван е надзор от стра-

⁷¹ Дунав, IX, 843, 23 ян. 1874.

на на ръководителя на съответната община – бил той светско или религиозно лице.

С началото на Танзимата (1839 г.) държавата навлиза все повече в социалната сфера и след 1851 г. тези обичайни обществени действия са вече пряко регулирани и ръководени от държавата. Постепенно се създават централизиран институт и сирашки каси, които управляват и дават под наем сирашките имоти във всеки околийски център. Те са под надзора на новоизградените османски съдилища и на микрониво се ръководят от нарочни чиновници – директори. Последните са били предимно мюсюлмани и, с редки изключения, християни. Установяването на такава държавна институция не означава, че местните обществени практики от миналото за съхраняване на сирашките имоти изчезват. Те продължават да функционират, извън казалийските центрове, и вероятно съвместно със сирашките каси в „столиците“ на околиците. Някои преки и косвени податки ни карат да мислим, че османската държава не е била толкова всеобхватна и способна за кратък срок да събере под шапката на една институция всичките активи на сираците от различните конфесии, населяващи империята и в частност Дунавския вилает.

Капиталите, които сирашките каси успяват да натрупат през 60-те и 70-те години на XIX век, са значителни. Както показва микроанализът, касите, които се намират в граничните райони, акумулират по-големи активи. Вероятно в тях животът е далеч по-несигурен и вероятността повече деца там да останат рано без родители, е била по-голяма. Начините, чрез които касите акумулират своите капитали са два: чрез продажба на търг на имоти от починали родители и чрез печалба от лихва. Не трябва да се забравя, че институциите е следвало периодично да отписват част от активите си, след като децата навършват пълнолетие. При все това, приемаме, че салдото на приходите и разходите е положително, доколкото е очевидна тенденцията за увеличаване на капиталите с течение на времето. Османските статистически годишници ни разкриват този тренд по категоричен начин.

Крайно любопитни факти се открояват по отношение на лихвата. По изключение сирашките каси могат да предлагат

заеми с по-голяма лихва от обичайната (10–12%). При техните кредити тя достига до 15%, очевидно със социалната цел касите по-лесно да увеличават имотите на сираците. С течение на времето обаче лихвата е понижавана, достигайки до 9% на година, колкото е по заемите от „общополезните“ каси.

Сравнението между двете кредитни институции, намиращи се под надзора на държавата, показва, че само сирашките каси са давали заеми на жени – важен факт, който се нуждае от допълнително изследване в бъдеще. „Общополезните“ каси са значително по-мощна институция от гледна точка на капиталите. Тя е основна target група е икономически активното земеделско население на Дунавския вилает. Оборътът на заемите им е далеч по-мощен и гарантира по-голямо натрупване, въпреки, на моменти, по-ниските лихви.

Сирашките каси имат подчертано социален профил – дейността им е насочена към децата и жените. На този етап от проучването няма данни за какво са използвани сумите, получавани в заем от населението: дали са вложени в производство или са задоволявали някакви преки консумативни нужди. Заемите не са били малки и са напълно сравними с отпусканите от „общополезните“ каси. Липсата на конкретна информация ни прави предпазливи в преценките. Несъмнено обаче сирашките каси са благородна, обществено и лично полезна институция. Вероятно в значителна степен те са съумявали да изпълняват своята основна задача и са били гарант за запазване имотите на сираците и предаването им на навършилите пълнолетие наследници, с възможност за по-добър живот.

Таблица 6.1. Капитали на сирашките каси в Русенския санджак по кази за 1868/1869 (1285) – 1877/1878 (1294) г.

Санджак/ каза	1868/1869 (1285)		1869/1870 (1286)		1870/1871 (1287)		1871/1872 (1288)		1872/1873 (1289)		1873/1874 (1290)		1874/1875 (1291)		1875/1876 (1292)		1876/1877 (1293)		1877/1878 (1294)	
	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошо- ве	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари
Русенски санджак	---		270 747	20	270 747	20	366 388 ¹	16	--- ²		---		603 982		--- ³		---		863 448	10
Силистра каза	154 827		154 827		532 172		637 961 ⁴		617 747 ⁵	4	662 055	28	805 993 ⁶	20	837 000		911 006		1 026 600	
Шуменска каза	181 070		78 805		500 000		650 000		1 128 519 ⁷		---		790 022		912 129 ⁸	10	---		927 324	
Разград каза	47 800		63 524		86 315		106 200		291 200		390 907		---		---		---		---	
Свищов каза	---		78 805		207 040		207 040		33 955 ⁹		496 177		509 853		--- ¹⁰		---		837 961	32
Никопол каза	---		--- ¹¹		151 481		193 138		220 000		211 840		417 415		550 014		586 832		612 840	

¹ В общата таблица на салнамето за съответната година сумата е 275 747 гроша.

² В общата таблица за съответната година: 270 747 гроша.

³ В общата таблица за съответната година: 603 982 гроша.

⁴ В общата таблица на салнамето за съответната година сумата е 227 961 гроша.

⁵ В общата таблица за съответната година: 617 747 гроша.

⁶ В общата таблица за съответната година: 805 993 гроша.

⁷ В общата таблица за съответната година: 650 000 гроша.

⁸ В общата таблица за съответната година: 790 022 гроша.

⁹ В общата таблица за съответната година: 335 355 гроша.

¹⁰ В общата таблица за съответната година: 509 853 гроша.

¹¹ В годишника е записано: „Поради това, че са отворени току що размерът е неизвестен“.

Таблица 6.2. Капитали на сирашките каси в Русенския санджак по кази за 1868/1869 (1285) – 1877/1878 (1294) г.

Санджак/ каза	1868/1869 (1285)		1869/1870 (1286)		1870/1871 (1287)		1871/1872 (1288)		1872/1873 (1289)		1873/1874 (1290)		1874/1875 (1291)		1875/1876 (1292)		1876/1877 (1293)		1877/1878 (1294)	
	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари
Русенски санджак																				
<i>Плевен каза</i>	4 830		59 347		72 207		101 170		155 270		152 681	20	186 278 ¹²		186 278 ¹³		186 278 ¹⁴		245 826	20
<i>Търговище (Джума-и атик)</i>	50 500		97 419		97 419		97 419		229 043 ¹⁵	20	277 381		524 900		635 054 ¹⁶		673 256		763 386	
<i>Тутракан каза</i>	142 325		163 119		306 377		375 270		113 359 ¹⁷		130 362		140 362		140 362		286 570	30	249 749	

¹² Дадени в заем (eshamda) – 117 500 гроша; в касата (sandikta) – 68 778 гроша. В общата таблица за съответната година: 117 500 гроша.

¹³ Дадени в заем (eshamda) – 117 500 гроша; в касата (sandikta) – 68 778 гроша (очевидно препечатано от предходната година). В общата таблица за съответната година: 186 278 гроша;

¹⁴ Дадени в заем (eshamda) – 117 500 гроша; в касата (sandikta) – 68 778 гроша (препечатано от предните две години).

¹⁵ В общата таблица за съответната година: 229 043 гроша.

¹⁶ В общата таблица за съответната година: 524 900 гроша.

¹⁷ В общата таблица за съответната година: 375 270 гроша.

Таблица 7. Капитали на сирашките каси във Варненския санджак по кази за 1868/1869 (1285) – 1877/1878 (1294) г.

Санджак/ каза	1868/1869 (1285)		1869/1870 (1286)		1871/1872 (1288)		1872/1873 (1289)		1873/1874 (1290)		1874/1875 (1291)		1875/1876 (1292)		1876/1877 (1293)		1877/1878 (1294)	
	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари
Варна санджак	17 188		71 504		194 826		331 165 ¹⁸	33	230 247		475 791		713 765 ¹⁹	30	651 778		677 482	
<i>Провадия (Правади) каза</i>	...		22 555		151 431		191 926 ²⁰	10	223 800		237 209		258 218		284 532		285 200	30
<i>Балчик каза</i>	252 009		310 509		341 000		637 888		721 852		467 060		556 063		...		637 624	
<i>Добрич (Хаджи оглу Пазар- джик)</i>	310 000		420 563		438 040		588 154		710 928		798 019 ²¹	20	550 000		478 500		478 500	
<i>Мангалия каза</i>	150 000		150 000		355 000		355 000		425 331		424 415		627 535		667 500		667 500	

¹⁸ В общата таблица за съответната година: 331 165 гроша.

¹⁹ В общата таблица за съответната година: 713 765 гроша.

²⁰ В общата таблица за съответната година: 191 926 гроша.

²¹ В общата таблица за съответната година: 798 105 гроша.

Таблица 8. Капитали на сирашките каси във Видинския санджак по кази за 1868/1869 (1285) – 1877/1878 (1294) г.

Санджак/ каза	1868/1869 (1285)		1869/1870 (1286)		1870/1871 (1287)		1871/1872 (1288)		1872/1873 (1289)		1873/1874 (1290)		1874/1875 (1291)		1875/1876 (1292)		1876/1877 (1293)		1877/1878 (1294)	
	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари
Видин санджак	1 465 308		1 490 310		1 490 310		2 013 692		2 146 804		2 026 000		2 176 860 ²²	9	2 076 504 ²³		2 298 400 ²⁴	18	---	
<i>Берковица (Беркофча) каза</i>	19 000		21 000		30 000		... ²⁵		... ²⁶		60 000		20 407 ²⁷		20 407 ²⁸		32 457 ²⁹		32 557	
<i>Лом каза</i>	114 676		273 515		272 515		272 515		437 195 ³⁰		448 201		595 860		595 860		650 143	3	632 934	
<i>Оряхово (Рахова) каза</i>	---		---		---		---		141 871 ³¹	12	157 499	19	180 000		190 000		241 000		251 586	
<i>Кула (Адлие) каза</i>	25 153		25 153		37 298		76 234	20	153 000		15 855		15 855		15 855		10 000		30 000	
<i>Враца каза</i>	32 823		50 001		134 760		200 119		234 358		241 381		219 944		345 738 ³²		354 600		355 000	
<i>Белградчик каза</i>	21 985		21 985		117 256		117 256 ³³		164 434 ³⁴		180 000		180 000		220 000 ³⁵		440 000		440 000	

²² В общата таблица за съответната година: 217 686 гроша.

²³ Уточнено е: 1 493 171 и налични (mevcüt): 583 333 гроша в общата таблица за съответната година: 663 631 гроша.

²⁴ Налични (mevcüt): 1 694 205 гроша и 29 пари; 604 194 гроша и 19 пари. Тук е допусната грешка и е по-вероятно по-голямата сума да е дадена в заем, а по-малката да е налична. Сумата следва да възлиза общо на 2 298 400 гроша и 8 пари.

²⁵ В общата таблица за съответната година: 30 000 гроша.

²⁶ В общата таблица за съответната година: 30 000 гроша.

²⁷ Отбелязано е, че това е само сумата, която е налична в касата (sandığı mevcüdü). В общата таблица за съответната година виждаме същата сума: 20 407 гроша.

²⁸ Отбелязано е, че това е само сумата, която е налична в касата (sandığı mevcüdü). В общата таблица за съответната година виждаме същата сума: 20 407 гроша (както за 1291 г. (1874/75 г.)).

²⁹ Отбелязано е, че това е само сумата, която е налична в касата (sandığı mevcüdü).

³⁰ В общата таблица за съответната година: 437 895 гроша.

³¹ В общата таблица за съответната година: 141 871 гроша.

³² В общата таблица за съответната година: 345 737 гроша.

³³ Вписване: „добавка, прибавяне“ (zamm) – 27 178 гроша. Общата сума не е изчислена от писаря (при изчисление се получава: 144 434 гроша). В общата таблица за съответната година: 144 384 гроша.

³⁴ В общата таблица за съответната година: 164 436 гроша.

³⁵ В общата таблица за съответната година: 240 000 гроша.

Таблица 9. Капитали на сирашките каси в Нишкия санджак по каси за 1868/1869 (1285) – 1869/1870 (1286) г. и 1875/1876 (1292) – 1876/1877 (1293) г.

Санджак/каза	1868/1869 (1285)		1869/1870 (1286)		1875/1876 (1292)		1876/1877 (1293)	
	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари
Ниш санджак	116 698		182 299		819 603 ³⁶		928 353	
<i>Пирот (Шехиркьой) каза</i>	175 000		20 000		... ³⁷		982 148	16
<i>Лесковац (Лескофче) каза</i>	36 258		47 947		... ³⁸		757 648	
<i>Враня каза</i>	122 005		127 808	20	... ³⁹		480 293	18
<i>Прокупле (Еркюп) каза</i>	62 000		85 000		... ⁴⁰		312 050	
<i>Трън (Изнепол) каза</i>	35 116		35 868		... ⁴¹		202 054	22
<i>Курицумлия (Курицузли) каза</i>					---		12 511	9

³⁶ В общата таблица за съответната година: 819 603 и 22 пари.

³⁷ В общата таблица за съответната година: 836 309 и 25 пари.

³⁸ В общата таблица за съответната година: 624 910 гроша.

³⁹ В общата таблица за съответната година: 461 103 гроша.

⁴⁰ В общата таблица за съответната година: 232 642 гроша.

⁴¹ В общата таблица за съответната година: 171 024 гроша.

Таблица 10. Капитали на сирашките каси в Софийския санджак по кази за 1868/1869 (1285) - 1875/1876 (1293) г.

Санджак/каза	1868/1869 (1285)		1869/1870 (1286)		1870/1871 (1287) ⁴²		1871/1872 (1288)		1872/1873 (1289)		1873/1874 (1290)		1874/1875 (1291)		1875/1876 (1292)		1876/1877 (1293)	
	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари
София санджак	96 000		123 133		155 960		272 333		432 592 ⁴³	19	487 378		1 675 500		1 681 231	20	1 256 973	
<i>Кюстендил каза</i>	15 510		31 285				132 020		214 014		21 499	26	275 405 ⁴⁴	25	282 617		283 500	
<i>Ихтиман каза</i>	15 500																	
<i>Самоков каза</i>	200 000		226 300 ⁴⁵				359 439		360 000		410 400		---		414 000		443 749	
<i>Дупница каза</i>	---		33 852				100 000		100 000		406 034		436 258		463 851		428 022	
<i>Радомир каза</i>	7 298		7 860				168 525 ⁴⁶	16	137 007		14 060		161 875		189 893		221 800	
<i>Златица (Излати) каза</i>	34 994		43 850				74 641		81 827		86 938		86 938		106 875		12 000	
<i>Ботевград (Орхание) каза</i>	---		6 000				9 000		12 270		200 000		20 000		20 000		200 000	
<i>Благоевград (Джума) каза</i>			---				18 968		31 948		54 125		69 900		74 000		74 000	

⁴² Запазена е само частта от салнамето отнасяща се за София.

⁴³ В общата таблица за съответната година: 432 592 гроша.

⁴⁴ В общата таблица за съответната година: 275 405 гроша.

⁴⁵ Сумата само за Самоков е 210 347 гроша, а 15 953 гроша е от Ихтиман (сборът е 226 300 гроша)

⁴⁶ В общата таблица за съответната година: 168 525 гроша.

Таблица 11. Капитали на сирашките каси в Търновския санджак по кази за 1868/1869 (1285) – 1877/1878 (1294) г.

Санджак/каза	1868/1869 (1285)		1869/1870 (1286)		1871/1872 (1288)		1872/1873 (1289)		1873/1874 (1290)		1874/1875 (1291)		1875/1876 (1292)		1876/1877 (1293)		1877/1878 (1294)	
	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари
Търновски санджак	140 800		222 000		... ⁴⁷		966 593		980 000		980 000		935 903		935 903		935 903	
Ловеч (Ловча) каза	---		54 952		51 952		190 361		227 636		274 190		373 125		373 125		---	
Омуртаг (Осман пазар) каза	---		54 952		150 000		205 141		208 664		206 050		230 915		230 915		230 915	
Севлиево (Севли)каза	---		15 034		26 438		39 462 ⁴⁸		34 056		59 106		56 539		60 134		1 022 205 ⁴⁹	
Габрово каза	---		24 540		89 519		187 764		166 700		17 400		... ⁵⁰		---		---	

⁴⁷ В общата таблица за съответната година: 620 095 гроша.

⁴⁸ В общата таблица за съответната година: 36 462 гроша.

⁴⁹ Тук е вероятно печатна грешка.

⁵⁰ В общата таблица за съответната година: 195 047 гроша.

Таблица 12. Капитали на сирашките каси в Тулчанския санджак по кази за 1868/1869 (1285) – 1877/1878 (1294) г.

Санджак/ каза	1868/1869 (1285)		1869/1870 (1286)		1871/1872 (1288)		1872/1873 (1289)		1873/1874 (1290)		1874/1875 (1291)		1875/1876 (1292)		1876/1877 (1293)		1877/1878 (1294)	
	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари	Грошове	Пари
Тулча санджак	---		93 000		152 320 ⁵¹	31	140 860 ⁵²	30	115 583	15	21 6630		307 553 ⁵³		307 553		307 553	
Констанца (Кюстенджа) каза	---		1173 354		1 173 354		1 199 383		1 199 383		1 049 317 ⁵⁴		1 049 317		1 049 317		1 049 317	
Междидие каза	---		217 232		674 215		737 315		737 315		825 515 ⁵⁵	35	927 212		932 001		102 550	
Сулина (Сине) каза	28 410		27 410		28 410		28 410		28 410		126 729 ⁵⁶		160 509		160 509		160 509	
Мачин каза	---		22 978		63 635		74 447 ⁵⁷	7	70 000		156 0009 ⁵⁸		8 960 009 ⁵⁹		89 655		89 855	
Бабадаг каза	---		159 736		195 443		271 775		283 010		344 681		397 191		398 695		596 550	
Хърсова каза	---		111 561	20	145 957 ⁶⁰	20	201 249 ⁶¹	20	---		249 917		249 917		397 922		400 000	

⁵¹ В общата таблица за съответната година: 152 320 гроша.

⁵² В общата таблица за съответната година: 140 860 гроша.

⁵³ В общата таблица за съответната година: 307 555 гроша.

⁵⁴ В общата таблица за съответната година: 1 049 717 гроша.

⁵⁵ В общата таблица за съответната година: 825 510 гроша.

⁵⁶ Има точка като за нула в края на цифрата, но е в страни и нагоре.

⁵⁷ В общата таблица за съответната година: 74 447 гроша.

⁵⁸ Вероятно последните две числа 0 и 9, т.е. и 9 пари; в общата таблица за съответната година: 156 000 гроша.

⁵⁹ Вероятно е грешка, „графата“ за капитала на касата е разместена при печатането. В общата таблица за съответната година: 960 009 гроша, която също според нас е сгрешена.

⁶⁰ В общата таблица за съответната година: 145 957 гроша.

⁶¹ В общата таблица за съответната година: 201 249 гроша.

Таблица 13. Имената на директорите на сирашките каси в Русенския санджак по кази за 1868/1869 (1285) – 1877/1878 (1294) г.

Санджак/ каза	1868/1869 (1285)	1869/1870 (1286)	1870/1871 (1287)	1871/1872 (1288)	1872/1873 (1289)	1873/1874 (1290)	1874/1875 (1291)	1875/1876 (1292)	1876/1877 (1293)	1877/1878 (1294)	Брой лица	Религия	
												М	Х
Русенски санджак	Ибрахим ефенди	Ибрахим ефенди	Ибрахим ефенди	Ибрахим ефенди	---	---	---	Хафъз Мех- мед ефенди	Хафъз Мех- мед ефенди	Хафъз Мех- мед ефенди	2	2	
<i>Силистра каза</i>	Хафъз Билял ефенди	Хафъз Билял ефенди	Хафъз Билял ефенди	Хафъз Билял ефенди	Хафъз Билял ефенди	Хафъз Билял ефенди	Хафъз Билял ефенди	Хафъз Билял ефенди	Хафъз Билял ефенди	Хафъз Билял ефенди	1	1	
<i>Шуменска каза</i>	Хюсейн Хюс- ни ефенди	Хюсейн Хюс- ни ефенди	Хафъз Мус- тафа ефенди	---	---	---	Хафъз Муста- фа ефенди	Осман ефенди	---	Осман ефенди	3	3	
<i>Разград каза</i>	Хасан ага	Ахмед ефенди	Ахмед ефенди	Ахмед ефен- ди	Тахир ефенди	Йомер ефенди	Йомер ефенди	Хафъз Мус- тафа Лег- сим(?)	Хафъз Мус- тафа ефенди	---	5	5	
<i>Свищов каза</i>	---	Мехмед ефенди	Мехмед ефенди	Мехмед ефен- ди	Мехмед ефен- ди	Мехмед ефен- ди	---	Мехмед Шев- ки ефенди	Хафъз Осман ефенди	---	2	2	
<i>Никопол каза</i>	---	Арслан ефенди	Салим ефенди	Салим ефен- ди	Хаджи Керим ефенди	Хаджи Абдул- керим ефенди	Хаджи Абдул- керим ефенди	Ахмед Ниязи ефенди	Мехмед Ра- шид ефенди	Мехмед Ра- шид ефенди	6	6	
<i>Плевен каза</i>	Осман ефен- ди	Осман ефенди	Осман ефенди	Осман ефен- ди	Хаджи Ибра- хим ефенди	Хаджи Ибра- хим ефенди	Хаджи Ибра- хим ефенди	Осман ефенди	Осман ефенди	Осман ефен- ди	2 (3)	2 (3)	
<i>Търговище (Джума-и атик)</i>	Хафъз Али ефенди	Хафъз ефенди ⁶²	Хафъз ефенди	Хафъз Али ефенди	Мустафа ефенди	Мустафа ефенди	Мехмед ефенди	Мехмед ефенди	Мехмед ефенди	Мехмед ефенди	3	3	
<i>Тутракан каза</i>	Хафъз Мус- тафа ефенди	Хафъз Мус- тафа ефенди	Хафъз Мус- тафа ефенди	Хафъз Мус- тафа ефенди	Хюсейн Хим- мети ефенди	Хюсейн Хим- мети ефенди	Хюсейн Хим- мети ефенди	Хюсейн Хим- мети ефенди	Хасан ефенди	Мустафа ефенди ⁶³	3 (4)	3 (4)	
<i>Общо: 9 каси</i>											27 (29)	27 (29)	

⁶² Вероятно е пропуснато личното име на Хафъз Али ефенди.

⁶³ Тук не може да бъдем сигурни дали това е Хафъз Мустафа ефенди от предходните години.

Таблица 14. Имената на директорите на сирашките каси във Варненския санджак по кази за 1868/1869 (1285) - 1877/1878 (1294) г.

Санджак/ каза	1868/1869 (1285)	1869/1870 (1286)	1871/1872 (1288)	1872/1873 (1289)	1873/1874 (1290)	1874/1875 (1291)	1875/1876 (1292)	1876/1877 (1293)	1877/1878 (1294)	Брой лица	Религия	
											М	Х
Варна санджак	Шакир ефенди	Шакир ефенди	Редуване ⁶⁴	Редуване ⁶⁵	Редуване ⁶⁶	Редуване ⁶⁷	Редуване ⁶⁸	Халил ефенди	Халил ефенди	2	2	
Провадия (Правади) каза	Мехмед ефенди	Мустафа ефенди	Мустафа ефенди	Мустафа ефенди	Мустафа ефенди	Мустафа ефенди	Мустафа ефенди	Мустафа ефенди	Мустафа ефенди	2	2	
Балчик каза	Салих ефенди	Хаджи Салих ефенди	Хаджи Салих ефенди	Сюлейман ефенди	Сюлейман ефенди	Хаджи Саид ефенди	Хаджи Саид ефенди	---	Тимур ага	4	4	
Добрич (Хаджи оглу Пазарджик)	Мустафа ефенди	Хафъз Мустафа ефенди	Мустафа ефенди	Мустафа ефенди	Мустафа ефенди	Абдуллах ефенди	Абдуллах ефенди	Абдуллах ефенди	Мехмед ефенди	3	3	
Мангалия каза	Ахмед ефенди	Ахмед ефенди	Мехмед ефенди	Мехмед ефенди	Мехмед ефенди	Рацди Шеди ефенди	Салих ефенди	Салих ефенди	Салих ефенди	4	4	
Общо: 5 каси										15	15	

⁶⁴ Има вписване: „Директорството на сирашките имоти е възложено [да се извършва] с редуване от членовете на съвета на апелативния съд (meclis-i temyiz mümeuyizlerine).

⁶⁵ Има вписване: „[Длъжността] директор на сирашките имоти е възложена [да се извършва] с редуване от членовете на съвета на апелативния съд (meclis-i temyiz mümeuyizlerine).

⁶⁶ Има вписване: „[Длъжността] директор на сирашките имоти е възложена [да се извършва] с редуване от членовете на съвета на апелативния съд (meclis-i temyiz hukuk mümeuyizlerine).

⁶⁷ Същото.

⁶⁸ Същото.

Таблица 15. Имената на директорите на сирашките каси във Видинския санджак по каси за 1868/1869 (1285) – 1877/1878 (1294) г.

Санджак/ каза	1868/1869 (1285)	1869/1870 (1286)	1870/1871 (1287)	1871/1872 (1288)	1872/1873 (1289)	1873/1874 (1290)	1874/1875 (1291)	1875/1876 (1292)	1876/1877 (1293)	1877/1878 (1294)	Брой лица	Религия	
												М	Х
Видин санджак	Тахир ага	Тахир ага	Тахир ага	Тахир ага	Тахир ефенди	Яхя ефенди	Яхя ефенди, писар Салих ефенди	Яхя ефенди, писар Салих ефенди	Хаджи Та- хир ефенди, писар Салих ефенди	Хаджи Та- хир ефенди	2	2	
<i>Берковица (Бер- кофча) каза</i>	Йонес ефенди	Йонес ефенди	Йонес ефенди	---	---	Хаджи Йонес ага	Хаджи Йонес ага	Йонес ага	Хаджи Йо- нес ага	Хаджи Йо- нес ага	1	1	
<i>Лом каза</i>	Хаджи Йо- мер ефенди	Хаджи Йо- мер ефенди	Хаджи Иб- рахим ефенди	Осман ефен- ди	Евкиси(?) ефенди	Евкиси(?) ефенди	Евкиси(?) ефенди	Осман ефенди	Осман ефенди	Осман ефенди	5	4(?)	1(?)
<i>Оряхово (Рахова) каза</i>	---	---	---	---	Хаджи Ис- маил ага	Хаджи Хасан ага	Хаджи Хасан ага	Хаджи Хасан ага	Мехмед ефенди	Мехмед ефенди	3	3	
<i>Кула (Адлие) ка- за</i>	Али ефенди	Али ефенди	Али ефенди	Али ефенди	Али ефенди	Али ефенди	Али ефенди	Махмуд ефенди	Закария ефенди	Мехмед ефенди	4	3	1
<i>Враца каза</i>	Ахмед ефенди	Ахмед ефенди	Хаджи Ре- джеб ефен- ди	Хаджи Ре- джеб ефенди	Хаджи Ре- джеб ефенди	Хаджи Ре- джеб ефенди	Хаджи Ре- джеб ефенди	Хаджи Ре- джеб ефенди	Юсуф ефенди	Юсуф ефенди	3	3	
<i>Белградчик каза</i>	Абас ефенди	Абас ефенди	Абас ефенди	Абас ефенди	Абас ефенди	Абас ефенди	Абас ефенди	Абас ефенди	Мехмед ефенди	Мехмед ефенди	2	2	
<i>Общо: 7 каси</i>											20	18(?)	2(?)

Таблица 16. Имената на директорите на сирашките каси в Нишкия санджак по кази за 1868/1869 (1285) – 1869/1870 (1286) г. и 1875/1876 (1292) – 1876/1877 (1293) г.

Санджак/каза	1868/1869 (1285)	1869/1870 (1286)	1875/1876 (1292)	1876/1877 (1293)	Брой лица	Религия	
						М	Х
Ниш санджак	Хафъз Салих ефенди	Хафъз Салих ефенди	Мустафа Асим ефенди	Мустафа Асим ефен- ди	2	2	
<i>Пирот (Шехиркьой) каза</i>	Шериф Мехмед ефенди	Шериф Махмуд ефенди	Абдулбаки ефенди	Абдулбаки	2	2	
<i>Лесковац (Лескофче) каза</i>	Садък ефенди	Садък ефенди	Сюлейман бей	Сюлейман бей	2	2	
<i>Враня каза</i>	Мурад ефенди	Мурад ефенди	Емин бей	Емин бей	2	2	
<i>Прокуплен (Ерџуп) каза</i>	Исмаил бей	Исмаил бей	Халил ага	Халил ага	2	2	
<i>Трън (Изнепол) каза</i>	Мито Байкуш ага	Мито Байкуш ага	Надир ефенди	Надир ефенди	2	1	1
<i>Куришумлия (Куришунли) каза</i>			---	Осман ефенди	1	1	
<i>Общо: 7 каси</i>					13	12	1

Таблица 17. Имената на директорите на сирашките каси в Софийския санджак по кази за 1868/1869 (1285) – 1876/1877 (1293) г.

Санджак/каза	1868/1869 (1285)	1869/1870 (1286)	1870/1871 (1287) ⁶⁹	1871/1872 (1288)	1872/1873 (1289)	1873/1874 (1290)	1874/1875 (1291)	1875/1876 (1292)	1876/1877 (1293)	Брой лица	Религия	
											М	Х
Софийски санджак	Мустафа Милли ефенди	Мустафа Милли ефенди	Мустафа Милли ефенди	Мустафа Милли ефенди	---	Хафъз Саадуллах ефенди	Хафъз Саадуллах ефенди	Саадуллах ефенди	Хафъз Саадуллах ефенди	2	2	
<i>Кюстендил каза</i>	Хасан Хюсни ефенди	Хасан Хюсни ефенди		Хасан Хюсни ефенди, мюфетип Махмуд ага	Хасан Хюсни ефенди	Хасан Хюсни ефенди	Хасан Хюсни ефенди	Мехмед Авни ефенди	Мехмед Авни ефенди	2	2	
<i>Самоков каза</i>	Илияс ефенди	Илияс ефенди		Илияс ефенди	Мевтип ага	---	---	Ахмед ефенди	Ахмед ефенди	3	3	
<i>Дупница каза</i>	Мехмед Али ефенди	Мехмед Али ефенди		Мехмед Али ефенди	Мехмед Али ефенди	Салих ефенди	Салих ефенди	Хасан ефенди	Хасан ефенди	3	3	
<i>Радомир каза</i>	Али ефенди	Али ефенди		Али ефенди	Мехмед ефенди	Мехмед ефенди	Мехмед ефенди	Абас ефенди	Абас ефенди	3	3	
<i>Златица (Излати) каза</i>	Дервиш ага	Дервиш ага		Дервиш ага	Дервиш ага	Мехмед ага	Мехмед ага	Мехмед ага	Мехмед ага	2	2	
<i>Ботевград (Орханче) каза</i>	---	Салих ага		Салих ага	Салих ага	Хасан Хамди ефенди	Хасан Хамди ефенди	Хасан Хамди ефенди	Хасан Хамди ефенди	2	2	
<i>Ихтиман каза</i>	Месгут(?) ефенди									1	1	
<i>Благовград (Джума) каза</i>		---		Хафъз Махмуд	Хафъз Махмуд ефенди	Хафъз Махмуд ефенди	Хафъз Махмуд ага	Махмуд ефенди	Васил ефенди	2	1	1
<i>Общо: 9 каси</i>										20	19	1

⁶⁹ Запазена е са само частта на салнамето отнасяща се за София.

Таблица 18. Имената на директорите на сирашките каси в Търновския санджак по кази за 1868/1869 (1285) – 1876/1877 (1293) г.

Санджак/каза	1868/1869 (1285)	1869/1870 (1286)	1871/1872 (1288)	1872/1873 (1289)	1873/1874 (1290)	1874/1875 (1291)	1875/1876 (1292)	1876/1877 (1293)	1877/1878 (1294)	Брой ли- ца	Религия	
											М	Х
Търновски санджак	Джанъб ефенди	Джанъб ефенди	Джанъб ефенди	Мехмед ага	Мехмед ага	Мехмед ага	Хаджи Ос- ман ефенди	Хаджи Ос- ман ефенди	Шериф ефенди	4	4	
<i>Ловеч (Ловча) каза</i>	Мехмед бей	Мехмед бей	Мехмед бей	Мехмед бей	Мехмед бей	Хасан ефенди	Хафъз Нури ефенди	---	---	3	3	
<i>Омуртаг (Осман пазар) каза</i>	Хаджи Хюсейн ефенди	Хаджи Хю- сейн ефен- ди	Хаджи Хю- сейн ефенди	Хаджи Хюсейн ефенди	Хафъз Ахмед ефенди	Ахмед ефенди	Хафъз Ахмед ефенди	Хаджи Хюсейн ефенди	Мустафа ефенди	3	3	
<i>Севлиево (Селви) каза</i>	Халил ефенди	Халил ефенди	Халил ефен- ди	Халил ефенди	Халил ефенди	Халил ефенди	Кямил ефенди	Кямил ефенди	Кямил ефенди	2	2	
<i>Габрово каза</i>	Манол ага	Манол ага	Мано ага	Мано ага	Мано ага	Яким(?) ефенди	Иванчо ефенди	Иванчо ефенди	Иванчо ефенди	4		4
<i>Общо: 5 кази</i>										16	12	4

Таблица 19. Имената на директорите на сирашките каси в Тулчанския санджак по кази за 1868/1869 (1285) – 1877/1878 (1294) г.

Санджак/каза	1868/1869 (1285)	1869/1870 (1286)	1871/1872 (1288)	1872/1873 (1289)	1873/1874 (1290)	1874/1875 (1291)	1875/1876 (1292)	1876/1877 (1293)	1877/1878 (1294)	Брой лица	Религия	
											М	Х
Тулча санджак	---	Сюлейман ага	Сюлейман ага	Сюлейман ага	Сюлейман ага	Мехмед ага	Мехмед ага	Мехмед ага	Мехмед ага	2	2	
Констанца (Кюстенджа) каза	---	Али ефенди	Али ефенди	Али ага	Али ага	Али ага	Али ага	Али ага	Али ага	1(?)	1(?)	
Междидие каза	Мустафа ефенди	Мустафа ефенди	Мустафа ефенди	Мустафа ефенди	Мустафа ефенди	Анис ефенди	Анис ефенди	Анис ефенди	Али ефенди	3	3	
Сулина (Сине) каза	Азиз ага	Азиз ага	Андрея ага	Андрея ага	Андрея ага	Андрея ага	Йомер ага	Йомер ага	Йомер ефенди	3	2	1
Мачин каза	Абдулхалик ефенди	Абдулхалик ефенди	Абдулхалик ефенди	Абдулхалик ефенди	---	---	Ибрахим ефенди	Ибрахим ефенди	Ибрахим ефенди	2	2	
Бабадаг каза	Мустафа ага	Мустафа ефенди	Мустафа ефенди	Мустафа ефенди	Мустафа ефенди	Велиджан ефенди	Муса ефен- ди	Хаджи Мехсин(?) ефенди	Сюлейман ефенди	5	5	
Хърсова каза	Сюлейман ефенди	Сюлейман ефенди	Емир Али ефенди	Абдулгефар(?) ефенди	Абдулрахмин ефенди	Джамил ефенди	Джамил ефенди	Абдулрахмин ефенди	Абдулрахмин ефенди	5	5	
Общо: 7 каси										21(?)	20(?)	1

Библиография

Архивни материали

Непубликувани

Кондика от Жеравна, НБКМ–БИА, ПА 7699.

Плевенска църковно-общинска кондика, НБКМ–БИА, ПА 7779.

Видински сиджил S 63, л. 132 нова пагинация, док. 2а, НБКМ, Ориенталски сбирки (Ориенталски отдел)

Публикувани

Годишник на Дунавския вилает (Salname-i Vilayet-i Tuna). Том I-X (Def'a), Русе (Rusçuk), Печатница на Дунавския вилает (Matba'a-i Vilayet-i Tuna), 1868–78 (1285–94).

Дунав, VII, 652, 20 февр. 1872; Дунав, IX, 760, 21 март 1873; Дунав, IX, 843, 23 ян. 1874.

Едирне (Одрин), I, 2, 23 окт. 1867.

Источно време, III, 10, 7 авг. 1876.

Съветник, II, 3, 6 апр. 1864.

Düstur, C. I, 270–281.

Takvim-i Vekayi, nr. 863.

Други източници

Арнаутов 1871: Арнаутов, Христо. *Пълното събрание на държавните закони, устави, наставления и високи заповеди на Османската империя*. Цариград.

Библия 1992: *Библия. Сиреч книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия завет*. Издадена на хартия от Светия Синод на Българската църква. София: Свети синод на Българската църква. (http://bible.pc-freak.net/bulgarian_orthodox_bible.pdf/23.10.2019 г.)

Еврейски извори 1958: *Еврейски извори за общественоекономическото развитие на балканските земи през XVI век*. Т. I. // Подбрали, превели и коментирали: ст. науч. сътрудник д-р Ашер Хананел, ст. науч. сътрудник Ели Ешкенази. София: Издателство на БАН.

Османски извори 1981: *Османски извори за историята на Добруджа и Североизточна България*. // Съставил, превел и редактирал Стр. Димитров. София: Издателство на БАН.

Опис 2000: *Опис на османотурски сиджил R 1 от град Русе от средата на XVII век, запазен в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“*. // Съставител: Светлана Иванова, редактори на описа: Мария Калицин и Стефан Андреев. София. Под печат.

Превод на Свещения Коран Б.д.: *Превод на Свещения Коран на български език*. Проф. д-р Цветан Теофанов, София: Б.д. (https://d1.islamhouse.com/data/bg/ih_books/single/bg_Translation_of_the_Meanings_Quran.pdf/ 23.10.2019 г.)

Турски извори 1971: *Турски извори за историята на правото в българските земи*.// Т. П. Съставила и коментирала Бистра А. Цветкова. София: Издателство на БАН.

Турски извори 1977: *Турски извори за българската история*.// Т. VI. Съставили: Николай Тодоров и Мария Калицин. София: Издателство на БАН.

Изследвания

Аврамов, Розанис 1987: Аврамов, Люсиен и Соломон Розанис. Гражданско-правни институти сред евреите от балканските и българските земи през XVI и XVII век. // *Годишник – Обществена културно-просветна организация на евреите в Народна Република България*, Т. 22, 1987, 43–68.

Аврамов, Розанис 1989: Аврамов, Люсиен и Соломон Розанис. Договор за дружество при евреите през XVI и XVII в. по българските земи.// *Годишник – Обществена културно-просветна организация на евреите в Народна Република България*, Т. 24, 1989, 37–56.

Атанасов 2017: Атанасов, Християн. *Развитие на земеделското кредитиране в Дунавския вилает: „Общополезните каси“ през 60-те и 70-те години на XIX век*. София: Издателство „Фабер“.

Атанасов 2019: Атанасов, Християн. Сирашките каси на страниците на българския възрожденски печат.// *Обществото на знанието и хуманизмът на XXI век. XVI национална научна конференция с международно участие, София, 1 ноември 2018 г.*, София: Академично издателство „За буквите – О писменехъ“, 1003–1013.

Беров 1976: Беров, Любен. *Движението на цените на Балканите, XVI–XIX век*. София: Издателство на БАН.

Веков 2015: Веков, Манчо. *Метричната система в България. Метрични реформи и метрологична дейност XVIII–XX век*. София. http://electronic-library.org/books/Book_0057.html Електронна библиотека по архивистика и документалистика.

Георгиева 2016: Георгиева, Гергана. Структура на градовете в българските земи през 70-те години на XIX в. по данни от османските статистически годишници (салнамета).// *Известия на държавните архиви*, 2016, 106, 136–191.

Геров 1975: Геров, Найдено. *Речник на българския език*. Ч. 1, София: Издателство „Български писател“.

Градева 1993: Градева, Росица. За правните компетенции на кадийския съд през XVII век.// *Исторически преглед*, 1993, кн. 2, 98–120.

Добрева 2016: Добрева, Маргарита. Идеята за създаване на исляханета и тяхната мрежа през 60-те – 70-те години на XIX век.// *Из живота на европейските провинции на османската империя през XV–XIX век. Сборник изследвания в памет на проф. д.и.н. Елена Грозданова*. София: Издателство „Гутенберг“, 2016, 679–699.

Драганова 1980: Драганова, Славка. *Материали за Дунавския вилает (Русенска, Силистренска, Шуменска и Тутраканска каза) през 50-те – 70-те години на XIX век*. София: Издателство на БАН.

Ешкенази 1973: Ешкенази, Ели. Евреите на Балканския полуостров през XVIII век – живот, икономика, бит и култура.// *Годишник – Обществена културно-просветна организация на евреите в Народна Република България*, Т. 8, 1973, 83–104.

Иванова 2003: Иванова, Светлана. Християнска и мюсюлманска благотворителност по българските земи XVI–XVIII в. (документи, участници и институции).// *Дарителство и взаимопомощ в българското общество (XVI – началото на XX в.)*, София: Издателство „ИФ-94“, 7–110.

Манолова-Николова 2016: Манолова-Николова, Надя. *Българите, църковното строителство и религиозната литература (30 – 40-те години на XIX в.)*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Манолова-Николова 2017: Манолова-Николова, Надя. *Трънската сирашка каса 1872 – 1875 г.*// *Българите в Османската империя, XIX в.: понятия, структури, личности. Съставителство и научна редакция Ваня Рачева*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 316–334.

Манолова-Николова 2017а: Манолова-Николова, Надя. *Сирашки-те каси в Османската империя – Трънската каса 1872 – 1875 г.* // *Известия на ЦСНИИ*, Т. 2 / *Proceedings of CENHR*, Vol. II, 2017, 375–387.

Мутафчиева 1993: Мутафчиева, Вера. За ролята на вакъфа в градската икономика на Балканите под турска власт (XV – XVII в.).// *Османска социално-икономическа история (изследвания)*, София: Издателство „Петър Берон“, 378–398.

Мутафчиева 1993а: Мутафчиева, Вера. Основни проблеми в изучаването на вакъфа като част от социално-икономическата структура на Балканите под османска власт.// *Османска социално-икономическа история (изследвания)*, София: Издателство „Петър Берон“, 399–434.

Мухова 2017: Мухова, Светлана. Църковната кондика – ценен източник за историята на храма и града. В: 200 години храм „Успение на Пресвета Богородица“.// *Сборник с доклади от научна конференция, посветена на 200-годишния юбилей на храма*. Копривицица, 19–50.

- Неновски, Маринова 2017: Неновски, Николай и Цветелина Маринова. Земеделският кооперативен кредит в България от Османския период до Първата световна война.// *Социологически проблеми*, 2017, кн. 1–2, 364–365.
- Първева 1992: Първева, Стефка. За вакъфите в Североизточна Тракия през първата половина на XVIII век.// *Исторически преглед*, 1992, кн. 5, 44–54.
- Тодоров 1972: Тодоров, Николай. *Балканският град XV – XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие*. София: Издателство „Наука и изкуство“.
- Тодорова 2003: Тодорова, Олга. Детето в света на възрастните през XV–XVIII в. (по материали от българските земи).// *Контрас-ти и конфликти „Зад кадър“ в българското общество през XV – XVIII век*. София: Издателство „Гутенберг“, 2003, 154–225.
- Тонев 1993: Тонев, Велко. *Котел през Възраждането*. София.
- Чилингиров 1942: Чилингиров, Стилиян. *Митхад паша и земеделските каси*. С предговор от Ст. Фетваджиев. София: Д. Чилингиров.
- Berber 2017: Berber, M. Akif. *Orphan Funds in the Ottoman Empire*. Unpublished report.
- Bozkurt 2012: Bozkurt, Fatih. Yetimi Kolla, Malini Koru! Tereke Defterleri ve Yetim Mallari (1785–1875).// *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı 3, 2012, 69–90.
- Çağatay 1970: Çağatay, Neşet. Ribā and Interest Concept and Banking in the Ottoman Empire.// *Studia Islamica*, No. 32, 1970, 53–68.
- Çanlı 2002: Çanlı, Mehmet. Eytam İdaresi ve Sandıkları (1851–1926).// *Türkler*, p. 14, Editörler Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Coca. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 57–73.
- Çanlı 2003: Çanlı, Mehmet. Eytam İdaresi-Sandıkları ve Osmanlı Devletinde Yetimleri Ekonomik Haklarının Koruması.// *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler*. Editörler Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali ve Aylin Koç. İstanbul: Umut Kağıtçılık, 2003, 59–86.
- Çiftçi 2003: Çiftçi, Cafer. Osmanlı Döneminde Bursa’da Eytâm Keseleri.// *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.V, Sayı: 5, 2003, 81–96.
- Çızakça 1995: Çızakça, Murat. Cash Waqfs of Bursa, 1555–1823.// *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 38, 1995, 313–354.
- Dobrevă 2017: Dobrevă, Margarita. The Origin, Network and Sources on the Islahhanes of the Danube Vilayet (1860s-1870s).// *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, Ed. Aşkın Koyuncu, Çanakkale, Cilt 2, 2017, 21–74.
- Gilbar 2012: Gilbar, Gad. The Qadi, the Big Merchant and Forbidden Interst (ribā).// *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 39, No. 1, 2012, 115–136.

- Haslindar, Afizar, Tajul 2013: Haslindar, Ibrahim and Amir Afizar and Ariffin Masron Tajul. Cash Waqf: An Innovative Instrument for Economic Development.// *International Review of Social Sciences and Humanities*, Vol. 6, No. 1, 2013, 1–7.
- Jennings 1973: Jennings, Ronald. Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri.// *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 16, No. 2/3, 1973, 168–216.
- Karataş 2015: Karataş Zeki. Osmanlı Devleti'nde Korunmaya Muhtaç Çocuklara Yönelik Sosyal Hizmet Uygulamaları.// *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 2015, 16–31.
- Koyuncu 2014: Koyuncu, Aşkın. Tuna Vilâyeti'nde Nüfus ve Demografi (1864–1877) / Population and Demographics in the Danube Province (1864–1877).// *Turkish Studies – International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 9/4, 2014, 675–737.
- Mandaville 1979: Mandaville, Jon E. Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire.// *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 10, No. 3, 1979, 289–308.
- Marcus 1983: Marcus, Abraham. Men, Women and Property: Dealers in Real Estate in 18th Century Aleppo.// *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 26, No. 2, 1983, 137–163.
- Ottoman Financial Statistics 2003: *Ottoman Financial Statistics, Budgets, 1841 – 1918*. Ankara: State Institute of Statistics.
- Özcan 2006: Özcan, Tahsin. Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Hima-yesi ve Eytâm Sandıkları.// *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 14, 2006, 103–121.
- Sertoğlu 1958: Sertoğlu, Midhat. *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul, 280–282.
- Yazıcı 1995: Yazıcı, Nesimi. Tanzimat Döneminde Yetim Mallarının Korunmasına Yönelik Yasal Düzenlemeler ve Bazı Uygulamalar.// *Vakıf Haftası Kitabı*, 51, 1995, 45–53.
- Yazıcı 2007: Yazıcı, Nesimi. Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler.// *AÜİFD*, XLVIII, 1, 2007, 1–46.
- Yıldız 2017: Yıldız, Abdullah Taha. *Kâtip Seyyid Mehmet Nuri Efendi'nin Eytâm Sicillerine Göre Osmanlılarda Yetim Mallarının İdaresi*. Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.
- Yurdakul 2017: Yurdakul, İlhami. *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatında Reform (1826–1876)*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.

ORPHAN FUNDS IN THE DANUBE VILAYET OF THE OTTOMAN EMPIRE (1860^s AND 1870^s)

Nadia Manolova-Nikolova

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Hristiyan Atanasov

University of Library Studies and Information Technologies

Abstract. The proposed paper presents the orphan funds in the Danube vilayet during the 1860 and 1870. The religious foundation on which these institutions were based is presented. A great attention is paid to the social practices for orphan care which were typical to the representatives of all religious groups in the Ottoman Balkan provinces. In the 1850^s, the Ottoman Empire became much more active in the social sphere and consequently these practices were placed under the control of the state.

The capitals of the orphan funds in the province are examined and analyzed. An analysis of their management has been made. The amount of the loans is indicated – based on the available information about the orphan fund in the city of Tran. Some important comparisons with the capitals and practices of the “common benefit” funds (another Ottoman credit institution) are made. The paper also offers significant observations and analyzes on interest rates in the Ottoman Empire during that period.

Keywords: Orphan funds, Ottoman Empire, Danube Vilayet, loan activities, interest rates.

About the authors

Prof. Nadia Manolova-Nikolova PhD, Lecturer at Sofia University “St. Kliment Ohridski”.

To contact the author: manolova@uni-sofia.bg

Assoc. Prof. Hristiyan Atanasov PhD, Lecturer in Library Management and Archival Studies Department at ULSIT.

To contact the author: h.atanasov@unibit.bg

ГРАЖДАНСКО И НАКАЗАТЕЛНО ПРАВОРАЗДАВАНЕ ВЪВ ВИДИН ПРЕЗ ЕПОХАТА НА ТАНЗИМАТА (1839–1877)

Ивелина Машева

Институт за исторически изследвания при БАН

Резюме. Студията има за цел да направи преглед на османските правни реформи през периода на Танзимата от една страна и в същото време да хвърли светлина върху действителното им прилагане, като се съсредоточи върху функционирането на съдебните институции във Видин. Тук акцент е да се покаже как старите съдебни институции съжителстват с новосъздадените и как балансът между тях се измества през целия период. Резултатите показват, че кадийският съд постепенно губи значителна част от своето влияние за сметка на новите съдебни органи. Наказателните дела са възложени на новите съвети още в началото на периода. При гражданското право преходът е плавен и новите институции се утвържават като водещи през 60-те години на XIX век с осъществяването на вилаетската реформа (1864 г.) и създаването на системата на редовните съдилища (1869 г.). Статията е базирана на няколко регистъра, както и единични документи от кадийския съд и новите съдебни съвети, съхранявани предимно в отдел „Ориенталски сбирки“ на Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“.

Ключови думи: Кадийски съдилища (kadi courts), редовни съдилища (Nizamiye courts), Танзиматски реформи, Видин

За автора

Д-р Ивелина Машева защитава своята дисертация в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ през 2015 г. От 2019 г. работи в Института за исторически изследвания при БАН.

За контакт с автора: masheva@gmail.com

С началото на Танзимата започва период на съществена реорганизация в правното устройство и съдебната система на Османската империя. Гюлханският хатишериф от 1839 г. обявява намерение за всеобхватни реформи с цел осигуряване на неприкосновеност на собствеността, публични съдебни процеси, преустановяване на практиката за конфискация на собственост без съдебно решение, реформиране на данъчната и административната система, както и разбира се най-радикалното обещание – равноправие между всички поданици на империята, независимо от тяхната националност и вероизповедание. В изпълнение на едикта още от 40-те години на XIX век започва процес на реформиране на традиционните османски правораздавателни институции в лицето на кадийския съд¹, съчетано със създаването на паралелно функциониращи съдебни институции от нов тип.

Институционална уредба на правосъдната система от началото на Танзимата до вилаетската реформа

В периода XV–XVIII век кадийските съдилища са основната официална институция, която разрешава възникналите правни спорове на османска територия. Техните компетенции, както и правораздавателната практика в различни части на империята, включително и в българските земи, са били обект на задълбочени проучвания (Градева 1999; Иванова 1992; Тодорова 2004; Атанасов 2008). Кадията е оправомощен да разрешава различни спорове от областта на наказателното, гражданското и търговското право между всички поданици на империята, независимо от тяхната етническа и религиозна принадлежност.

През XIX век кадийските съдилища претърпяват съществена еволюция. Реформите целят да премахнат констатираните в края на XVIII век сериозни проблеми в тяхната систе-

¹ В текста термините кадийски съд и шериатски съд ще бъдат употребявани като синоними, доколкото с тях се обозначава една и съща институция съответно в научната литература и в изворите. Същото важи за термините съдебен съвет и граждански съд, които също ще се употребяват синонимно.

ма. Според ферман на Селим III от 1795 г. често некомпетентни лица влизат в съсловието на кадиите чрез подкуп и връзки. Много от тях не изпълняват функциите на кадия в отредения им район, а предпочитат да прехвърлят функциите си на наиб и да събират срещу това определена част от съдебните такси. Това води до увеличаване на корупцията и други злоупотреби, тъй като наибите трябва да изкарат достатъчно средства, за да се издържат и да изплащат дела на титулярния кадия. От друга страна това води и до занижен контрол, тъй като наибите не се назначават от държавата, тяхната компетентност не е обект на проверка и те може да нямат нужната квалификация (Akiba 2005: 45–46).

За да се преустановят тези лоши практики, още в първите години на Танзимата започва реорганизация на шериатската съдебна система. Малко след провъзгласяването на Гюлханския хатишериф е премахната практиката кадиите сами да назначават заместващи ги найби, като тяхното назначаване се възлага на шейхюлисляма. Найбите вече не плащат месечни такси на кадиите. Идеята съдебните чиновници да имат твърда заплата и вече да не се издържат от събирането на съдебни такси обаче не успява да се осъществи поради финансовата криза, в която изпада империята. През 1855 г. нов регламент определя йерархия от пет степени на съдебните чиновници и съответстваща йерархия на съдебните окръзи, в които съдии с определена степен на квалификация могат да бъдат назначавани. Открит е специализиран Колеж за найби и се въвежда изискването за чиракуване в някое от истанбулските съдилища, преди лицето да бъде допуснато до титулярен пост. Завършилата окончателно през 1871 г. реформа сменя окончателно и официалната терминология, като съдиите в шериатските съдилища започват да се наричат найби, а титлата кадия остава в употреба единствено за главните съдии в Истанбул и няколко от най-големите градове на империята (Akiba 2005: 45–46).

През 1859 г. е приет Устав за шериатските съдилища. Уставът не внася съществени изменения в организацията на съдилищата. Разпоредбите са насочени към ограничаване юрисдикцията на отделните кадии в рамките на подведомствената им каза, както и към предотвратяване на злоупотребите с по-

купко-продажби на недвижими имоти. Така например уставът изисква при продаване на недвижими имоти продавачът да се снабди с документ, подпечатан от съответната махала и потвърждаващ че имотът е действително негов, както и да покаже стари документи за собственост, особено в случаите в които продавачът и имотът, който иска да продаде, се намират в различни населени места. Втората част на устава описва подробно съдебните такси, които се взимат за различните видове съдебни решения и вписвания, като за повечето хипотези вземанията са между 1 и 2,5% от сумата (Арнаудов 1872: 160–177).

Реформите в системата на кадийските съдилища продължават и през 60-те години като съществени изменения се внасят с вилаетската реформа от 1864 г. Най-важните от тях са синхронизацията на административната и съдебната териториална организация, въвеждането на текущ контрол на провинциално ниво и определянето на фиксирано заплащане на труда на съдиите, заменящо предишната практика на заплащане чрез събиране на съдебни такси. В Дунавския вилает наибите в централните санджаци, както е Видин, получават възнаграждение от 6000 гроша, докато наибите в кази от първи, втори, трети, четвърти и пети ранг получават съответно 4000, 3000, 2500, 2000 и 1500 гроша (Akiba 2005: 46–59).

Паралелно с промените в старите институции, реформата на османската правна система се осъществява и посредством създаването на изцяло нови правораздавателни органи. През 1840 г. в османската система на провинциално управление се създават местни съвети (*меджлиси*), в състава на които участват и представители на немюсюлманското население. Наред с разнообразните си административни и финансови функции те имат също така и правомощия на правосъдни институции. Такива права им се дават за пръв път с Наказателния кодекс от 1840 г. по отношение на дела за престъпления като убийства, кражби, телесни повреди, както и по дела, свързани с финансови и данъчни злоупотреби (Ekinci 2004: 130–134). Именно след въвеждането на Наказателния кодекс, в Истанбул, а по-късно и в еялетите, отделно от шериятските съдилища са създадени и съдилища, наречени „изпитателни“ (*meclis-i tahkikat*). Основната им

цел е да ограничат властта на провинциалните управители и на кадиите (Shaw 2000: 183–188). Наказателният съд има право да съди не само османски поданици, но и чужденци, пребиваващи в империята, и произнася своите решения не въз основа на шерията, а на Наказателния закон, който заимства някои европейски правни норми.

Разширявайки споменатите компетенции, административната реформа от 1844 г. дава право на местните съвети да действат като втора инстанция спрямо кадийските съдилища. Така те придобиват функции на апелативни съдилища, но само по отношение на важни дела с голям материален интерес и такива, които по принцип са допустими за обжалване пред шейхюлислама (Shaw 1992: 38).

През 40-те години и в началото на 50-те години в тези съвети влизат 13 души, от които 6 са членове по право заради заеманите административни постове, а останалите 7 влизат в качеството си на представители на населението в съответната област (Inalcık 1973: 100). Решение на видинския меджлис, действащ като втора съдебна инстанция по отношение на предхождащо решение на видинския кадийски съд от август 1853 г., ни дава възможност да потвърдим, че съставът на съвета действително се формира в съответствие с тези изисквания. Членовете, които влизат по право, са валията на Видинския еялет в качеството си на председател, финансовият чиновник (*defterdar*), наибът, мюфтията, финансовият писар (*kâtib-i mal*), секретарят (*kâtib-i tahrirat*). Със своята титла, а не в качеството си на обикновен член на съвета, е записан и видинският митрополит. Това съответства на разпоредбите на фермана от 1840 г., който урежда създаването на местните меджлиси и изрично гарантира място на официалния представител на православната общност в областта (Shaw 2000: 188–189). Шест души за записани само като членове. За съжаление не всички печати с имената на представителите на населението са четливи, което не дава възможност да се определи тяхната етно-религиозна принадлежност².

² BOA, HR.MKT, D. 62, G. 94.

Новите съдилища са вдъхновени от европейската правна система, но имат и една съществена разлика с тях – не са отделени от администрацията и не са изборни и независими. В тях влизат изключително представители на мюсюлманското население в империята, тъй като на практика всички членове по право са от мюсюлманското вероизповедание, а само част от изборните членове са немюсюлмани. Улемата също има силно влияние в новите институции чрез влизането по право в тях на местния шериатски съдия и на местния мюфтия. Затова и европейските държави продължават да критикуват османската правна система и да настояват за създаването на светски съдилища, където в качеството си на членове да участват и християнски представители и в които равноправно да се разглеждат претенциите на османски и чуждестранни поданици.

Интересен казус, който илюстрира институционалните връзки между кадийския съд и местните меджлиси на локално ниво в периода преди прокламирането на Хатихумаюна през 1856 г., представлява делото от 1853 г. между братлията търговец от Ниш Димитраки и 19 души от казите Видин, Белоградчик и Лом. През декември 1851 г. те сключват договор за доставка на 20 000 оки вълна със срок 20 май 1852 г. В случай, че не успеят да доставят вълната на търговеца, селяните се задължават да я платят по истанбулски цени (5 гроша оката), т. е. да дадат на Димитраки 120 000 гроша, за което те си стават и взаимни поръчителни. Вълната не е доставена в срок, но и сумата от 120 000 гроша не е изплатена, поради което Димитраки завежда дело във видинския кадийски съд. В хода на делото обаче селяните излизат с контраобвинение, като твърдят, че всъщност става дума за лихварство и Димитраки им е дал заем от 50 000 гроша в труден за тях момент. Те разполагат с полица за получените средства и желаят да ги върнат на търговеца заедно със законната лихва и направените от него разходи в размер на 15 000 гроша, или общо 65 000 гроша. Кадийският съд постановява, че тези 65 000 гроша безспорно принадлежат на Димитраки, но остатъкът от сумата до 120 000 гроша не е законно да бъде събран без съдебно решение. Казусът е отне-

сен до видинския меджлис на втора инстанция, което съответства на вменените му от реформата функции да разглежда като апелативна инстанция важни съдебни дела и такива за значими финансови суми. Меджлисът обаче също не успява да постигне окончателно решение по казуса, удовлетворяващо и двете страни. Неговата позиция в голяма степен се припокрива с тази на кадийския съд, като и двете съдебни институтции не са склонни да присъдят сумата от 120 000 гроша за законно дължима на търговеца. Към момента на разглеждане на делото Търговският закон вече е влязъл в сила и според него сключеният договор за покупко-продажба и включените в него неустойки при неизпълнение на договорните задължения е напълно законен. Въпреки това обаче двете институции не отсъждат в полза на Димитраки. Те признават за безспорно негово право единствено 50-те хиляди гроша, дадени срещу полица, както и съпътстващите разходи и лихви. По този начин те на практика взимат страната на селяните, които твърдят че става въпрос за лихварство, а не за договор за покупко-продажба. Несъмнено това решение е силно повлияно от шериятската правна традиция, според която подобна сделка с изкупуване „на зелено“ на селскостопански продукти е изключително спорна от правна гледна точка. За съжаление крайният изход на делото е неизвестен, тъй като Димитраки се възползва от правото си като братлия търговец да прехвърли делото за решаване в търговския съд в Истанбул³.

Делото е изключително интересно не само от правна, но и от социално-икономическа гледна точка, тъй като дава рядко срещани конкретни данни за иначе широко коментирания както в изворите, така и в литературата експлоатация на селяните. Именно покупките „на зелено“ (selem) са един от класическите механизми за изпадане на селяните в дългосрочна зависимост от местни първенци, подробно разгледано за други региони на Османската империя (Doumani 1995). Разглеждайки подобен казус от края на 60-те и 70-те

³ BOA, HR.MKT, D. 62, G. 94.

години на XIX век, А. Либератос подробно анализира политиката на османската власт по отношение на този тип трансакции и заключава, че тя се характеризира с патернализъм и желание да се предпазят селяните от разорителния натиск на лихварите (Lyberatos 2013: 59–94). Действията на видинския кадийски съд и на видинския меджлис до голяма степен се вписват в тази политика.

Институционална уредба на правосъдната система от вилаетската реформа до Освобождението

През 1863 г. централната власт изпраща в провинциите инспектори, които трябва да анализират провинциалното управление, да идентифицират проблемите в него и да предложат възможни подобрения. Един от резултатите на тази проверка е констатацията, че съчетаването на изпълнителни, законодателни и правосъдни правомощия в меджлисите води до лошо управление. Препоръчва се разделяне на тези правомощия в различни институции с цел постигане на по-голяма ефективност и повече справедливост. Констатациите от тази проверка съставляват основата на вилаетската реформа, която започва през следващата 1864 г. Едно от важните нововъведения, които се правят с нея, е отделянето на административната от правосъдната власт чрез създаването на нов вид съдебни съвети. Новите институции имат изцяло правораздавателни функции, докато старите меджлиси са преобразувани в административни съвети. Единствената правораздавателна функция, която е оставена в ръцете на административните съвети, са делата, свързани с откупуване на данъци (Shaw 1992: 40–41).

Според Устава за управлението на Дунавския вилает в областта се съставя тристепенна съдебна система. Във вилаетския център се създава висше съдилище, състоящо се от председател и шестима избираеми членове. В санджакските центрове са учредени изпитателни правни и наказателни съвети (*meclis-i temyiz-i hukuk ve cinâyet*), състоящи се отново от председател и шестима избираеми членове, а в казалийските центрове – съдебни съвети (*meclis-i deâvi*), съставени от председател и четирима избираеми членове. Всички

институции от този тип се председателстват от местния кадия, а избираемите членове следва да са поравно мюсюлмани и немюсюлмани. Освен този нов тип граждански и наказателни съдилища Уставът предвижда още три типа съдебни институции. На първо място като най-долна съдебна инстанция в селата могат да се съставят помирителни съдилища, към които страните да се обръщат доброволно за постигане на съгласие. Разрешаването на спорове от областта на религиозното право (бракове, разводи, наследства и др.) спада към правомощията на конфесионалните съдилища: шериятският съд разглежда делата, отнасящи се до мюсюлмани, а духовните съдилища – делата в рамките на немюсюлманските общности. Освен това в местата, където има нужда, следва да има и търговски съд⁴.

Разделението на правомощията между гражданските и търговските съдилища се прави на основание на закона, според който ще бъде решен казусът. Търговските съдилища съдят дела единствено на основание на Търговския закон и между лица със статут на търговци, докато всички останали казуси следва да се отнасят към гражданските съдилища. Дори при тази сравнително ясна регламентация обаче се случва дадено дело да бъде заведено погрешно в друга правораздавателна институция, което налага неговото последващо прехвърляне. В това отношение за пример може да послужи подобно прехвърляне (*хавале*) от видинския граждански съд през 1874 г. на казус, свързан със спор между Севастаки и бакалина Реджеб. В документа по прехвърлянето се изтъква, че случаят попада под разпоредбите на чл. 28 от Допълнението на Търговския закон и затова следва да бъде прехвърлено от съдебния съвет, където е първоначално разпределено, към търговския съд в града⁵. По подобен начин делото между Йоцо Николов и Дачо Божилов, първоначално заведено в гражданския съд, е прехвърлено впоследствие към видинския търговски съд⁶.

⁴ Съветник, II, бр. 33 и 34, 14 и 21 ноем. 1864.

⁵ НБКМ–Ор. отд., Вд 13/70.

⁶ НБКМ–Ор. отд., Вд 1/34.

Изборът на институция, в която да се гледа дадено дело, съвсем не е въпрос на формалност, а в някои случаи може съществено да повлияе на изхода на делото. За това свидетелства анкетата за дейността на съдилищата в Северна България на проф. Богишич от 1877 г. Тя дава сведения за съдебен спор, воден във видинския търговски съд, който впоследствие е заведен отново от загубилата страна в гражданския съд, където изходът на делото претърпява пълен обрат. Обяснението за противоположния изход според документа е в различните процесуални правила, които се прилагат в двете институции. Докато в търговския съд делото се гледа според Търговския закон и търговското съдопроизводство, където основна тежест имат писмените доказателства, в гражданския съд председателят в лицето на кадията използва процесуални правила от шериатското право и поспециално отдава първостепенно значение на клетвените показания. По тази причина (и не без помощта на подкуп, както се твърди в документа) в крайна сметка делото претърпява пълен обрат и завършва с победа на първоначално загубилата страна (Петров 1985: 452). В случая е налице класически пример за явлението, което в англоезичната литература се обозначава с термина *forum shopping* или „избор на трибуна“⁷. Загубилата страна ясно съзнава, че търговският съд и законите, които се прилагат в него, не е най-благоприятната за нея институция и успешно успява да прехвърли казуса в друго съдилище, където може да използва законови и извънзаконови механизми, за да повлияе на неговия изход. Изворът отразява две от основните критики към създадените с вилаетската реформа нови правни институции, отправяна както от съвременниците, така и в научната литература, а именно наличието на корупция, както и невъзможността да се изпълни докрай обещаното в реформените актове еднакво третиране на мюсюлмани и немю-

⁷ С термина *forum shopping* се обозначава опитът на една от страните по делото да възложи неговото разглеждане в институцията, в която смята, че има най-големи шансове за благоприятен изход. По-подробно вж. Rubin 2011: 72–81.

сюлмани. Гражданските съдилища се оглавяват от ръководителите на шериятския съд в населеното място и това предпоставя силно влияние на ислямското право, което е дискриминационно спрямо немюсюлманите, тъй като не приема техните свидетелски показания за валидни в еднаква степен. Освен това, според оценки на съвременници, гласовете на българските и другите немюсюлмански членове на съветите често имат по-малка тежест в сравнение с тези на председателя и мюсюлманските членове. Това от своя страна представлява допълнителен дискриминационен фактор за християнското население при смесени дела между мюсюлмани и немюсюлмани (Плетнъов 1976: 20).

По закон членовете на съдилищата се избират чрез сложна процедура. За санджакските центрове от ранга на Видин тя изисква на първо място да се състави комисия от местни първенци (мутасаръфа, кадията, мюфтията, местните ръководители на немюсюлманските религиозни общности и т. н.), които съставят списък на подходящи кандидати. Списъкът трябва да съдържа три пъти повече имена от броя на членовете на съда, от които половината са немюсюлмани. Критериите за подбор включват изискването лицето да плаща поне 500 гроша годишен данък и по възможност да може да чете и пише. Този списък се изпраща по казите, съставляващи санджака, и съветът на всяка каза гласува предложените имена. Една трета от имената, събрали най-малко гласове, се премахва и така съкратеният списък се изпраща на управителя на вилаета, който трябва да избере членове на съда измежду тях (Aristarchi 1874: 285–287). Механизмът, по който се определя състава на съда, е замислен като мярка за изпълнение на заложеното в реформените актове обещание за еднакво третиране на мюсюлмани и немюсюлмани. По закон обаче председател на гражданския съдебен съвет е местният шериятски съдия, което означава, че дори членовете на съда да се избират на паритетен принцип, в крайна сметка мнозинството от членовете му ще бъдат мюсюлмани. Ако разгледаме реални съдебни решения от 70-те години на XIX век, в които има печати на всички членове на съда, участвали в заседанието, установяваме, че

в състава на съда неизменно присъства и писар, който също принадлежи към мюсюлманското вероизповедание. Освен това в някои случаи законовото изискване за равен брой членове не се спазва стриктно.

В дефтер, съдържащ решения на видинския съдебен съвет от периода юни – ноември 1872 г., решенията са подписани от седем членове на съда: председател, писар, трима мюсюлмански членове и двама немюсюлмани. Причината за неравния брой членове е фактът, че един от немюсюлманите е подал оставка, а процесът по избор и назначаване на нов член явно е бил доста тромав и бавен, тъй като в продължение на месеци съдът заседава в непълнен състав⁸. Дори и при назначаване на нов немюсюлмански член обаче съотношението би било трима немюсюлмани срещу петима мюсюлмани.

За да се запълнят празнините в уредбата на съдилищата, които указът за съставяването на Дунавския вилает оставя, впоследствие са приети и допълнителни подзаконовни актове и правилници. Така например през 1865 г. е приет подробен правилник, разглеждащ размера и събирането на съдебните такси, както и процедурите за отчитане на събраните приходи. Наред с това в акта се указва и начинът на разделянето на компетенциите между различните правни институции. Това правомощие е предоставено на главния местен чиновник (за Видин това е мутасаръфът на града), чието задължение е да прехвърля постъпилите жалби към компетентния правен орган. Самият чиновник обаче няма право да изпълнява съдебни функции, с изключение на решаването на дребни спорове под 40 гроша, при които има право да помири страните, без да се стига до съд и без да им взима съдебна такса. Регламентите определят и строги правила за отчетност при събиране и отчитане на съдебните такси, както от шериятския съд, така и от новите меджлиси. Те следва да водят специални регистри (*дефтер*), в които се описва всеки решен съдебен въпрос и взетата по случая такса. На заплатилата страна се издава квитанция, отрязък от

⁸ НБКМ–Ор. отд., Вд 124/5, л. 1–15.

която се подпечатва и пази заедно с дефтера. Всеки казус се завежда под определен номер, който следва да се вписва както в квитанцията, така и в дефтера. Накрая на всеки месец се прави рекапитулация, която следва да бъде проверена и заверена. След това равносметката на събраните в шериатския съд такси трябва да се изпрати за проверка от съдебния меджлис в санджакския център⁹.

Разполагаме с подобен дефтер за събраните съдебни такси от шериатския съд във Видин през месец кянун-ъ сани 1292 г. (13 януари– 12 февруари 1867 г.)¹⁰. Документът позволява да се потвърди, че наредбите за отчитане на събраните приходи са спазвани изключително строго. Всички дела, чиито решения са връчени на страните през този месец, са подробно описани, включително причината за обръщане към съда, имената на замесените лица, вида и датата на издадения документ (*илям* или *хюджет*), стойността на оспорваната сума, количеството на събраните такси, както и изходящата дата на документа. Към тях са приложени отрязъците от квитанциите за събраните суми, които са връчени на заинтересованите страни. Всички разходи са прегледани и заверени с печати както на членовете на съдебния меджлис, така и на членовете на административния съвет.

Сходна процедура се прилага и спрямо събраните съдебни такси във Видинския съдебен съвет. Така например за 6 разгледани дела за периода 13 август – 12 септември 1866 г. са събрани такси в размер на 384 гроша и една пара. В края на месеца таблицата с разгледаните дела, съдържаща кратко описание на казуса (дата, спорещи страни, същност на съдебния спор) с пришити към нея отрязъци от дадените квитанции за платени суми, е предадена за проверка и заверка от страна на членовете на съдебния и административния съвет¹¹.

Особено впечатление прави педантичността, с която се спазват законовите разпоредби относно събирането на съ-

⁹ Дунав, I, бр. 24–26, 13 авг. – 12 септ. 1865.

¹⁰ НБКМ–Ор. отд., Вд 116/4, л. 1–83.

¹¹ НБКМ–Ор. отд., Вд 1/42.

дебни такси. В допълнение към традиционната загриженост на османската администрация за събирането на всякакъв вид държавни приходи, трябва да се отчете и желанието за елиминиране на практиката за събиране на по-високи от законово установените съдебни такси. Б. Ергене например констатира събиране на значително по-високи такси от установените в кануннаметата в кадийски съдилища в Мала Азия през XVII и XVIII век (Ergene 2002: 20–39). За разлика от тези заключения за предходните столетия, в регистъра на видинския шериатски съд установяваме стриктно спазване на установените в закона съдебни такси. Така например за издаване на съдебно решение от 2 януари 1867 г. относно спор за невърнат заем от 100 гроша между жителя на видинската Татар махала Салих, син на Мустафа, и Халил, син на Мехмед от Солун е удържана такса от два гроша и 20 пари, или 2,5 % от оспорваната сума¹². Това съответства абсолютно точно на разпоредбите на чл. 27 от Устава за съдилищата, които съдят според свещения закон, съгласно който „за съдебните решения, които отсъждат нещо, ще се взема даждие по 1 пара на грош върху количеството или стойността на отсъденото нещо“ (Арнаутов 1872: 167). По подобен начин при регистрацията на покупката на градината на терзията Марин, син на Спас, от жителя на Райчо махала Марко, син на Петър, за 1000 гроша е удържана такса от 20 гроша¹³, или изискваната в чл. 40 на Устава такса за продавателни документи от 20 на 1000 (Арнаутов 1872: 170).

Освен потвърждение за загрижеността на османската власт за стриктно прилагане и събиране на установените по закон съдебни такси, документът ни позволява да направим и някои заключения по отношение на вида на делата, които кадийският съд разглежда няколко години след извършването на вилаетската реформа. Прави впечатление, че връчените само в рамките на този месец 80 съдебни документа имат изключително разнообразен характер и говорят за все

¹² НБКМ–Ор. отд., Вд 116/4, л. 7, л. 83.

¹³ НБКМ–Ор. отд., Вд 116/4, л. 16, л. 83.

още големия обхват на юрисдикцията на кадийския съд. Поспециално делата, по които шериатският съд се е произнесъл за горепосочения период, касаят:

- регистриране на отпуснати заеми, включително такива със залог;

- регистриране на споразумения за издължаване и спогождане;

- регистриране на договори за наем;

- регистриране на покупко-продажби (основно на недвижими имоти, но също и на добитък, различни стоки и т. н.);

- дела за просрочени парични задължения (във връзка с отпуснати заеми, направени покупко-продажби на различни движими и недвижими имоти, неизплатени трудови възнаграждения и т. н.);

- разпределяне на наследства;

- присъждане и плащане на издръжка на сираци, както и на разведени и овдовели жени;

- надзор върху наследства на малолетни;

- надзор върху администрирането на вакъфски имоти;

Широкият обхват на видовете дела, които съдят разглежда, свидетелстват, че поне в първите години след извършване на вилаетската реформа кадийският съд запазва в сравнително голяма степен правомощията и юрисдикцията си в областта на гражданското право, характерни за институцията през предходните столетия (Градева 1993: 98–120).

Към тези данни можем да добавим и сведенията от видински сиджил, който съдържа документи от периода 1865–1870 г. За разлика от горната равностетка на дейността на видинския кадийски съд, която дава данни за изключително разнообразни по своя характер дела, сиджилът се състои почти изцяло от наследствени описи. За сметка на това докато равностетката на делата за м. кянун-ъ сани 1292 г. (13 януари – 12 февруари 1867 г.) съдържа единствено кратки описания на казусите, в сиджила се съдържат пълни документи. Това от своя страна ни дава данни за организацията на съдебната практика на съда във Видин през втората половина на 60-те и началото на 70-те години на XIX век. Видът на документите, тяхната организация, структура и па-

леографски особености не показват съществени различия в сравнение с анализираната в литературата практика на кадийските съдилища в предходния период¹⁴.

Реформите, осъществени в кадийските съдилища през Танзимата, целят централизация на системата, повишаване квалификацията на съдиите и премахване на корупцията и злоупотребите със служебно положение. Те обаче не променят съществено организацията на съдебния процес в кадийските съдилища и тя остава приблизително същата, както и в предтанзиматския период. Съдебната власт продължава да се упражнява в голяма степен еднолично от кадията/наиба. Съдията не е длъжен да обосновава решението си с определен законодателен акт, а то е резултат от неговите задълбочени познания върху ислямската юриспруденция (fikh). На практика повечето съдии следват предписанията на един от няколко популярни наръчници по шериатско право, които ефективно кодифицират правните възгледи на ханефитската правна школа.

Съществени изменения в османската правна система внася приетият през 1869 г. Закон за редовните съдилища. Законът запазва тристепенната структура на съдебните институции във вилаета, като единствено преименува съдилището във вилаетския център на Апелативен съвет (Divan-i temyiz). Във всяко вилаетско и санджакско съдилище вече заседава и един назначен от централната власт подпредседател с познания в областта на правото. Законът дава на новите институции юрисдикция върху всички граждански и наказателни дела, с две изключения. Извън неговите правомощия са делата, които попадат под властта на религиозните съдилища (шериатския съд за мюсюлманите и съдебните институции на немюсюлманските общности), както и делата, които следва да се гледат според Търговския закон и попадат под юрисдикцията на търговските съдилища. Санджакските граждански съдилища от ранга на видинското имат правомощия да съдят като първа инстанция за делата

¹⁴ НБКМ–Ор. отд., видински сиджил S 343.

на жителите на собствената им каза, но също така действат и като втора апелативна инстанция по отношение на вече разгледани дела в правните съвети на подведомствените на санджака кази. Техните решения са окончателни, когато се отнасят до спорове за суми до 5000 гроша или такива за годишен доход до 500 гроша. Дела за по-големи суми или такива, в които материалният интерес не може да бъде определен, подлежат на обжалване във вилаетския център (Арнаудов 1871: 108–114).

В края на 60-те години на XIX век, със завършването на вилаетската реформа и приемането на Закона за редовните съдилища, новата система от граждански и наказателни съдилища придобива в голяма степен завършен вид. Това ни позволява въз основа на няколко регистъра със съдебни решения на видинския съдебен съвет да разгледаме функционирането на системата след завършване на основната част от реформите.

На първо място впечатление прави, че за разлика от кадийския съд, който се произнася с окончателни съдебни решения (*ilâm*), решенията на новосъздадените редовни съдилища имат статут на доклад (*mazbata*), отправен към изпълнителната власт. В преобладаващата част от казусите мутасаръфът на града потвърждава решенията на видинското съдилище, но в някои изключителни случаи е възможно той да възрази по части от решението и да го върне за повторно разглеждане. Такъв е случаят от април – май 1877 г., свързан с нападение над Волчо, син на Петре от с. Грамада, каза Адлийе (дн. Кула). Докато сече дървета в гора край ливадите на чифлика на видинлията Башар ага, той е нападнат от пазачите на чифлика – албанеца Реджеб и от друг албанец, чието име не е известно. Двамата удрят Волчо и взимат брадвата му. Случаят е отнесен към видинския съдебен съвет и той нарежда брадвата да бъде върната на притежателя ѝ. Двамата албанци обаче отричат обвиненията и по тази причина съдът заключава, че няма достатъчно доказателства, за да ги накаже. Съдебното решение е изпратено до местната изпълнителна власт, но тя отказва да го одобри, тъй като не е базирано на конкретна разпоредба на закона.

Казусът е върнат в съда, който този път взема решение на основание чл. 260 от Наказателния закон и осъжда двамата албанци на пет дни затвор, като потвърждава и решението да се върне незаконно отнетата брадва. Второто решение на съда получава одобрението на мутасаръфа и е изпълнено. След излежаване на присъдата двамата албанци са пуснати на свобода под поръчителство¹⁵.

Изпълнителната власт има значителни правомощия и по отношение разпределението на заведените съдебни жалби. По-голямата част от тъжителите отправят своите искания към местната администрация (merkez), която впоследствие ги прехвърля към компетентната съдебна институция. При криминални дела, където често се налага да се извършва следствена дейност за установяване на фактите по делото, местните власти предварително възлагат разследване на случая. Така например жалбата на видинския жител Менахим ел-Ханбари от 15 май 1877 г. по повод извършена в дома му кражба е отправена към мутасаръфа на Видин. Мутасаръфът възлага разследване на случая от страна на юзбашията Салих ага. Той успява да намери свидетел в лицето на Хуршид ефенди, който от прозореца си видял лице с бял калпак да се опитва да разбие вратата, след което да бяга към дюкяните на циганите железари. Въз основа на това за деянието са заподозрени циганите Мустафа и Хюсеин. Мустафа е заподозрян, заради бялата шапка, която носи, а Хюсеин – поради факта, че неотдавна е бил в къщата на обрания и е имал възможност да се запознае с разположението и намиращите се в нея вещи. След извършване на разследването въпросът е прехвърлен към видинския граждански и наказателен съд. Там двамата заподозрени са призовани на разпит, но отричат вината си. Съдът взема решение казусът да бъде върнат към забита за допълнително разследване, тъй като събраните доказателства не са достатъчни за осъдителна присъда¹⁶.

¹⁵ НБКМ–Ор. отд., Вд 122/6, л. 8.

¹⁶ Пак там, л. 30.

Съдът разчита на съдействието на местната власт, за да призове и осигури присъствието на страните по делото. В случаите, когато едната страна се намира извън границите на санджака, администрацията на мутасаръфа уведомява съответните власти за необходимостта лицето да бъде призовано. Например през декември 1874 г. видинският мутасаръф изпраща телеграма до валията на Дунавския вилает във връзка с призоваването на Ахмед Неджати от Севлиево на дело във видинския съдебен съвет. Той следва да се яви лично или да изпрати упълномощени свои представители¹⁷ (Андреев 1993: 515). Интересен е случаят с призоваването на Никола, син на Петре, от видинската махала Хаджи Спас през август 1871 г. Никола следва да се яви в съда във връзка с неизплатен от него дълг към търговеца от белградските бежанци Салих ага. Администрацията на мутасаръфа го призовава на дело, но той не се явява. Местната власт отправя въпроса към съдебния съвет, който на основание чл. 116 от Наказателния закон го осъжда на глоба от едно сребърно меджидие за неявяване без уважителна причина. Казусът отново е отнесен към изпълнителната власт, която след одобрение на решението пристъпва към събиране на глобата¹⁸.

Освен с местната власт, видинският съдебен съвет съществува активно взаимодействие и с други съдебни съвети. Най-важни са връзките му със съдебните институции в подведомствените на санджака кази, спрямо които видинското съдилище може да действа като апелативен съд (Арnaudов 1871: 108–114). Делото между златаря Кристо и Илия от с. Чичил в каза Адлийе (дн. Кула) например е разгледано първоначално в съдебния съвет на Адлийе. Кристо обаче е недоволен от изхода на делото и през март 1875 г. обжалва пред съдебния съвет на санджака Видин¹⁹.

Взаимодействие между различните съдебни институции се наблюдава и когато двете страни по делото пребивават в различни кази. Такъв е случаят с влизането с взлом в дома

¹⁷ НБКМ–Ор. отд., НПТА 30/25, л. 1.

¹⁸ НБКМ–Ор. отд., Вд 98/16.

¹⁹ НБКМ–Ор. отд., Вд 3/13.

на циганина Хаско от видинското село Шипот, извършено от четирима въоръжени черкези през февруари 1877 г. Нападателят успяват да откраднат различни монети на стойност 1658 гроша и 20 пари. Привлечени от виковете на съпругата на Хаско, на помощ се притичват забитите Сабър и Мустафа Тахир. Нападателят стрелят и раняват Тахир, след което бягат. Нападението е извършено през нощта, поради което нито забитите, нито жителите на селото успяват да дадат точно описание на нападателите. Съпругата на Хаско обаче твърди, че е разпознала един от тях, и обвинява черкезина Мехмед от белоградчишкото село Османие (дн. Димово), който често идвал в селската кръчма. Обвиняемият е призван във видинския съдебен съвет на разпит. Там той казва, че името му всъщност е Ахмед и отрича обвиненията. Обвиняемият твърди, че в нощта на събитието е бил в кафенето на Илия заедно със съселяните си Мустафа, Ибрахим, Идрис и Йомер. На разпит са призвани също Хаско и съпругата му Кино. Жената продължава да настоява, че един от нападателите е черкезинът Мехмед, който във въпросната нощ е бил облечен с манифактурна червена антерия и е бил въоръжен с пушка. Мехмед (Ахмед) отново отрича обвиненията. Тъй като не може да вземе решение при тези недостатъчни доказателства, видинският съд изпраща запитване до белоградчишкия каймакам. В следствие на това белоградчишките власти извършват претърсване на къщата на заподозрения, а в белоградчишкия съдебен съвет се организират разпити на свидетели. Установено е, че името на черкезина действително не е Мехмед, а Ахмед. При претърстването на дома му не е установено да притежава нито червена антерия, нито пушка, отговаряща на описанието, дадено от Кино. Потвържава се и алибито на Ахмед, който в нощта на нападението е бил в селското кафене заедно с четирима съселяни. Протоколите от извършените претърстване и разпити са изпратени на видинския съд, който отново се събира на заседание. Вземайки под внимание изпратените от Белоградчик доказателства,

съдът взима решение да освободи Ахмед²⁰.

В допълнение към различните видове наказателни дела, практиката на видинския съдебен съвет включва и многобройни граждански дела. Най-честият повод за обръщане към съда представляват неизплатените парични задължения. Те могат да бъдат резултат от обикновен заем, както е случаят с дължимите от българина Данчо, син на Тъпко, жител на с. Хинова (дн. Иново) 687 гроша към жителя на видинската махала Хаджи Спас българин от бакалския еснаф Йованчо. Последният представя пред съда документ, написан на официална хартия и подписан от Данчо за отпуснат заем в размер на 687 гроша с падеж 121 дни и дата 29 декември 1871 г. Заемът не е върнат в срок и в началото на ноември 1872 г. Йованчо подава молба към видинския мутасаръф за принудително събиране на сумата, която впоследствие е препратена към съдебния съвет. Съдът уважава представените доказателства и осъжда Данчо да плати дълга си. Заедно с дължимите съдебни такси присъдата е в размер на 704 гроша и 27 пари²¹.

Освен невърнати в срок заеми, много често причина за обръщане към съда представляват спорове за неизплатени парични суми по сключени сделки за покупко-продажба. През ноември 1872 г. същият Йованчо се съди с влаха Ничо, син на Марин, от видинското село Керим бей (дн. Покрайна). На 25 май 1871 г. той сключва договор за авансова покупко-продажба на 2200 оки пшеница по цена 60 гроша за 100 оки пшеница. Ничо се задължава да достави стоката в срок от 91 дни, в противен случай трябва да заплати по 100 гроша за всеки 100 оки недоставена пшеница. Земеделецът успява да предаде в срок едва 1950 оки, поради което съгласно договора съдът го осъжда да заплати на Йованчо 250 гроша за недоставените 250 оки пшеница в срок от 31 дни, както и шест гроша и 30 пари съдебни разходи. Ако длъжникът не е в състояние да изпълни задължението, сумата

²⁰ НБКМ–Ор. отд., Вд 122/6, л. 5а, л. 6б.

²¹ НБКМ–Ор. отд., Вд 124/5, л. 11.

следва да се плати от представения от него поръчител²².

Горният казус не е изолиран случай и съдебната документация потвърждава, че сделките *на зелено* със земеделска продукция продължават да бъдат широко разпространена практика. В същия дефтер има записани още няколко подобни съдебни спора. Пет от тях са заведени на 19 май 1872 г. от жителя на видинската Райчо махала касапина Митре срещу няколко лица от село Керим бей (дн. Покрайна). Повод е сключен между него и група лица от селото и заверен в общината договор за авансова покупко-продажба на общо 12 609 оки царевица. Селяните се задължават да доставят различно количество царевица на купувача, в противен случай трябва да му заплатят недоставената царевица по 40 гроша за всеки 100 оки. От документите не става ясно обаче колко пари са били платени авансово от касапина Митре. Няколко души от селото не успяват да предадат изцяло или частично договореното количество, вследствие на което Митре завежда иск, като представя необходимите писмени доказателства (договор и подписани от ответниците задължителни документи). Съдът осъжда всеки един от селяните да изплати определена сума на купувача на зърнени храни. В допълнение към уговорената цена на Митре се признава и право да получи законната лихва в размер на 1% месечно за периода, в който плащането е било дължимо. Един от длъжниците – Филоре, не е в състояние да плати сумата и е договорена отсрочка до следващата вършитба. В замяна на тази отстъпка Филоре представя поръчител и се задължава, в случай че не спази удължения срок, да заплати недоставената царевица по 65 гроша оката²³. Идентичен е казусът, записан в същия дефтер и отнасящ се до търговците Ванко и съдружника му Александър, които през юли 1872 г. завеждат две жалби срещу жители на с. Хинова (дн. Иново) за платена авансово, но недоставена в срок царевица²⁴. Във всички цитирани случаи съдът отсъжда в полза на

²² НБКМ–Ор. отд., Вд 124/5, л. 13.

²³ НБКМ–Ор. отд., Вд 124/5, л. 1, 2, 4, 6, 7.

²⁴ Пак там, л. 3, 5.

ищите и задължава селяните да изплатят дължимите за недоставените стоки суми.

Делата, свързани с покупко-продажба на зърнени храни, са най-често срещани, което не е изненадващо предвид структурата на икономиката в региона. Те обаче съвсем не са единствените търговско-финансови спорове, които населението отнася за решаване към видинския съдебен съвет. В документите на съда могат да се намерят и други казуси, свързани с покупко-продажби на различни видове стоки като например добитък²⁵ или стоки за бита като дрехи²⁶.

Макар и по-рядко, спорове за неизпълнени финансови задължения се пораждаат и извън хипотезите за отпуснат заем или сключена сделка за покупко-продажба. Те могат да бъдат свързани например с наемни отношения, както е спорът между еврейна Йосиф и майстора ножар Шериф ага от ноември 1872 г. Йосиф наема стая в хан в рамките на видинската крепост до края на м. шабан 1289 г. (1 ноември 1872 г.). Той обаче спира да си плаща редовно наема и в средата на м. шабан (средата на октомври 1872 г.) наемодателят подава жалба до видинския мутасаръф, която впоследствие е прехвърлена към съдебния съвет. В хода на делото Йосиф не отрича дълга си от 216 гроша, но заявява че в момента не е в състояние да го плати. Двете страни се договарят сумата да се изплаща на вноски от по пет гроша седмично, като освен това Йосиф представя и поръчител²⁷.

* * *

Данните от представените съдебни регистри и документи очертават в най-общи линии хода на еволюцията в съдебните институции във Видин през периода от началото на Танзимата до Освобождението. Можем да очертаем няколко тенденции, които не се различават съществено от оценките за хода на реформите на османската правораздавателна система като цяло (Ekinci 2004; Rubin 2011). През този пери-

²⁵ НБКМ–Ор. отд., Вд 1/42, л. 2.

²⁶ НБКМ–Ор. отд., Вд 124/5, л. 9.

²⁷ Пак там, л. 12.

од в империята и в частност във Видин действат две паралелни институционални системи. На първо място имаме традиционната османска правораздавателна институция в лицето на кадийския съд, която претърпява съществени промени през танзиматския период. От една страна, системата е подложена на вътрешна реорганизация, целяща затягане на държавния контрол, повишаване квалификацията на съдиите и ограничаване на злоупотребите и корупцията. От друга страна, нейната юрисдикция е подложена на поетапно ограничаване чрез създаването на нови, светски правораздавателни институции. По отношение на своята организация и прилаганите процедурни правила кадийските съдилища през епохата не се различават съществено от тези в класическия период на империята. След обявяването на Танзимата се появяват и други правораздавателни органи и в хода на реформите сферата на дейност на кадийските съдилища все повече се стеснява. Началото на реформата е поставено още с Наказателния закон от 1840 г., когато на местните съвети е възложено решаването на наказателни дела за убийства, кражби, телесни повреди и др., както и дела, свързани с финансови и данъчни злоупотреби. В областта на гражданското правораздаване съществени изменения настъпват през 60-те години на XIX век с осъществяването на вилаетската реформа (1864) и приемането на Закона за редовните съдилища (1869). Те създават специализирани съдебни институции, действащи на колективен принцип, чиято функция е да разглеждат наказателните дела и съществена част от гражданските дела. Извън юрисдикцията им остават единствено въпроси от сферата на религиозното право (брачни, наследствени и т. н. спорове), които следва да се отнасят към шериатския съд и религиозните съдилища на немюсюлманските общности, както и търговските дела, които се решават в специализираните търговски съдилища.

Двата типа институции имат някои важни различия в начина на функциониране. На първо място следва да се спомене изцяло новата парадигма, на която се основават новосъздадените правораздавателни институции. Докато при

кадийският съд съдебната власт се съсредоточава почти еднолично в личността на кадията, то съдебните съвети от епохата на Танзимата са съставени на колективен принцип. От изключително значение е и фактът, че в тях задължително участват и представители на немюсюлманските общности. Макар че не може да се каже, че реформите постигат в пълна степен обещанието за равнопоставеност между всички поданици, независимо от религията им, все пак новата правна рамка води до подобрене на правния статут на немюсюлманите и в частност на българското население.

Важно е да се отбележат и съществените различия в процесуалните правила и начина на функциониране на новия тип съдебни институции. Процедурната практика на съдебните съвети е повлияна значително от западната правна традиция и отдава изключително важно значение на стандартизацията и кодификацията на съдебния процес. Това се отнася в най-голяма степен за наказателните дела, решавани съгласно заетия от френското законодателство Наказателен закон (1858), който изисква всяка присъда да се позовава на конкретен член от закона. Държавата отделя и съществено внимание върху отчетността на съдилищата и следи стриктно за точното и своевременно събиране на дължимите съдебни такси.

Общата насоченост на реформите е в посока към намаляване ролята на кадийския съд за сметка на новите съдебни съвети. Докато в епохата преди Танзимата това е основната правораздавателна институция в Османската империя, след 40-те години на XIX век тя постепенно губи своята юрисдикция върху важни групи съдебни дела. Към края на разглеждания период официалният статут на кадийския съд до голяма степен е сведен до конфесионално съдилище, решаващо брачни и семейно-наследствени спорове сред мюсюлманската общност. Тенденцията, която задава нормативната уредба в голяма степен съвпада с реалната съдебна практика на правораздавателните институции във Видин. Все пак трябва да се отбележи, че промяната не настъпва веднага след приемане на нормативните актове и поне до средата на 60-те години на XIX век кадийският съд запазва съществено влияние в областта на гражданското право. На-

чинът, по който се осъществява реформата няма характер на рязка смяна. Старият правов ред не е отменен изцяло, но неговото значение постепенно намалява за сметка на новите институтции и прилаганите в тях нови закони по западен образец. Затова през по-голямата част от периода правораздавателната система има хибриден и двойствен характер, като в нея съжителстват старо и ново, традиция и модерност.

Библиография

- Андреев 1993: Андреев, Стефан (ред.); Велков, А., П. Груевски, С. Ванова, М. Михайлова-Мръвкарлова, Н. Робев и Е. Силянова (съст.). *Опис на османски документи за занаяти и търговия (XV–XIX в.)*. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.
- Арнаутов 1871: Арнаутов, Христо (изд.). *Пълно събрание на държавните закони, устави, наставления и високи заповеди на Османската империя*, т. 1. Цариград.
- Арнаутов 1872: Арнаутов, Христо (изд.). *Пълно събрание на държавните закони, устави, наставления и високи заповеди на Османската империя*, т. 2. Цариград.
- Атанасов 2008: Атанасов, Християн. *В османската периферия: общество и икономика във Видин и околността през XVIII век*. София: Издателство „Синева“.
- Градева 1993: Градева, Росица. За правните компетенции на кадийския съд през XVII век. // *Историческо преглед*, 1993, кн. 2, 98–120.
- Градева 1999: Градева, Росица. Кадийският съд в българските земи XV–XVIII век. // Радева, М. (съст.). *Българското общество, XV–XVIII век*. София: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, 162–204.
- Иванова 1992: Иванова, Светлана. Мюсюлманки и християнки пред кадийския съд в Румелия през XVIII в. брачни проблеми. // *Исторически преглед*, 1992, кн. 10, 76–87.
- Петров 1985: Петров, Петър. Анкета за дейността на казалийските съдилища. // *Известия на Българското историческо дружество*, 37, 1985, 441–453.
- Плетньов 1976: Плетньов, Георги. Административно-стопанската политика на турската власт в Дунавския вилает (1864–1868). // *Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“*, 13 (3), 1976, 3–29.
- Тодорова 2004: Тодорова, Олга. *Жените от Централните Балкани през османската епоха (XV–XVII век)*. София: Издателство „Гутенберг“.

- Akiba 2005: Akiba, Jun. From Kadi to Naib: Reorganization of the Ottoman Sharia Judiciary in the Tanzimat Period.// Imber, C. and K. Kiyotaki (ed.). *Frontiers of Ottoman Studies*, vol. 1. London: I. B. Tauris, 2005, 43–60.
- Aristarchi 1874: Aristarchi bey. *Législation ottoman ou Recueil des lois, règlements, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de l'Émpire Ottoman*, t. 2. Constantinople: Frères Nicolaïdes.
- Doumani 1995: Doumani, Beshara. *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700–1900*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Ekinci 2004: Ekinci, Ekrem. *Osmanlı mahkemeleri. Tanzimat ve sonrası*. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi.
- Ergene 2002: Ergene, Boğaç. Costs of Court Usage in Seventeenth- and Eighteenth-Century Ottoman Anatolia: Court Fees as Recorded in Estate Inventories.// *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 45 (1), 2002, 20–39.
- Inalcık 1973: Inalcık, Halil. Application of the Tanzimat and its Social Effects.// *Archivum Ottomanicum*, 5, 1973, 97–127.
- Lyberatos 2013: Lyberatos, Andreas. The Usury Cases of The Black Sea Region: State Legitimation and Bourgeois Rule of Law in 19th Century Dobrudzha.// *Etudes Balkaniques*, 2013, 3–4, 59–94.
- Rubin 2011: Rubin, Avi, *Ottoman Nizamiye Courts: Law and Modernity*. New York: Palgrave Macmillan.
- Shaw 1992: Shaw, Stanford. Local Administrations in the Tanzimat.// Yıldız, H. (ed.) *150 Yılında Tanzimat*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, 33–50.
- Shaw 2000: Shaw, Stanford. The Origins of Representative Government in the Ottoman Empire: The Provincial Representative Councils, 1839–1876.// Shaw, S. *Studies in Ottoman and Turkish History*. İstanbul: Isis Press, 2000, 182–231.

CIVIL AND PUNISHMENT LEGISLATION IN VIDIN IN THE IN THE TANZIMAT PERIOD (1839–1877)

Ivelina Masheva

*Institute for Historical Research
at the Bulgarian Academy of Sciences*

Abstract. The paper aims at presenting an account of the Ottoman legal reforms during the period of the Tanzimat on one hand and in the same time to shed light on their actual application by focusing on the functioning of the judicial institutions in Vidin. It tries to outline how the old judicial institutions coexisted with the newly created ones and how the balance between them shifted throughout the period. The results show that the kadi court gradually lost significant part of its influence at the expense of the new judicial institutions. While criminal cases were assigned to the new councils in the beginning of the period, the shift in civil law happened in the 1860s with the completion of the vilayet reform (1864) and the creation of the Nizamiye courts system (1869). The article is based on several registers as well as single documents issued by the kadi court and the new judicial council (Meclis-i Temyiz-i Hukuk) predominantly from the Oriental Department of the National Library “St. St. Cyril and Methodius”.

Keywords: kadi courts, Nizamiye courts, Tanzimat reforms, Vidin

About the author

Ivelina Masheva PhD, Researcher at the Institute for Historical Research of the Bulgarian Academy of Sciences.

To contact the author: masheva@gmail.com

ЗА ВЛИЯНИЕТО НА ОСМАНСКАТА КАНЦЕЛАРСКА ПРАКТИКА ВЪРХУ БЪЛГАРСКАТА ДОКУМЕНТАЦИЯ ОТ XIX ВЕК¹

Орлин Събев

*Институт за балканистика с Център по тракология
„Проф. Александър Фол“ при БАН*

Резюме. Статията обръща внимание на един малко известен, но интересен аспект на османската правна система, а именно нейното влияние върху правните практики на немюсюлманските общности, в частност на православните българи. Анализът се фокусира върху следните две правни процедури: 1) изготвяне на наследствени описи и 2) изготвяне на актове за дарение (*vakfiye, vakıfnâme*). Някои запазени записи на наследства и завещания от XIX век, подготвени от българи за българи на български език, следват буквално състава и терминологията на съответните видове османски документи. Докато българите са прибъгвали до компетенциите на шериатския съд в случаи на спорове за наследство и са владели своите имоти, които са били вписани и регистрирани на османотурски и използването на османските наследствени описи като модел на документи за изготвяне на подобни списъци на български изглежда напълно естествено, то използването на османските вакъфнамета като модел на документи показва, че типичната ислямска правна процедура за създаване на мюсюлмански благотворителни фондации е приета от немюсюлманите за създаване на не-

¹ Изразявам благодарността си към Славка Драганова, Християн Атанасов, Ангел Николов, Ивелина Машева и Дарина Бойкина за помощта и ценните препоръки при подготовката на текста.

мюсюлмански такива. По този начин не само съдържанието и структурата на документите, но и османотурската (арабска) терминология са възприети или буквално преведени. Тези документи ясно показват, че в някои случаи немюсюлманските субекти са податливи към приемане на османски/мюсюлмански правни законодателни модели, които започват да се прилагат в немюсюлмански контекст, тъй като тези модели се оказват единствените възможни за общности, лишени от собствени пълнокръвни правни системи.

Ключови думи: български език, наследствени описи, дарения, документални образци

За автора

Проф. д.н. Орлин Събев е изследовател в Института за балканистика с Център по тракология към Българската академия на науките.

За контакт с автора: orlin_vtu@yahoo.com

Влиянието на османската канцеларска практика върху изготвянето на документи сред подвластните на султана немюсюлмански общности в голяма степен е непозната и неизследвана тема в дисциплинарното поле на османотурската дипломатика и палеография, макар и да разполагаме със задълбочено изследване за влиянието на българския език върху езика на османските документи². Темата обаче заслужава внимание, защото по-задълбоченото ѝ разработване би разкрило механизмите, чрез които канцеларски практики, които са действали паралелно и независимо, всъщност заимстват една от друга, както във формално, така и в съдържателно отношение. Макар и несистематично и спорадично публикувани, българоезичните документи от XIX век свидетелстват, че в някои случаи те следват образци от османската канцеларска практика. Нещо повече, те са показателни за заимстване както на модели на правоприлагане, така и на обществено ангажирано социално и икономическо поведение.

В публикация още през 1932 г. Стефан С. Бобчев обръща внимание именно на важността и ценността на „българските

² Вж. Михайлова-Мръвкарва 2005.

записи, надписи, сенеди (тимисюци), завещания, заемни писма, преподавателни и други документи, писани по български в разни времена. Особено такъвиз са достойни за голямо внимание и изучаване, ако са от края на XVIII и първата половина на XIX в., когато не бяха издадени турски законоположения“ (Бобчев 1932: 274). Бобчев прилага и анализира текстове на подобни документи, датиращи от XIX век. Темата би следвало да се изследва комплексно и задълбочено като предмет на докторска дисертация или монография, а тук ще се спра по-подробно върху влиянието на някои популярни османски документи, чиито реплики (по-точни или по-свободни) на български език се срещат при изготвяне на документи в рамките на българските общини през XIX век.

Примерите, които ще разгледам, представляват документи на български език, изготвени от българи, които обаче следват утвърдения образец на различни типове османски документи. Тези примери повдигат редица въпроси пред изследователя, а именно: дали, бидейки съставени на български език, те са имали юридическа стойност в османския правен мир или съгласно каноничното християнско право; дали османските власти или пък Патриаршията и митрополитите по места са зачитали като легитимни тези документи; защо османски документи са използвани за образец при изготвяне на български документи; кой е бил посредникът, чрез който османските документни образци са използвани буквално като „калъп“ от българите, за да съставят собствени документи. На този етап не би могло да се очаква отговорите на тези въпроси да са достатъчно задоволителни и изчерпателни и затова намерението ми тук е да споделя някои наблюдения.

Добре известен факт е, че както българите, така и другите немюсюлмански общности в османската държава, които имат признат статут на „зимми“, са имали право да се обръщат към османските шериатски съдилища за разрешаване на различни правни казуси. В българската наука е добре документирана практиката българи да ангажират кадиите в разрешаването на имуществени спорове, за опис на наследства и за заверка на имотни сделки (Тодоров, Калицин 1977; Драганова 2005: 34–35), както и с колективни петиции (*мах-*

зар) до по-висши османски инстанции, особено през XIX век. Освен това те могат да предявяват иски и в създадените по западен модел през 40-те – 60-те години на XIX век градски/административни (*меджлис*) и съдебни съвети, както и търговски съдилища, които функционират паралелно с кадийските съдилища³. В този смисъл, контактите на подвластните българи с османската канцеларска практика ако не ежедневни, са били най-малкото чести и затова повече или по-малко познати. Следователно не би трябвало да ни учудва, че при изготвянето на документи за своя вътрешнообщностна употреба българите, дали често, дали винаги или пък само спорадично, са използвали за образец османски документи.

Наследствени описи

Един красноречив пример в това отношение е запазен и публикуван опис на имуществото на български монах от XIX век (Бонева, Желев 2013: 140–143)⁴. Описът е изготвен на български език в Пазарджик на 29 декември 1858 г. и се съхранява в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, Български исторически архив, фонд 48 (Стефан Захариев Секулов)⁵. В него са описани вещите на духовника Епифаний, починал на 10 април с. г. в метоха на Зографския манастир в Пазарджик, където е пребивавал като таксидиот в периода 1844–1858 г. (Радев 1996: 82, 96–97).

Описът следва обичайната структура на османските наследствени описи, както и някои характерни за тях специфики като посочване броя и състоянието на вещите, наличие на пари в брой, размер на задължения на и към други лица и пр. Както в османските варианти, така и в

³ За въведените през XIX век граждански съдебни институции по-подробно вж. Машева 2019.

⁴ Поради някои неправилно разчетени в публикацията думи тук представям ново разчитане, вж. Приложение 1.

⁵ НБКМ–БИА, ф. 48 (Стефан Захариев Секулов), П А 1228 (изразявам благодарността си към доц. д-р Ангел Николов, който привлече вниманието ми към този документ).

този опис първо е представено починалото лице и датата на смъртта му⁶:

Забълъжвамы колкуто пары, вѣщы и сосуди намѣриха са въ метохать подиръ смѣрта на покоинны духовникъ Епифанія, на 10 апрілія 1858, въ Пазарчикъ.

Интересно е, че за някои вещи в описа е посочено, че са „стари“ („вехты“) или нови („новы“), каквато е обичайната практика и при османотурските наследствени описи, в които старите, употребявани вещи и дрехи са обозначаваани с персийското прилагателно *köhne* (стар), а новите съответно с арабското прилагателно *cedid* (нов). Също така, подобно на османската практика, в този опис се посочва материалът, от който дадена вещь или дреха са изработени, както и големината им. Ето няколко примера: „кутия съ позлатенъ голѣмъ кръст“, „крѣст[ч]е малко посребръно“, „кандило сръбръно“, „бохчи басмены за с[ве]ты мощы“, „ризы секакви новы“, „ризи новы ленены“, „возглавници новы четворны“, „возглавници малки и големы палны“, „чохенены кожух“, „пласты валнены вехты“, „бохчи вехты“. За някои от вещите е пояснено, че се намират у други лица, главно Ефросин, който изглежда заема мястото на Епифаний в метоха. Както се разбира от едно писмо от 24 юли 1858 г. на игумена на Зографския манастир Антим до членовете на градската община в Пазарджик, част от „вещите и сосѣдите“ е взел отец Ефросин за „употребление“ в метоха (Бонева, Желев 2013: 137).

В началото на описа са изброени таксидиотски кутии със свети мощи или мощехранителници, които са основен атрибут на таксидиотите. Чрез тях те са мотивирали вярващите да правят дарения и да ходят на поклонение в съответния манастир (Генова 2000: 34; Иванова 1998; Радев 1996: 30–36; Рилец 1953: 16). Вероятно една от описаните мощехранителници е била и тази, изработена в Пазарджик през 1840 г.

⁶ В османотурските наследствени описи до XIX век обикновено не се посочва точната дата на смъртта на починалото лице, а само датата на изготвяне на описа. През XIX век обаче става обичайно да се посочва и датата на смъртта.

със средства на самия Епифаний Зографски, съхранявана впоследствие в Зографския манастир (Енев 1996: 349–350). Описан е и един продаден кон, както и седло и други принадлежности, които починалият духовник е използвал в странстванията си като таксидиот. Описът включва също 20-ина книги с посочени заглавия, автори или тематика, представляващи религиозна и богослужебна литература – литургия, пасхалия, каноник, требници, четвороевангелие, апостол, часослов, части от съчинение на известния руски теолог и книжовник Димитрий Ростовский (1651–1709), „Алфавит духовный“ от същия книжовник и др.

За разлика от типичните османски наследствени описи, в които се отбелязват пазарни или ориентировъчни цени на вещите и другите притежания, тук няма посочена стойност, освен на житните култури и на паричните задължения. Причината е, че при османските наследствени описи всеки артикул от имуществото на починалия е оценяван индивидуално, а накрая се сумира общата стойност с оглед последващо разпределение между наследниците съгласно шериатските норми за подялба. Когато починали християнски духовници са имали наследници, имуществото им е разпределено между последните, като понякога делбата е осъществявана също посредством шериатския съд, където е правен и опис на имуществото (Тодоров, Калицин 1977: 66–68, 119–120). Починалият духовник Епифаний изглежда не оставя наследници и затова имуществото му е прибрано от манастира. Известно е, че при липса на живи родственици на починали представители на клира са изготвяни описи на тяхното имущество, което според църковното канонично право е оставало във владение на църквата (Иванова 2003: 10).

В края се уточнява, че описаните вещи, посуда, пари и полици за парични задължения (т. нар. *омология*⁷) са предадени по манастирска заповед („по заповѣсть манастирска“) на Харитон от Зографския манастир, който се е подписал под опис собственоръчно („Чесдни Харитон Изографс-

⁷ Полица (запис) за задължение, заем – от гръцки (ορολόιο).

къ“). Почеркът на въпросния Харитон се различава от почерка на описа и това обстоятелство поражда въпроса кой го е изготвил на български език. Тъй като описът се съхранява във фонда на Стефан Захариев Секулов, наместник в Пазарджик на пловдивския митрополит в периода 1857–1859 г. и председател на църковната община в града (Василев 1966: 89–91; Захариев 2013: 21), може да се допусне, че в разглеждания случай описът на имуществото на покойния духовник Епифаний е бил изготвен от самия Стефан Захариев. Това допускане се потвърждава при сравнение на почерка на описа с този на едно завещание на сродница на Захариев – Мария Секулова⁸, за което ще стане дума по-нататък в изложението. Почерците на двата документа са идентични, а завещанието със сигурност е написано от Захариев.

Наследствени описи, написани на български език, се срещат и в кондиките на някои църковно-училищни общини. В подобна кондика на общината в Жеравна са вписани описи на имуществата на двама покойници: Киро Тодоров (датиран 15 септември 1869 г.)⁹, чието имущество е поверено на Николаки поп Рафаилов в качеството му на настояник (*васия*¹⁰) на децата му (Манолова-Николова, Атанасов 2019, стр.), и Васил Тодоров (от 15 октомври 1873 г.), чието имущество е разпределено между наследниците му (синове и дъщери) „на равни части“¹¹. Тези описи обаче нямат оформлението на наследствения опис на Епифаний и съответно на типичните османски наследствени описи. При тях, например, не срещаме уточнения за състоянието на вещите и дрехите – дали са стари или нови, нито за материала, от който са изработени. В изготвения от Стефан Захариев наследствен опис на Епифаний сходството с османските наследствени описи е видимо с просто око. Това може да се дължи на

⁸ НБКМ–БИА, ф. 48 (Стефан Захариев Секулов), II А 2487.

⁹ НБКМ–БИА, Кондика на черковно-училищната община в Жеравна: II А 7699, л. 17 (гръб).

¹⁰ От турски (*vasi*).

¹¹ НБКМ–БИА, Кондика на черковно-училищната община в Жеравна: II А 7699, л. 22.

факта, че самият Захариев ще да е познавал добре практиката за съставяне на наследствени описи в шериатските съдилища. Той е владеел много добре турски език, а преди да стане наместник на пловдивския митрополит и председател на църковната община, няколко години е бил правителствен ковчежник (*сандък емини*)¹² на Пазарджик (Бонева 2013: 32; Захариев 2013: 21), тоест касиер на данъчните приходи.

Все пак трябва да се направи уточнението, че сходствата в композицията на разглеждания тук опис и на османските наследствени описи може да са просто типологични и случайни, без да са непременно плод на определено влияние и заимстване. За да се изясни този въпрос, са нужни понататъшни задълбочени и обхватни изследвания, базирани на критичен минимален брой архивни източници от подобен характер.

Протоколи за покупко-продажба на имоти

В гореспоменатата публикация от 1932 г. Стефан Бобчев представя примери за документи на български език, съставени в Елена през 1849, 1853, 1867, 1873 и 1876 г. (издирени от Георги Г. Губиделников) и отнасящи се за покупко-продажба на имоти (къщи и овощни градини), осъществени главно между роднини (брата, бащи, синове и внуци). Подчертавайки, че макар и в Елена да не са живели турци, Бобчев отбелязва, че в документите се използват много османски термини – „шахати“ (свидетели), „юрт“ (имение, владение), „евкаф мемуру“ (вакъфски чиновник) и пр. (Бобчев 1932: 277–280). Но и оформлението на документите, обозначени като „тимисюк“¹³, е доста сходно с това на покупко-продажбените протоколи (Тодоров, Калицин 1977: 227–383), вписани в османските кадийски регист-

¹² Отговорник за касата – от турски (*sandık emini*).

¹³ Запис за взет заем или получена вещ, стока и пр. – от турски (*temessük*). Със същото значение се използва и думата „тахвил“ (*tahvil*), а през втората половина на XIX век все повече и думата „сенед“ (*sened*), вж. Kütükoğlu 1994: 281.

ри (*сиджилли*)¹⁴, а именно: декларира се продажбата на съответния имот, описани са собствениците на имотите, с които той граничи, посочена е стойността на сделката, продавачът декларира, че оттук нататък няма да се „меси“ в продадения имот („немам намяса на горѳописаното мѳсто“, „нѳмам вече намѳса на горнята градина“), а накрая са изброени поименно свидетели „за увѳрение“ или „за по голѳмо увѳрение“ (Бобчев 1932: 279).

Документи за покупко-продажба на имоти се срещат в кондиките и на други бѳлгарски общини, например в Жеравна¹⁵ и Русе (Sahara 1997: 65, 69–70, 117), в които също са описани имотите в съседство, но липсва декларация за ненамеса след отчуждаването на имота.

Записи

Бобчев представя два примера за записи от Търново. Първият запис от 24 април 1845 г. е за продажба на дюкян в Търново от Станчо Витанов на Парво Казанджията, с трима поименно посочени свидетели (Бобчев 1932: 292–294). Вторият запис, или „тимисюк“ е от 23 април 1852 г. и е в уверение на това, че бакалинѳт Георги Димитров е заел сумата от 1000 гроша срещу 15% годишна лихва от Минчо Казанджията от Търново. И тук поименно са посочени трима свидетели (Бобчев 1932: 292–295).

В Историческия музей в Шумен¹⁶ се съхранява „утѳкмително“ или „запис“ от 5 ноември 1852 г. за подялба на три равни дяла между братята Анастас, Андрей и Димчо Хаджистоянови от Шумен на частни имоти („мюлкови“¹⁷), наследени от покойния им баща – шест склада („магазини“), пет дървени дюкяна на панаира („Джумаа Панаири“) в Ески

¹⁴ Оформлението на документите в сиджилите, вкл. и за покупко-продажба, е следвало образците, включени в специални нарѳчници, които кадиите са използвали, вж. Кава 2005; Ekin 2010.

¹⁵ НБКМ–БИА, Кондика на черковно-училищната община в Жеравна: II A 7699, л. 27 (грѳб).

¹⁶ Исторически музей Шумен, отдел Възраждане, инв. № 1615.

¹⁷ Частен имот – от турски (mülk).

Джумая (Търговище), два дървени склада във Варна и един склад в Разград. С други записи от 2 февруари 1865 г. и 30 март 1872 г. тримата братя (и съпругата на единия от тях – Андрей, който междувременно починал) поделят дялове и от придобити „от после“ два чифлика в шуменските села Мараш (през 1853 г.) и Дивдядово/Ченгел (през 1856 г.) (Георгиева, Пенков 1996: 192–194).

Завещания и вакъфи

Още по-интересна е документално засвидетелстваната практика както българи, така и други немюсюлмански османски поданици да използват като образец османската/ислямската практика за основаване на религиозно-благотворителна фондация (*вакъф*) и да се съставят учредителни актове за тях (*вакъфнаме* или *вакфие*). Добре е да се припомни, че немюсюлманските поданици на османската държава, които имат статут на „зимми“, са се ползвали с автономия в религиозните и комуналните дела, вкл. и с правото да основават религиозно-благотворителни фондации за издръжка на църкви, манастири, училища или за отпускане на кредити на занаятчии от различни еснафи. Заварените при османското завоевание църковни и манастирски сгради и имоти също придобиват статут на вакъф (Иванова 2003; Alkan 2009; Kermeli 2010; Kaça, Başol 2017). В османските кадийски протоколни книги се срещат вписани учредителни актове за вакъфи, основани от заможни българи, гърци, арменци и влашки войводи (Иванова 2003: 18–20; Таş 2014; Laiou 2015; Kazancıođlu 2016). Тези актове са на османотурски език. В нашите архиви обаче се срещат подобни по структура и предназначение актове, които са написани на български език.

В гореспоменатия архив на Стефан Захариев Секулов се съхранява написано лично от него (автограф) „завещание“ на дъщерята на неговия чичо (Христо Секулов) Мария Христова Секулова от 1 декември 1861 г.¹⁸ Тя определя след смъртта ѝ

¹⁸ НБКМ–БИА, ф. 48 (Стефан Захариев Секулов), II А 2487.

сумата от 2500 гроша, дължими ѝ от Пено Кочев (Кочов) съгласно „темесюк“, да бъде изразходвана за следното: 1000 гроша за „епитропите“ на църквата в кв. Вароша в Пазарджик за „вечний спомен“, 700 гроша за „главното българско училище“, а с остатъка от 800 гроша да се изплати нейният дълг за „местото на Мехмед бей“. Мария Секулова определя още с парите, получени от продажбата на някои нейни вещи, да се покрият разходите за опелото и четиридесетницата ѝ. Останалото имущество, вкл. и наследените от покойния ѝ съпруг и баща ѝ, тя завещава на сестра си Катерина (Екатерина) Секулова. За изпълнител на завещанието ѝ е определен Георги поп Грозданов, когото тя препоръчва за „всяко духовно и гражданско съдилище“ (Бонева, Желев 2013: 148–149). Тъй като Мария Секулова „не знае да писува“, от нейно име актът е подписан от братя на Стефан Захариев – Хаджи Христо Захариев. Стефан Захариев, в качеството му на „председател [на] черковний комисия“, „потвърждава“ нейната воля, както и други 13 свидетели, между които и споменатият длъжник Пено Кочов.

Стефан Бобчев публикува завещание („завет“) от 16 юли 1863 г. на презвитер Михаил Динчов Маджар[ов] от Копривница. Той определя след смъртта му притежаваният от него двор с две къщи (в Ламбовската махала) да се разпредели между двамата му синове – „вехтата“ къща за Динчо, а „новата“ за Иванчо, а останалите му имоти и жива стока – ниви, лозя и овце, да се поделят поравно между двамата. За четирите си дъщери той не оставя нищо, тъй като още приживе им бил дал „приличното“. Накрая авторът на завещанието отправя заклинание срещу всеки, който би дръзнал да оспори волята му¹⁹. „Заветът“ е подписан собственоръчно и потвърден с подписите на свидетели (Бобчев 1932: 284).

Бобчев посочва, че използваната дума „завет“ отговаря на гръцката *диатикон* и на турското *васиетнаме* и че българското обичайно право „не знае завещание, както не знае

¹⁹ „Това е последната моя воля и който от челядта ми, от роднините ми или друг, кой бил да бил поиска да развали нещо от него, да не е простен ни в тоя, ни в бъдещий свят.“

и наследство... Наследството се появява, както и завещанието, под влиянието на византийското каноническо право, спомогнато от шерийското (турско-мюсюлманско) право“ (Бобчев 1932: 283).

В османските актове за завещание (*васиетнаме* или *васиет сенеди*) обикновено се съдържа волята на завещателя какви средства да се отделят за погребението му и евентуално кои дългове да се изплатят, като една трета от остатъка от имуществото му (след погребалните разходи и изплатените дългове) да бъдат дарени за определени лица или институции. Другите две трети части се разпределят по негова воля между наследниците, посочва се кой е определен за попечител или изпълнител на завещанието (*vasi*), а накрая се вписват имената на свидетелите²⁰. С подобна композиция са и текстовете на завещания на източноправославни лица, написани на български или на гръцки език (Иванова 2003: 35–36).

Показателни са и три акта за дарение, вписани в Шуменската църковна кондика в средата на XIX век²¹. В „диадика (васиет сенеди)“ от 6 юни 1851 г. Хаджи Радушко Великов определя след неговата смърт („подир представлението ми“) и смъртта на съпругата му Хаджи Добра („после представлението й“) долупосоченото му имущество „да бъде вакуф“: „вехтата кръчма“ в Мачин се определя за „святая Богородица Портарица Ивирская у Святая гора“; една фурна в Мачин – за „светии апостоли Петра и Павла и проч. на Мачинската църква“; един дюкян при фурната – за „Мачинската школа и проч.“; друг дюкян в Мачин – за „Вознесение на Шюмнянската църква“; два склада („маазити“) на пристанището („скелята“) в Мачин – за „Шюмнянската школа“; друг дюкян в Мачин – за построяването на църква в Овчарската махала в Шумен, а ако не се построи такава църква, дюкянът се определя за помощ на „сиротини вдовици, за сирачета момичета да са женят“, ако ли пък се построи „тая речена долна църква“, за „тейзи вдовици сиротини жени и

²⁰ За примери за композицията на актове на завещания (*васиетнаме*) вж. Ekinci 1997: 105–120.

²¹ Исторически музей Шумен, отдел Възраждане, инв. № 2288.

момичета“ се определя друг дюкян в Мачин; три имота общо – къща с двор, която обитава със семейството си, „новата кръчма“ и едно шивашко ателие („дюген дикиджийский“), се определят за съпругата му Хаджи Добра, която, „колкото живее, да ги ступанисва“, а след смъртта ѝ да се ползват от „Шюмнянското училище“. Завещателят се ангажира да заделя всяка година, докато е жив, и по 100 гроша за училището. Актът започва и завършва със заклинания срещу всеки, който дръзне да оспори завещанието му²². Изброени са поименно 22-ма свидетели българи, някои от които са идентични с тези в посочените по-долу два акта от Шумен от 1850 г. Документът е изготвен в три идентични екземпляра: единият за съхранение в касата на църквата в Шумен, вторият – в църковната каса на Мачин, и третият – в личната каса на завещателя (Георгиева, Пенков 1996: 186–188).

Всъщност в този акт са смесени две процедури – завещание и дарение (*вакъф*). Хаджи Радушко Великов определя след смъртта му една част от имуществото да остане във владение на съпругата му, а друга да бъде използвана за религиозно-благотворителни цели. Вероятно поради липса на деца, той определя след смъртта на съпругата му заделените приживе за нея имоти също да се използват за подобни цели. В конкретния случай може да се говори и за разновидност на т. нар. семеен или потомствен вакъф (*евлятлък вакъф*), който пък е вариант на т. нар. вакъф в полза „на лица“ (*ахли вакъф*). При семейния вакъф учредителят определя прихода от негови имоти за издръжка на самия него и семейството му, както и на негови потомци, а след смъртта им или изчерпване на потомството – за „поддържане на социално слабите членове на общината“ (Мутафчиева 1993: 88, 90).

От друга страна, завещанията често се отнасят не само за наследниците, но са свързани и с благотворителни каузи. Разликата е, че според ислямското право при завещанието една трета от имуществото на починалия (след приспадане на разходите за погребение и за разплащане с кредиторите)

²² За тях виж по-долу в текста.

може да се отдели за благотворителни цели, а при учредяването на вакъф няма такива ограничения. Но понеже двата акта имат идентични цели, *вакъфнамето*²³ и *васиетнамето* имат сходна композиция и затова употребата на двата термина е взаимозаменяема. Например *васиетнамето*, което султан Мурад II (1421–1451) съставя през 1446 г., за да определи на кои лица да се разпредели посмъртно една трета от имуществото му, е каталогизирано в архива, където се съхранява, като „вакъфнаме“²⁴.

В споменатата Шуменска църковна кондика са вписани още два акта за дарение. На 17 януари 1850 г. в присъствието на 18 свидетели Хаджи Друми Стаматюв заявява („bean струвам“), че прави религиозно-благотворително дарение („вакуф сторих“). Той дарява една нива под Узун табия до Шумен (описани са границите на имота – съседни ниви, река, път), както и 1000 гроша „на Вознесение на Църковата“ (Георгиева, Пенков 1996: 186).

В „Описание подарително“ от 24 юни 1850 г. Пану Иванов от Шумен дарява половината от приходите от свой частен имот („мюлк“) – новопостроена сграда в началото на ул. „Коста“ („башу на Коста-сокаа) с механа, склад („мааза“) и два дюкяна (на първия етаж) и „отгоре едно кафене и две одаи“ (на втория етаж), на „черковно-школската каса“, а другата половина на „Еленка и наследството ѝ“. Изброени са поименно същите 18 свидетели в предния случай, между които и Злати Андреев, за когото ще стане дума по-долу (Георгиева, Пенков 1996: 185–186). За отбелязване е, че използваният тук израз „описание подарително“ е буквален превод на османотурския термин „вакъфнаме“, съставен от думите „вакъф“ (дарение) и „наме“ (описание). В този случай е налице смесване на два типа вакъф: благотворително дарение в полза на религиозни институции и нуждаещи се (*хайри вакъф*) и „на лица“ (*ахли вакъф*) (Мутафчиева 1993: 88).

В църковната кондика на Ески Джумая (Търговище)²⁵ е

²³ За композицията на *вакъфнамето* вж. Kütükoğlu 1994: 359–366.

²⁴ Вж. Uzunçarşılı 1958:1–17.

²⁵ НБКМ–БИА, II А 7713.

вписано доста по-ранно волеизявление от 1827 г., според което Жеко Шишман, понеже дължал на църквата 310 гроша, определя приходите от наема от един свой панаирски дюкян за изплащане на дълга. В случай, че в срок от четири години приходите не покрият дълга, Жеко определя наема от дюкяна, който той, а след неговата смърт синовете му Недялко и Христо ще получават, да бъде вакъф в полза на църквата („струват гу вакъф на черква и този дюген“). Под заявлението са вписани имената на седем свидетели („мартур“) (Петкова 2006: 282). Този случай е интересно свидетелство за това как определена неблагоприятна ситуация (като невъзможност да бъде изплатен дълг) може да подтикне (или принуди) някого да се справи с нея чрез благовидния акт на благотворителност (която по презумпция би трябвало да е доброволна).

В гореспоменатата статия на Стефан С. Бобчев от 1932 г. е включен друг шуменски пример. В т. нар. „издлъжно“ от 15 юли 1857 г. съпругата (Димитрица) и дъщерите (Стефания и Василка) на починалия и споменат по-горе Злати Андреев от Шумен поделят наследените от него частни имоти („мюлкюви“) – къщи, дюкяни, складове, лозе, сребро, бакър (мед) и пари, като една четвърт се определя за съпругата, а останалите три четвърти се поделят поравно между дъщерите. След направената подялба наследниците декларират, че посвещават като „вакуф“ тепавица с воденица („жерката“) в с. Тунджа, както и градина („бахча“) в Шумен, за „черковношколската каса“. Поставени са следните условия: от годишните приходи от тепавицата и воденицата да се заделят по 100 гроша за „църковните свещеници, за да спомянуват покойния катадневно в светая служба и родителите му“. Друга, колкото е необходима, сума да се дава за служба на празника на св. Йоан Златоуст (14/27 ноември). Остатъкът от събраните приходи се определя „половината за училищата и половината на сиромаци, вдовици, болни и прочее“, а градината в Шумен „да стани дявическо училище, семинария или гимназия, а не друго“ (Бобчев 1932: 286–292).

В този случай имотите са поделени между наследниците съгласно каноничното църковно, а не шериятското право – акт,

който според Стефан Бобчев е рядка практика. Той подчертава, че „като изтъкваме на първо място вакъфа, който е учреден в този документ, може да се прибави, че туй учредяване е станало, вероятно, по примера на турските вакъфи за подобни богоугодни и общополезни цели“ (Бобчев 1932: 287–288).

Следва да се отбележи, че във вакъфите, основани от мюсюлмани, по правило се назначава специален управител (*мютевелия*) (Мутафчиева 1993: 91). В османски описи на поземлени владения от XIX век в Дунавския вилает се срещат и „черковни вакъфи“ с управители българи (Драганова 1980: 91). В разгледаните тук случаи обаче не се споменават имена на назначени управители. В някои завещания и дарителски актове на българи се посочват изпълнители на завещанията (например, *опекун*) (Маждракова-Чавдарова 2003, 121–122). Тъй като в тези случаи се посочва, че средствата се предоставят на църковните или църковно-училищните каси, изглежда изпълнението на завещанията и дарителските актове се възлага на управителните органи на съответните български общини (в случая Шумен и Мачин).

Както се вижда, в горесцитираните документи, независимо дали формално са завещания или актове за дарение, се използват османотурски термини с арабски произход като *мюлк*, *вакъф* и *вакъфнаме* в техните побългарени варианти или дословни преводи: „мюлк“, „мюлкови“, „вакъф сторих“, „ще да бъде на вакуф“, „струват го на вакъф“, „описание подарително“. Употребата на подобна терминология поставя тези актове изцяло в логиката на ислямската, респективно османската благотворителна процесуалност, при която вакъф може да бъде учреден само от имущество, което е частно владение (*мюлк*). В акта на Хаджи Радушко Великов освен турския израз за завещание „васиет сенеди“ е използвана в побългарен вариант (*диатика*) и гръцката дума със същото значение „диатики“ (διαθήκη). Свидетели сме как в българската канцеларска практика се смесват османотурска и гръцка (заради принадлежността на българите към Константинополската патриаршия) терминология (Garabedian 2001; Davidova 2012), а съвместната употреба на османотурски и на гръцки термини е съвсем обичайна практика за българари-

те през XIX век, особено сред търговската прослойка (Davidova 2012: 9).

Следва да се отбележи, че вписаните в кондиките дарения не винаги са обозначавани с определението „вакѫф“. В горещитираната църковна кондика на Ески Джумая (Търговище), например, има няколко вписани акта за дарения на дюкянски наеми, къщи с дворове, лозя в полза на църквата (Петкова 2006: 84, 278), вкл. и други вписвания от 1823 и 1827 г. за случая с дарението на панаирски дюкян от споменатия Жеко Шишман (вписан този път като „Жеку ха[джи] Нидялкувѫ“) заради дълга му от 310 гроша, но без споменаване на думата „вакѫф“ (Петкова 2006: 230, 282). Това подсказва, че употребата на османотурските термини *мюлк* и *вакѫф* в изготвяните от българите през XIX век документи не е повсеместна и още по-малко задължителна. Несистематичната им употреба свидетелства по-скоро за естествен, но спорадичен процес на заимстване на конкретни образци на актове от османската канцеларска практика. Би могло да се допусне също така, че тази употреба не е и плод на съвършена случайност, а е преднамерена – в случай че подобни актове за завещание и дарение, написани на български език, бъдат оспорени в шериятското съдилище, то кадията много по-лесно би схванал за какво иде реч, когато чуе, че в документите се споменават разпознаваеми за него термини като *мюлк*, *вакѫф* или *васиет*.

Прочитът на документите

Как би следвало да интерпретираме тези примери. Тук е важно да се подчертае обстоятелството, че лишени до 1870 г. (когато се създава Екзархията) от свои институции и юридическа система (Иванова 2003: 59), българите нямат собствена официална канцеларска практика. Такава постепенно се развива в българските манастири, вкл. и в манастирите с преобладаващо българско присъствие на Света гора (като Зографския и Хилендарския манастир, например), сред българските еснафи и за нуждите на създадените през XIX век български църковни и градски общини чрез кондиките, които съставят (Иванова 1998; Иванова 2003: 43–48). В процеса на

утвърждаване на българската канцеларска практика по естествен начин при изготвянето на документи се използват образци от гръкоезичната църковна и османската канцеларски практики. Използвайки такива образци, българите, които изготвят подобни текстове, им придават характер на официален документ, вписан в регистрите (кондики) на манастира, църковната или градската община, еснафа.

Важен е обаче въпросът каква реална юридическа стойност и какъв обхват на правно приложение и признание са имали подобни актове. Доколкото са написани на български език и нямат потвърждение нито от страна на Патриаршията или митрополиите по места, както в други случаи²⁶, нито от страна на османските шериатски съдилища (където обичайно се регистрират подобни актове, но на османотурски език), тези документи очевидно са били преди всичко за своеобразна „вътрешна консумация“ сред българската общност. Оформени по правилата, заимствани от легитимни канцеларски практики и юрисдикции като османската и патриаршеската (църковно-каноничната), тези актове със сигурност са били легитимни за самите българи в рамките на дадена община. Дали обаче тези актове са имали легитимна стойност в общодържавен и общоцърковен аспект?

Важен детайл в публикуваните от Стефан Бобчев еленски документи за покупко-продажба на имоти е, че в единия от тях, датиран 17 декември 1867 г., Димо Пеев (Пъюв) продава на внука си Димо Недев градина, като му дава „особенъ илмихаберъ съ мухтарскитъ мюхури“, за „да може да си извади тапия отъ евкафъ-мемуру“ (Бобчев 1932: 279). С други думи, във връзка с направената покупко-продажба, документирана писмено на български език, продавачът е дал удостоверение („илмихаберъ“²⁷), подпечатан с печатите („мюхури“²⁸)

²⁶ Примерите за завещания на български език, които Светлана Иванова дава, са заверени от съответния митрополит, вж. Иванова 2003: 35.

²⁷ *Илмюхабер* – от турски (ilmühaber).

²⁸ *Мюхюр*: печат – от турски (mühür).

на местните отговорници за селището („мухтар“²⁹), относно осъществената сделка, въз основа на което вакъфският чиновник („евкафъ-мемуру“)³⁰ да издаде документ за собственост („тапия“³¹) върху прехвърления поземлен имот. В някои документи на български език от кондиката на българската община в Русе също от 60-те години на XIX век – протоколи за покупко-продажба („продавателно“) на имоти (къщи, дюкяни и ниви), както и „свидетелство“ за залог на къща, се подчертава, че те трябва да послужат „за кадийницата“, тоест кадийския съд. Продавачите връчват на своите пълномощници (*векил*) или поръчители (*кефил*) документ за поръчителство („кефилеме“³²) или уведомление („хабер“³³), за да получат от кадийския съд заверка (*хюджет*³⁴) за продадените покрити имоти или *тапия* за нивата, която да предадат на купувачите (Sahara 1997: 61, 65, 69–70, 101–102, 117). Всъщност това обстоятелство нагледно демонстрира, че написаният на български език акт за имотна сделка сам по себе си не е достатъчен, а се нуждае от изготвяне на допълнително удостоверение (вероятно вече на османотурски език, макар и да не е упоменато изрично), за да бъде издаден от местния кадия или друг османски чиновник съответният документ за заверка на прехвърлянето на собствеността.

Що се отнася до изготвените на български език актове за дарение или учредяване на вакъф, легитимността им би

²⁹ *Мухтар*: кмет, отговорник на село или градска махала – от турски (*muhtar*).

³⁰ Намесата в случая на вакъфския чиновник ще да е породена от обстоятелството, че продадената градина се намира на землище с вакъфски статут. Известно е, че по времето на султан Мурад IV (1648–1687) землищата на Елена, Беброво, Златица и Къпиново са превърнати във вакъф на султанската майка Къосем султан, като приходите от тях са предназначени за издръжка на построената по нейна инициатива през 1640 г. джамия („Чинили“) с медресе и начално училище в истанбулския кв. Юскюдар.

³¹ *Тания* – от турски (*tapu*).

³² *Кефилнаме* – от турски (*kefilname*).

³³ Тоест *илмюхабер* (вж. бел. 27).

³⁴ *Хюджет* – от турски (*hüccet*).

следвало да се търси в две посоки: 1) легитимност по отношение на волеизявлението на българския учредител на вакъф (дарител); 2) легитимност от гледна точка на формата и условията на учредения вакъф.

Според шериатското право, прилагано от османците, за учредяване на вакъф е била достатъчна дори само устно изразена воля на дарителя. Не е било необходимо волеизявлението да има писмена и официализирана форма. Все пак, като превантивна мярка срещу евентуален отказ от направеното дарение (което веднъж направено, не може да бъде отменено) или оспорване от страна на други лица и държавата, често това волеизявление е записвано под формата на *вакъфнаме* (*вакфие*), а препис от него е вписван в кадийския регистър (Eren 1987: 198). В горепосочените примери волеизявлението на дарителите е записано (и следователно регистрирано) в кондиките на съответните български общини. Също така, в примерите, които посочихме, недвижимата собственост като къщи, дюкяни, складове и пр. невинаги е дарявана (вакфирана) за бедни служители в църкви и манастири, каквото е изискването от османска (шериатска) правна гледна точка, за да бъде признато дарението за легитимно (Иванова 2003: 13), а за манастир или църква (тоест за институция). В единия от шуменските случаи дарението е даже за строеж на нова църква, а в друг – за откриване на училище. В практиката обаче са засвидетелствани редица случаи именно на подобни дарения за манастири и църкви, а не формално за нуждаещи се техни служители (Taş 2014: 244).

Във всеки случай, независимо от това дали подобни актове на дарение като горесцитираните случаи са били легитимни в рамките на шериатското право, прилагано в османската държава, или в рамките на църковното право, прилагано от Патриаршията, те безспорно свидетелстват за опитите на българите да придадат легитимна стойност на актовете си. Може да се допусне, че при оспорване волята на дарителите (нещо, срещу което те включват заклинателни формули в края, а понякога и в началото на дарителските си актове), казусът в крайна сметка е бил отнасян към шериатските съдилища и евентуално разрешаван от местния ка-

дия. Към тази мисъл навеждат идентичните заклинания в началото и в края на гореспоменатото завещание на Хаджи Величко Радушев, в което той отсича: „афоризмо³⁵ и клетва да има, който развали тейзи ми долни разпоредби, отец, матер, братия, род, роднина или кой ще да е на всяко място, на съдилище ако идат, проклети да са от създател Бога...“; „който се намери или с[ъс] съдилище да развали тази ми дитатика (васиет), да е проклет от Бога“ (Георгиева, Пенков 1996: 186–187). В „свидетелство“ за продажба на къща в Жеравна от Мома Бончова на нейния внук се посочва, че то следва „да бжди въ сыла да му служи за доказателство прѣд всѣко мѣсто“³⁶. Почти всички покупко-продажби („продавателно“), завещания и споразумения („утъкмително“, „съгласително“) за подялба на наследствени имоти или за уреждане на парични взаимоотношения, вписани в кондиката на българската община в Русе от 60-те и 70-те години на XIX век, завършват с варианти на формулата „да има сила и власт пред всяко духовно настоятелство и гражданско място, началство и съдилище“ (Sahara 1997: 61, 64–65, 71–72, 83–84, 86–89, 97–99, 101, 103–104, 107–108, 132–133, 136–142, 155–156). В регистрите (съставени на османотурски език) на някои граждански османски съдилища (във Видин, например) са документирани случаи (през 1872 г.) на заведени от българи срещу българи дела по повод неизплатени дългове, като пред съда е представян подписан от получателя на паричния заем запис (*сенед*) за дължимата в определен срок сума със съответната лихва, без да се уточнява на какъв език е бил документът³⁷ (Машева 2019).

Ако роднини и други лица действително са предявявали искове, представяйки документи на български език, дали кадиите и османските граждански съдилища са признавали за легитимни тези документи, подписани не само от волеизявителя, но и от свидетели? Всъщност, тук е по-важно обсто-

³⁵ Афоресване, отлъчване от църквата – от гръцки (αφορισμός).

³⁶ НБКМ–БИА, Кондика на черковно-училищната община в Жеравна: II А 7699, л. 27 (гръб).

³⁷ НБКМ–Ор. отд., Вд 124/5, л. 11.

ятелството, че подобни документи, уреждащи парични и имотни взаимоотношения, както и изразяващи воля за завещание или дарение, които са свързани изключително с българи, са представяни пред османските съдебни инстанции като доказателствен материал при заведени дела за неизпълнение на задължения или оспорване на даден акт. Трябва да се подчертае, че на практика няма официално изискване документацията в империята, вкл. и на легитимно функциониращите немюсюлмански институции (църкви, манастири, еснафи, общини), да се води единствено (или паралелно) на османотурски език. Турският е определен за официален език в османската държава едва в чл. XVIII на първата османска конституция от 1876 г., като акцентът обаче е поставен върху задължението всички поданици, кандидати за държавна служба, да го владеят („допускането до обществени длъжности има за условие познаването на турски език, който е официален държавен език“). Подобно изискване се съдържа и в чл. LXVIII, свързан с условията, на които трябва да отговарят депутатите в долната камара на османския парламент. Изрично се посочва, че „след изтичане на един първоначален срок от четири години едно от условията за право за избиране ще бъде умението да се чете и по възможност да се пише на турски“ (Тодорова 1977: 178–179). Едва към края на XIX век османските власти въвеждат задължителни уроци по турски език в немюсюлманските учебни заведения на територията на империята (а по това време България отдавна не е част от нея) и чак през 30-те години на XX век, в периода на Турската република, се въвежда изискването документацията им да се води паралелно и на турски език (Събев 2015: 81, 157). Трябва да се припомни, че в доминираната от гръцкия клир Патриаршия документацията е на гръцки език, както и в подведомствените ѝ митрополии, например Пловдивската и Търновската. Първоначално на гръцки език са и кондиките на градските общини, но през XIX век те се водят вече на български (Данова, Мирчева, Тодорова, Иванова 2019: 352–353). Освен това, повечето по-ранни (от XV и XVI век) османски вакъфнамета са съставяни на арабски, а не на османотурски език,

без това да поставя под съмнение тяхната легитимност. В случаи на доминиращо българско присъствие в дадени еснафи, общини и манастири, техните кондики са водени основно на български език (понякога обаче и на гръцки), като наред с описание на текущи разходи и приходи, в тях се съдържат и актове с регламентационен характер като правилници (за еснафите) и пълномощия на представители на общините³⁸. Запазените кондики от XVIII век на някои манастири в Света гора с преобладаващо българско присъствие като Зографския и Хилендарския са също на български език, който е силно „оцветен“ със сърбизми, гръцизми и турцизми (Иванова 1998; Радев 2018; Райков 1998).

От друга страна, евентуалното представяне на подобни документи на български език като доказателствен материал поне пред въведените през епохата на Танзимата османски граждански съдилища вероятно не би представлявало проблем, тъй като те са представлявали колективни органи, в които по правило участват и немюсюлмани (съответно българи в селищата в българските земи), за разлика от кадийските съдилища, където кадията или наговият наместник (*наиб*) правораздават сами съгласно нормите на шерията. Така поне българите в гражданските съдилища са могли да уверят останалите членове за съдържанието на съответния документ. Освен това според годишниците на Дунавския вилает за периода 1871–1873 г. в Търговския съд в Търново е имало назначен преводач – Йованаки ефенди, който вероятно е превеждал на турски език и подобни съставени на български език документи. Българи търговци са подавали документи на български език в Търновския търговски съд, които са завеждани в архива на съда (Машева 2015: 188). Пред търговския съд във Видин, например, са представяни преводи на записи за задължения (полице), съставени на български език. По същия начин пред османските съди-

³⁸ Например „Гражданско определително зговорно писмо“ от 15 май 1850 г., определящо задълженията на избрания „градоначалник“ на Шумен от страна на еснафите и „сичкийа народ“ в града, вж. Георгиева, Пенков 1996: 188–191.

лица ще да са представяни подобни документи, писани пак от българи, но на гръцки език, например³⁹. Изобщо, както отбелязва Ивелина Машева, „логично е да се предположи, че значителна част от писмените доказателства, представяни в тези институции, да са съставени на език, различен от османотурски“ (Машева 2015: 188–189).

Че преводи на такива документи са били използвани като доказателствен материал не само пред гражданските, но и в шериатските съдилища, свидетелства един случай, разгледан първо от кадията на Видин, а после на втора инстанция в местния меджлис. През 1853 г. живеещият в Цариград търговец Димитраки (родом от Ниш) подава иск при кадията на Видин срещу 19 души от казите Видин, Белоградчик и Лом за неизплатени финансови задължения. Към документите по делото е приложен и пълен превод на договора⁴⁰ от 1851 г. между Димитраки и 19-те души, който очевидно е бил изготвен на български език⁴¹ (Машева 2019). Освен това, в протоколната книга на шериатското съдилище във Видин за периода 1865–1870 г. са прикрепени два листа, написани на български език⁴². Единият лист представлява опис на „колко е останало бащино на Цоновите деца, кога се ожени майка ний за Крсто Цоловъ“, изготвен пред свидетели (шайти⁴³) на 30 ноември 1849 г. във видинското село Мали Дреновец⁴⁴. Другият лист представлява запис от 6 май 1867 г., подписан пак в с. Мали Дреновец от гореспоменатия „Крсто Цоловъ“ пред трима свидетели („сведоци“), за получен паричен заем от Камен Цонов в размер на 1501 гроша с 15% годишна лихва⁴⁵. Прикрепянето на тези документи към протоколната книга на шериатския съд във Ви-

³⁹ Вж. Горанчев 2018.

⁴⁰ “Bir kıta kontratonun bi-aynihi tercümesidir”.

⁴¹ ВОА, НР.МКТ, Dosya 62, Gömlek 94 (изразявам благодарността си към Ивелина Машева за предоставеното ми копие на документа).

⁴² Изразявам благодарността си към Ивелина Машева, която привлече вниманието ми към тези документи.

⁴³ Шахит – от турски (şahit).

⁴⁴ НБКМ, Ор. отд., S 343, л. 18а.

⁴⁵ Пак там, л. 19а.

дин всъщност представлява акт на легитимация в османския правен мир. Впрочем по същия начин османски документи (по-конкретно за имуществени спорове) са прикрепяни и към кондики (Данова, Мирчева, Тодорова, Иванова 2019: 355). Примерите на документи на български език в кондиката на българската община в Русе от 60-те и 70-те години на XIX век, предназначени за ползване от или адресирани до кадийския съд в града или пък гражданските и търговските съдилища в Русе и Търново, също свидетелстват за легитимността на подобни актове пред османските съдебни институции (Sahara 1997: 184–185, 186–187, 205, 237, 243, 272). Нещо повече, българската община в Русе изпраща петиции до валиите на Силистренския санджак (преди 1864 г.) или Дунавския вилает (след 1864 г.) не само на турски (Sahara 1997: 438–440), но и на български език (Sahara 1997: 87–88, 91–92, 95–96, 361–363, 485–487).

Практиката да се изготвят документи на български език, уреждащи парични, имотни, наследствени и други взаимоотношения между членовете на българските общини по места, следва да бъде разглеждана в контекста на тяхното самоуправление. В някои случаи общините са управлявани от легитимно признати от османските власти отговорници за местното население като свещениците в по-ранния период или т. нар. *мухтари* през XIX век, а в други случаи от неформални лидери, наложили своя авторитет и власт чрез социалното си положение. В спомените си Христо Стамболски описва влиятелния през 50-те и 60-те години на XIX век чорбаджия в Казанлък Стоенчо Груйоглу по следния начин:

Стоенчо Груйоглу... беше за него време един доста интелигентен човек: знаеше писмено и говоримо гръцкия език, говореше и турски по-добре от самите турци, затова кадии (съдници), каймаками (околийски началници), мютесарифи (окръжни управители) и валии (губернатори) го уважаваха... Предварително той ще произнесе присъдата в къщата си между двама спорящи, той ще обвини или ще извини някой престъпник, той ще наложи глоба и пр., и пр., че тогава се отнасяше делото в съдилището или пред каймакамина, гдето процесът се решаваше все по предумотрението на Груйоглу. А в духовно отношение той решаваше всичко: насила венчаваше, с бой, хем в

къщата си, тези, които не искаха да се вземат; той парясваше (развождаше); той налагаше владическия данък и го събираше, както [и] глобата, чрез епитропа, без да дава сметка някому. С една дума той беше господарят в Казанлък (Стамболски 1972: 36–37).

Написаното от Хр. Стамболски всъщност е пример за това, че при спорове между българи, проблемът е бил решаван първо в рамките на общността и чак след това, ако не е бил разрешен, е търсено съдействието на шериатските и гражданските съдилища.

Сред споменатите в началото въпросителни, които изникват около разгледаните случаи, е и кой е участвал в съставянето на тези актове. Бобчев подчертава, че Михаил Динчов Маджар[ов] не е писал завещанието си „собствено-ручно“, „вероятно защото той е искал да го напише някой вест в работата“ (Бобчев 1932: 284). Както споменахме, завещанието на Мария Секулова е написано и подписано съответно от роднините ѝ Стефан Захариев и Хаджи Христо Захариев. Изхождайки от плътното придържане към композицията на съответните османски и църковно-канонични документи, това би трябвало да са били българи, които са ги познавали много добре, най-вероятно служители в местни подразделения на османската и/или патриаршеската администрация. По-горе вече отбелязах, че Стефан Захариев е бил касиер на данъчни приходи (*сандък емини*) в провинциалната османска финансово-данъчна администрация, както и наместник на пловдивския митрополит.

Освен това в някои български училища се е изучавал и турски език, като обучението е включвало запознаване с композицията на османски документи, които се използват в сферата на частните, обществените и търговските отношения. За това свидетелства едно писмо от 10 декември 1851 г. на българската община в Казанлък, публикувано на 12 януари 1852 г. в „Цариградски вестник“. В писмото се подчертава, че „многообразните“ поданици на султана учат „различни изкуства и езици, за да поставят помежду си обществени и търговски сходства по-лесни и по-питомни“. За целта в местното училище освен гръцки и български се преподавало и турски език от специално поканен от Карлово османски

писар (*кятипин*). Той обучавал децата на „разни турски списания“, а през октомври 1851 г. в училището било проведено „общо испитание“, на което присъствали представители на местната османска власт – мюдюринът⁴⁶, кадията (понататък е посочен като наиб⁴⁷), финансовият секретар (*малие кятйби*), съдебният секретар (*махкеме кятйби*), кметове, както и „други лични граждани“ – мюсюлмани и християни. Освен по четмо и писмо, учениците били изпитани „по предложение и без предуготовление“ да напишат „примери за разни писма, сир[еч] свидетелства, тимюсюци, добро (бонно)⁴⁸, квитанции, контрати⁴⁹, прошения“. Присъстващите на изпита мюдюрин и наиб били силно впечатлени от това, че „тия писма“ били написани „почти без погрешка“ и наградил децата с „великодушни дарования“⁵⁰. Както се разбира от тази публикация, ако не навсякъде, то поне учениците в някои български училища са изучавали не само турски език, но и композицията на някои османски документи, свързани главно с търговската дейност. Причината за въвеждане на подобно обучение е очевидното желание на местната българска община да осигури подрастващите с квалификация, която да ги улесни в бъдещата им стопанска дейност, и затова, както изглежда, неслучайно за преподавател е бил поканен османски писар с необходимите познания по османска документация.

В този смисъл, имало е доста българи, които са познавали детайлно османската документация, било заради обучението, което им е било осигурено в училище (макар и по-скоро спорадично, отколкото систематично), било заради работата и опита им в османската провинциална администрация. Впро-

⁴⁶ Управител на административната единица *нахия*, по-малка от *каза*. Казанлък е бил център на *нахия*.

⁴⁷ Кадията представлява съдебната власт в *казата*, а наибът съответно в *нахията*.

⁴⁸ Облигация – от италиански (*bono*).

⁴⁹ Договори – от италиански (*kontrato*).

⁵⁰ Цариградски вестник, год. В, бр. 69, 12 януари 1852 г., с. 4 (изразявам благодарността си към доц. д-р Християн Атанасов, който привлече вниманието ми към тази публикация).

чем, по повод изготвянето през април 1861 г. на колективно прошение до султана от името на цариградските българи с настояване да се отмени заточението на Иларион Макариополски и Авксентий Велешки заради Великденската акция от април 1860 г., пак Христо Стамболски отбелязва, че „някои от младите, знаещи добре турския език, а именно: Васил поп Марков, Христо Танев (Стамболски – бел. авт.), Ив. Найденов, Стоил Д. Попов, под диктовката на Илариона (Макариополски – бел. авт.), който тоже познаваше турския език превъзходно, съставиха черновката на жалбата“ (Стамболски 1972: 139–140). Изготвилите текста на прощението са възпитаници на цариградски учебни заведения като Великата народна школа (Иларион Макариополски и Иван Найденов), Военномедицинското училище (Васил Попмарков и Христо Стамболски) и други (Стоил Д. Попов), където именно са овладели на добро не само говоримо, но и писмено ниво турски език (Събев 2019: 354, 381–382, 561).

Заклучение

За разлика от османските документи, написани на езици, различни от османотурския, като някои фермани на гръцки език, издадени от османски султани за православни манастири⁵¹, или официални султански писма на славянски или гръцки език, изпратени до управителните тела на Венеция и Рагуза⁵², които са продукт на османската канцеларска практика, разгледаните тук актове са изцяло, така да се каже, местна продукция. Те са написани от българи на български език с идеята за легитимност както сред българската общност, така и пред османските съдилища чрез използване на османски образци на документи и османотурска терминология.

В заключение може да се изтъкне, че от една страна подобно заимстване свидетелства за дългия опит от съжителството между българи, гърци и турци в рамките на османската държава, при което влиянията са естествени и неизбежни

⁵¹ Вж. Acar: <http://www.antikalar.com/bin-yillik-manastirlarda-osmanli-sa-nat-ve-belgeleri/> (31.10.2019 г.)

⁵² Вж. Ivanović 2017: 43–63.

ни; от друга страна то показва желанието на българите през XIX век, у които националното самосъзнание е вече достатъчно укрепнало, да създават нарастваща по обем спрямо предходните столетия документация на собствения си език – още един, при това малко изследван признак за проява на все по-открояваща се национална еманципация.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Опис на имуществото на Епифаний от Пазарджик, таксидиот на Зографския манастир, от 1858 г. НБКМ–БИА, фонд 48 (Стефан Захариев Секулов), II A 1228

лист 1а

Забълъжвамы колкүто пары, вѣщы и сосуди намѣриха сѧ въ метохатѣ подирѣ смѣрт[т]ѧ на покоинныи духовникѣ Епифанія, на 10 апрілія 1858, въ Пазарчикѣ.

- 1 с[ве]тѣи мощы съ четиры часты и кръсть сръбарны.
- 1 с[ве]тѣи мощы с двѣ часты и кръсть – ” – .
- 1 кутия с позлатенѣ голѣмѣ кръсть.
- 2 кръста позлатены столоваты⁵³ манокеро⁵⁴.
- 1 енко[л]пїонѣ⁵⁵ манокеро посребърно.
- 1 кръст[ч]е малко посребърно.
- 2 зарфа⁵⁶ сребърны.
- 1 кандило сръбърно.
- 2 епитрахила⁵⁷ кадифены.
- 5 бохчи басмени за с[ве]тѣи мощы.
- 3 чюбета⁵⁸ новы шяачны, едната у Ефросинѣ.

⁵³ Столовати: на стол, със стойка, вж. Геров 1975 (т. 5): 261 („что има стол, за да стои“).

⁵⁴ Манокеро или манокеро: вид медалион – от гръцки (μονόκερο).

⁵⁵ Медалион с изображение на св. Богородица – от гръцки (ευκόλλιο).

⁵⁶ Кутийка – от турски (zarf).

⁵⁷ Широка дълга лента, част от богослужебна дреха, която се окача на шията – от гръцки (επιτραχήλιο), вж. Геров 1975 (т. 2): 10.

⁵⁸ Мантия, в случая вероятно става дума за расо – от турски (cübbe).

1 салтамарка⁵⁹ чохена: у Ефросинъ.
13 ризи секакви новы.
1 поясъ туисусъ кадифе⁶⁰.
1 топъ син[ь]о шямско⁶¹ платно: у Ефросинъ.
3 гащи: у Ефросинъ.
3 ризи новы ленены.
9 кесары⁶² сины.
140 карпы новы і пѣтъ бохчі белы.
3 віозглавниці новы четворны.
4 чифта чорапы новы.
8 учкура⁶³ новы.
18 лахты⁶⁴ шаѣкъ калоферскы.
1 чохенены кожухъ: у Ефросинъ.
1 ирмологія⁶⁵ стара.
1 литургія червенословка.
1 общакъ⁶⁶, 1 пасхалія, 1 каноникъ.
2 требника малкы и голѣмъ.
1 тестементъ⁶⁷ тетраевангеліе⁶⁸ и апостоль.
3 часты Камень вѣры.
5 часты с[ве]ти Димитрія Ростовскы: у Поликарпа.
1 пентикостаръ⁶⁹ вехты.
1 общакъ катадневны и 1 канониче.
1 полу[у]ставъ⁷⁰ велік мал[к]о коло⁷¹.
1 часословъ и 1 алфавитъ духовны.
1 коюнь сахать⁷² малки ингилизъ⁷³ сребръненъ.

⁵⁹ Чохена или шаячна къса горна дреха, подплатена с кожи, вж. Геров 1975 (т. 5): 111.

⁶⁰ Гладко кадифе – от турски (tüysüz kadife).

⁶¹ Изработено в Дамаск или Сирия – от турски (Şam – Дамаск, Сирия).

⁶² Кесария: кърпа, плат, вж. Геров 1975 (т. 2): 362.

⁶³ Врѣв или лента за стягане на долна част на дреха (гащи, панталони, пола) – от турски (uçkur), вж. Геров 1975 (т. 5): 468 („гащник, потяглица“).

⁶⁴ Лакти, мн. ч. на лакът – стара мерна единица, равняваща се на около 50 см.

⁶⁵ Ирмология – богослужебна книга с църковни песни, вж. Геров 1975 (т. 2): 329.

⁶⁶ Църковна книга с богослужебни песни в чест на Богородица и други светци, вж. Геров 1975 (т. 3): 318.

⁶⁷ Завет.

⁶⁸ Четвероевангелие.

⁶⁹ Петдесетодневник.

⁷⁰ Книга, написана със закръглен шрифт кирилица.

⁷¹ Колело, кръг, вж. Геров 1975 (т. 2): 388.

1 чаланъ сахать⁷⁴ голѣмъ.
 30 пар[ч]ета разны бакар⁷⁵, 1 тенгера⁷⁶: у Ефросинь.
 20 возглавници малки и големы палны.
 2 пласты валнени вехты.
 2 анадолскы халы⁷⁷ новы.
 2 пиродскы сичадета⁷⁸ нови.
 2 чергы големы.
 1 сребърны зарфъ от Лисавета⁷⁹ [в]земень.
 12 парчета разны бакаръ от Лисавета – ” – .
 1 миндерликъ домашень от Елисавета [в]земень.
 от 23 кила рашъ⁸⁰, 6 кила пшеница, 10 кила ичимикъ за гроша 500, кусура⁸¹ у Ефросинь, доле.

1 лажица сребърна у Ефросинь	гроша	500
1 омология ⁸² у попъ Георги Епитропа ⁸³	– ” –	500
1 – ” – у Тодоръ Радилвалиата	– ” –	780
1 – ” – у Атанасъ Таракчиата ⁸⁴	– ” –	200
1 – ” – у Стоико Даскала	– ” –	1000
1 – ” – у Георги Х[аджи] Юванолу	– ” –	4000
		<hr/>
		6980
от коня, що продаде съ Сотирова рака	– ” –	1200
що са намериха готовы пары духовниковы	– ” –	5532
		<hr/>
		13712
Вадимы що поклоняватъ за училището и заради черквата отъ монастыра		<hr/>
		7000
		<hr/>
		6712

⁷² Вид часовник, носен в пояса, който показвал часа, деня и месеца – от турски (koyun saati).

⁷³ Английски – от турски (İngiliz).

⁷⁴ Будилник – от турски (çalan saat, çalar saat).

⁷⁵ Меден съд – от турски (bakır).

⁷⁶ Тенджеря.

⁷⁷ Халия: черга, постелка, килим – от турски (halı), вж. Геров 1975 (т. 5): 484.

⁷⁸ Молитвено килимче – от турски (seccade).

⁷⁹ В случая може да става дума за Елисавета, дъщеря на Стефан Захариев от втората му съпруга Ана (вж. Захариев 2013: 21).

⁸⁰ Ръж.

⁸¹ Остатък, в повече, над – от турски (kusur).

⁸² Омология (полица за задължение, заем) – от гръцки (ομολογο).

⁸³ Епископ Георги.

⁸⁴ Таракчия: майстор на гребени – от турски (tarakçı).

1 омологія на Николаки Кривошія, приема господинъ Харитонъ възъ себе си	– ” –	25 000
		31 712

Овсенъ⁸⁵ начертаниты пари и вещи по-горе
 предадохмы и [тези,] които бехмы оставили за метоха:
 48 карпы новы.
 1 [въз]главница нова.
 5 чифта чорапы нови.
 2 очкуры⁸⁶ новы.
 7 бохчи вехты.
 1 псалтирь.
 2 часты тестементъ Неофитовы.
 1 Антихрѣстову прѣшедствіе.
 1 типикъ⁸⁷ цариградскы.
 1 молитвеникъ.
 1 черковна исторія.
 1 толкуваніе с[ве]та литургія.
 1 юрганъ Кѡбразъ⁸⁸ новы.
 1 пласта валнена нова.
 1 заръфъ голъмъ сребранъ.
 1 диско⁸⁹ за кафе, 1 чезве⁹⁰, бакаръ, 11 зарфа пиринчъ⁹¹.
 1 дисагы сахтіянь⁹² здравъ.
 1 ямур[л]укъ абенъ – ” – .
 1 нова хаша⁹³ абена и 1 седло съ всички такамо⁹⁴.
 1 чиф[т]ъ чизмы носены.
 2 шалтета палны.
 2 миндерлика жалты вехты.
 1 – ” – червенъ – ” – .
 2 пласты валнены вехты.

⁸⁵ Освен.

⁸⁶ Учкури.

⁸⁷ Богослужебна книга с указания как да се изпълняват църковните служби.

⁸⁸ Кипърски – от турски (Kıbrız – Кипър).

⁸⁹ Кръгъл поднос – от гръцки (δίσκο).

⁹⁰ Джезве.

⁹¹ Месинг – от турски (pirinç).

⁹² Сахтиян: обработена овча кожа – от турски (sahtıyan).

⁹³ Тъкан, която покрива седлото и част от задницата на коня, вж. Геров 1975 (т. 5): 490.

⁹⁴ Такъми: принадлежности – от турски (takım).

- 1 черче⁹⁵ малко.
 11 кесаріи новы разны.
 1 пято⁹⁶ сарчено.
 4 лажичкы маденъ⁹⁷.
 1 шамданъ⁹⁸ – ” – .

лист 16

- 3 чубета шаячны вехты.
 1 поясъ валненъ моръвъ вехтъ.
 1 фанела каса вехта.
 1 чиф[т]ъ абены калцуны.
 2 сандика новы шарены.
 1 скемле⁹⁹ – ” – – ” – .
 1 карекла¹⁰⁰.
 1 бакалъ¹⁰¹ големъ.
 1 воденица за кафе.
 1 чотура¹⁰² за вино.
 2 іерусалима¹⁰³ съ пердето сы.
 7 пята¹⁰⁴ чиніы малы.
 7 – ” – – ” – големы.
 4 шола¹⁰⁵ за кафе.
 3 чаши винени.
 2 бардака¹⁰⁶.
 9 шишета сѣкакви.
 1 печать сребърень покоиниковъ.

⁹⁵ Чердже.

⁹⁶ Разлат съд, паница, вж. Геров 1975 (т. 4): 415.

⁹⁷ Метален – от турски (maden).

⁹⁸ Свещник – от турски (şamdan).

⁹⁹ Стол или масичка за кафе – от турски (iskemle).

¹⁰⁰ Стол – от гръцки (карекла).

¹⁰¹ Бъкел: голям дървен съд за вода, ост.

¹⁰² Съд от издълбано дърво за съхранение на течности, ост.

¹⁰³ Ерусалимия: поликомпонентна икона, съдържаща изображения на Бодородица (вляво) и Исус Христос (вдясно), библейски сцени и изображение на Божи гроб в Ерусалим. Обикновено са закупувани от поклонници, отишли на хаджилък в Ерусалим.

¹⁰⁴ Мн. ч. на пято: паница, разлат съд, вж. Геров 1975 (т. 4): 415.

¹⁰⁵ Шола – купичка, широка чаша със столче.

¹⁰⁶ Чаша – от турски (bardak).

З пердета хасе отъ пенчеры¹⁰⁷.

1 кадилница пиринчъ и 1 фитилчіика и други сосуди железны и дарвены, разны покащны.

[Еди]ніат кръсть позлатенъ поклони на черк[вата] [ни] [Е]фросинъ, [така и] Ексархъ [отец] [Ха]ритонъ поклони единъ триодъ за черквата, и на комуто предаваіме по заповѣсть монастырска гореначертаниты омологіи, пары, вѣщы и сосуды, съ саморучніа подпись неговъ.

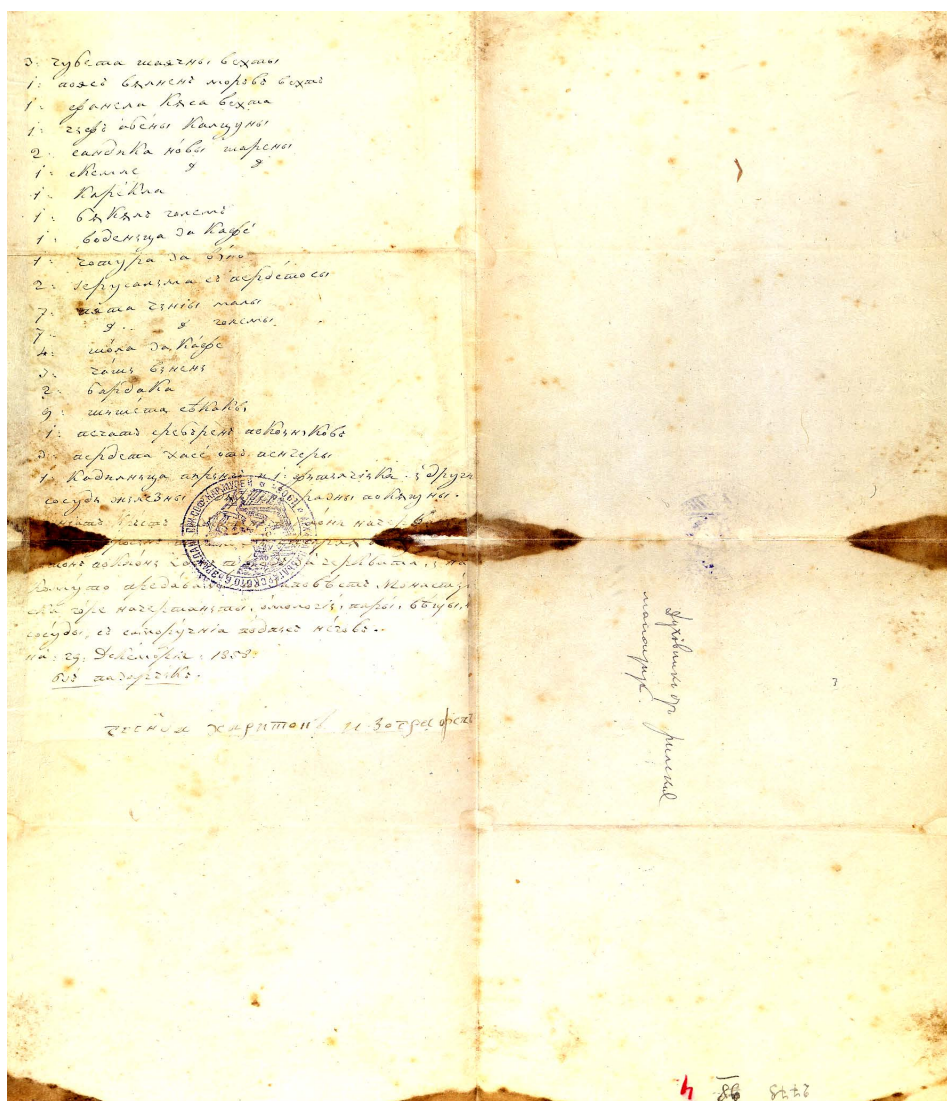
На 29 декемврія 1858.

Въ Пазарчикъ

Чесдни¹⁰⁸ Харитон Изографскъ

¹⁰⁷ Пенджере: прозорец – от турски (pencere).

¹⁰⁸ Честни (честен).

Библиография

Архиви

Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ):

Български исторически архив (БИА): фонд 48 (Стефан Захариев Секулов): II А 1228, II А 2487; Кондика на черковно-училищната община в Жеравна: II А 7699; II А 7713.

Ориенталски отдел (Ор. отд.): Вд 124/5; S 343.

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA): HR.MKT, Dosya 62, Gömlek 94.

Публикувани извори

Бобчев 1932: Бобчев, Стефан С. Български правни документи от време на турското владичество. Обща бележка.// *Юридически преглед*, 32 (7–8), 1932, 273–295.

Бонева, Желев 2013: Бонева, Вера, Йордан Желев. *Стефан Захариев (1810–1871). Документално наследство*. Велико Търново: Издателство „Фабер“.

Георгиева, Пенков 1996: Георгиева, Доротея, Минко Пенков. *Шумен и Шуменско (Документи и материали), XV–XIX век*. Шумен: Исторически музей.

Драганова 1980: Драганова, Славка. *Материали за Дунавския вилает (Русенска, Силистренска, Шуменска и Тутраканска каза) през 50-те–70-те години на XIX в.* София: Издателство на БАН.

Петкова 2006: Петкова, Йорданка (съст.). *Ескиджумайска (Търговищка) църковна кондика 1818–1882*. София: НБКМ, ИМ – Търговище.

Райков 1998: Райков, Божидар. *Хилендарската кондика от XVIII век: тефтер хилендарски XVIII век*. София: НБКМ.

Стамболски 1972: Стамболски, Христо. *Автобиография. Дневници. Спомени 1852–1879. Откъси*. Ред. Страшимир Димитров. София: Издателство „Български писател“.

Тодоров, Калицин 1977: Тодоров, Николай, Мария Калицин (съст.). *Турски извори за българската история*, т. VI: Наследствени описи и покупко-продажбени протоколи от кадийските регистри на София, XVII–XIX в. София: Издателство на БАН.

Тодорова 1977: Тодорова, Мария. *Подбрани извори за историята на балканските народи XV–XIX век*. София: Издателство „Наука и изкуство“.

Изследвания

Бонева 2013: Бонева, Вера. Възрожденецът Стефан Захариев.// Бонева, В., Й. Желев (съст.). *Стефан Захариев (1810–1871). Документално наследство*. Велико Търново: Издателство „Фабер“, 29–50.

Генова 2000: Генова, Елена. Култът към мощите и мощехранилниците в Рилския манастир.// *Проблеми на изкуството*, 2000, кн. 4, 33–40.

Горанчев 2018: Горанчев, Веселин. Гръкоезични документи, касаещи отпускане и предоговаряне на заеми от 60-те години на XIX век.// *Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“*, 2 (34), (Изследвания в чест на 60-годишнината на професор доктор по история Красимира Мутафова), 287–299.

Данова, Мирчева, Тодорова, Иванова 2019: Данова, Надя, Кета Мирчева, Олга Тодорова, Светлана Иванова. // Пеев, Д., Димит-

- рова, М., Дикова, Е., Банев, Г., Ненова, Л. (съст.). *Зографски съборник. Зографският архив и библиотека. Изследвания и перспективи*. Света гора: Зографски манастир, 350–412.
- Драганова 2005: Драганова, Славка. *Селското население на Дунавски вилает*. София: Издателство „Авангард Прима“.
- Енев 1996: Енев, Михаил. Двадесет и три мощехранителници от главната църква в Зографския манастир.// *Светогорска обител Зограф*, т. 2. София: СУ „Св. Климент Охридски“, Фондация „Св. Климент Охридски“, 347–383.
- Захариев 2013: Захариев, Христо. Животопис на Стефан Захариев.// Бонева, В., Й. Желев (съст.). *Стефан Захариев (1810–1871). Документално наследство*. Велико Търново: Издателство „Фабер“, 20–28.
- Иванова 2003: Иванова, Светлана. Християнска и мюсюлманска благотворителност по българските земи, XVI–XVIII в. (документи, участници, институции).// Митев, Пл., М. Милчева (съст.). *Дарителство и взаимопомощ в българското общество през XVI – началото на XX в.* София: Издателство „ИФ–94“, 7–110.
- Иванова 1998: Иванова, Светлана. Хилендарската кондика.// *Култура*, 51 (2060), 1998 (<<http://newspaper.kultura.bg/bg/article/view/1828>>). 31.10.2019 г.
- Маждракова-Чавдарова 2003: Маждракова-Чавдарова, Огняна. Дарителят Марко Йовов и въпросите около неговото завещание от 1735 г., гр. Нежин.// Митев, Пл., М. Милчева (съст.). *Дарителство и взаимопомощ в българското общество през XVI – началото на XX в.* София: Издателство „ИФ–94“, 111–138.
- Манолова-Николова, Атанасов 2019: Манолова, Надя, Атанасов, Християн. Сирашките каси в Дунавския вилает на Османската империя (60-те и 70-те години на XIX век.// Събев, О., Хр. Атанасов (съст.), *Българският XIX век: нови архиви и прочити*. София: Издателство „За буквите – О писменехъ“.
- Машева 2015: Машева, Ивелина. *Българските търговци и правната регулация на търговско-финансовите отношения в Османската империя (40-те – 70-те години на XIX в.)*. София: СУ „Св. Климент Охридски“ (непубликувана дисертация за научната степен „доктор“).
- Машева 2019: Машева, Ивелина. Гражданско и наказателно правораздаване във Видин през епохата на Танзимата (1839–1877).// Събев, О., Хр. Атанасов (съст.), *Българският XIX век: нови архиви и прочити*. София: Издателство „За буквите – О писменехъ“.
- Михайлова-Мръвкарлова 2005: Михайлова-Мръвкарлова, Мария. *Следи от влиянието на българския език върху езика на османските документи (XV–XIX век)*. София: Издателство „Авангард Прима“.

- Моравенов 1984: Моравенов, Константин. *Паметник за Пловдивското християнско население в града и за общите заведения по произносно предание, подарен на Българското читалище в Цариград 1869*, съст. Виктория Тилева, Здравка Нонева. Пловдив: Издателство „Хр. Г. Данов“.
- Мутафчиева 1993: Мутафчиева, Вера. *Османска социално-икономическа история (изследвания)*. София: Издателство на БАН.
- Радев 1996: Радев, Иван. *Таксидиоти и таксидиотство по българските земи, XVIII–XIX в.* Велико Търново: Издателство „Абагар“.
- Радев 2018: Радев, Иван. Новооповестени възрожденски ръкописи (2). // *Електронно списание LiterNet*, 4 (221), 2018 (<<https://litenet.bg/publish2/ivanradev/novoopovesteni-2.htm>>). 31.10.2019 г.
- Рилец 1953: Рилец, Климент. Рилските духовници таксидиоти (По документи от XIX век). // *Духовна култура*, 1953, кн. 11, 15–23.
- Събев 2015: Събев, Орлин. *Робърт колеж и българите*. София: Издателство „Изток-Запад“.
- Събев 2019: Събев, Орлин. *Просветени на Изток с лъчите на Запада: българската ученическа колония в Цариград (XIX–XX век)*. София: Издателство „Авангард Прима“.
- Acar: Acar, Özgen. Bin Yıllık Manastırlarda Osmanlı Sanat ve Belgeleri (<http://www.antikalar.com/bin-yillik-manastırlarda-osmanli-sanat-ve-belgeleri/>). 31.10.2019 г.
- Alkan 2009: Alkan, Mustafa. Azınlık Vakıfları (Tarihî Arkaplanı, Hukukî Yapısı ve İç Analizi). // *Akademik Bakış*, 2 (4), 2009, 93–111.
- Davidova 2012: Davidova, Evguenia. «Graecomans» into Bulgarians: Shifting Perceptions of Greek-Bulgarian Interethnic Marriages in the Nineteenth Century. // *Balkanologie. Revue d'études pluridisciplinaire*, 14 (1–2), 2012, 1–20.
- Ekinci 1997: Ekinci, Ekrem Buğra, İslâm-Osmanlı Hukukunda Vasiyetin İsbatı. // *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1 (2), 1997, 105–120.
- Emin 2010: Emin, Ümit. Sakk Mecmualarının Tarih Araştırmalarında Kaynak Olarak Kullanılması Üzerine Bir Deneme. // *Bilig*, 53, 2010, 115–138.
- Eren 1987: Eren, Fikret. Osmanlı Dönemi Vakıfları. // *Vakıf Haftası Dergisi*, 5, 1987, 195–201.
- Garabedian 2001: Garabedian, Agop. The Codex of the Church of the Virgin in Haskovo as a Source for Greek Cultural Influence and Bulgarian-Greek Relations during the Nineteenth Century. // *Balkan Studies*, 42 (1–2), 2001, 21–27.
- Ivanović 2017: Ivanović, Miloš. Cyrillic Correspondance between the Commune of Ragusa and Ottomans from 1396 to 1458. // Rudić,

Srdan, Selim Aslantaş (eds.). *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*. Belgrade: Institute of History, Yunus Emre Enstitüsü, 43–63.

Kaya, Başol 2017: Kaya, Miyase Koyuncu, Samettin Başol. Osmanlı Bursa'sında Ermeni Kökçü Esnafı Hirfet Vakfı.// *Vakıflar Dergisi*, 47, 2017, 25–44.

Kaya 2005: Kaya, Süleyman. Mahkeme Kayıtlarının Kılavuzu: *Sakk Mecmuaları*. // *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3 (5), 2005, 379–416.

Kazancıoğlu 2016: Kazancıoğlu, Habibe. XVIII. Yüzyıl Osmanlı Dönemine Ait Bir Gayrimüslim Vakfıyesi Örneği: Edirneli Keresteci Agop'un Vakfıyesi.// *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18 (1), 2016, 283–297.

Kermeli 2010: Kermeli, Eugene. Ebû's-Su'ûd'a Göre Kilise Vakıfları Osmanlı Hukukundaki Teori ve Pratiği.// *Vakıflar Dergisi*, 34, 2010, 165–175.

Kütükoğlu 1994: Kütükoğlu, Mübahat S. *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*. İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve San'at Vakfı.

Laiou 2015: Laiou, Sophia. Between Pious Generosity and Faithful Service to the Ottoman State: the *Vakıf* of Nikolaos Mavrogenis, End of the Eighteenth Century.// *Turkish Historical Review*, 6, 2015, 151–174.

Sahara 1997: Sahara, Tetsuya, in collaboration with Lyubomir Zlatev, Todor Bilchev, Yoichi Takamatsu. *An Eastern Orthodox Community During the Tanzimat: Documents from A Registers of the Bulgarian Society in Ruse, 1860–1872*. Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1997.

Taş 2014: Taş, Yasin. Şeriyye Sicillerine Göre Ermenilerin Urfa Kazası'ndaki Vakıf Faaliyetleri (1884–1899).// *Route Educational and Social Science Journal*, 1 (3), 2014, 242–254.

Uzunçarşılı 1958: Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. Sultan İkinci Murad'ın Vasiyetnamesi.// *Vakıflar Dergisi*, 4, 1958, 1–17.

Речници и справочници

Василев 1966: Василев, Кънчо (ред.). *Обзор на архивните фондове, колекции и единични постъпления, съхранявани в Български исторически архив*, книга 2. София: Издателство „Наука и изкуство“.

Геров 1975: Геров, Найден. *Речник на българския език*, т. 1–6. София: Издателство „Български писател“.

ON THE INFLUENCE OF THE OTTOMAN ADMINISTRATIVE PRACTICE ON THE 19TH-CENTURY BULGARIAN DOCUMENTATION

Orlin Sabev

*Institute for Balkan Studies with Center of Thracology
“Prof. Aleksandar Fol” of the Bulgarian Academy of Sciences*

Abstract. The paper draws attention to a little-known yet interesting aspect of Ottoman legal system, and namely its influence upon the legal practices of the non-Muslim communities, the Orthodox Bulgarians in particular. The analysis focuses on the following two legal procedures: 1) preparation of inheritance inventories, and 2) preparation of trust-deeds (*vakfiye, vakıfnâme*). Some preserved 19th-century inheritance inventories and trust-deeds prepared by Bulgarians for Bulgarians in the Bulgarian language follow to the letter the composition and terminology of the relevant Ottoman document types. While the Bulgarians used to apply to the Sharia court in cases of inheritance disputes and got their properties properly listed and registered in Ottoman-Turkish, the use of Ottoman inheritance inventories as a document pattern for preparation of similar lists in Bulgarian seems quite natural, the use of the Ottoman *vakfiyes* as a document pattern shows that the typical Islamic legal procedure for establishment of Muslim pious foundations had been adopted by the non-Muslims to establish non-Muslim pious foundations. By doing so, not only the composition of the documents, but also the Ottoman-Turkish (Arabic) terminology were adopted or translated to the letter. These documents show clearly that in some cases the non-Muslim subjects were susceptible to adopt Ottoman/Muslim legal legislative patterns to be applied within non-Muslim

context since these patterns proved to be the only ones for communities deprived from their own full-blooded legal system.

Keywords: Bulgarian, inheritance inventories, trust deeds, document samples

About the author

Prof. DSc Orlin Sabev, Researcher at the Institute for Balkan Studies with Center of Thracology “Prof. Aleksandar Fol” of the Bulgarian Academy of Sciences.

To contact the author: orlin_vtu@yahoo.com

БУРЖОАЗНИЯТ МАНТАЛИТЕТ ОТ СРЕДАТА НА XIX ВЕК, ОТРАЗЕН В ЕПИСТОЛАРНОТО НАСЛЕДСТВО НА СВИЦОВСКИТЕ ПРЕДПРИЕМАЧИ БРАТЯ КРЪСТИЧ

Ивайло Найденов

Институт за исторически изследвания при БАН

Резюме. Настоящата статия е опит да се хвърли светлина върху буржоазния манталитет през XIX век. Основни обекти на изследването са Димитър, Петър и Алеко Кръстич от град Свищов. Въз основа на техните непубликувани документи (частни и търговски писма) разкривам някои досега пренебрегвани научни въпроси, като основните морални принципи, които тези и много други предприемачи култивират и следват през живота си, опитвайки се да изградят кариера. Съхранената кореспонденция дава ценна информация за лични конфликти и човешки чувства. Само чрез изследвания на различни конкретни казуси можем да придобием адекватна представа за същността на търговското предприемачество.

Ключови думи: търговски писма, буржоазен манталитет, предприемачи, братя Кръстич

За автора

Д-р **Ивайло Найденов** е изследовател в Института за исторически изследвания към Българската академия на науките.

За контакт с автора: ivo_ngdek@abv.bg

В последните години се появиха немалко изследвания, посветени на историята на търговията през епохата на Възраждането. В тях е интерпретирана информация за различни търговци и търговски къщи. Обръща се подобаващо внимание на количествата и видове стоки, предмет на *алъш-верииш*, на

вложения капитал, на модерните практики в работата на стопанските дейци, на техните народополезни дела и пр. (Davidova 2013; Атанасова 2014; Русев 2015; Атанасова 2016; Горанчев 2018; Василева 2019). Всички тези въпроси са важни, но би следвало да се има предвид, че търговците са не само рационални същества, но са изтъкани и от чувства. Това налага нуждата да се проучи техният свят от емоционални преживявания, мисловни модели и манталитетни нагласи. Личната и стопанската им кореспонденция предоставя чудесна възможност за подобен род научни дирения (в по-широк контекст вж. Тодорова 1986: 119–133; Dertilis 1995: 111–129).

Целта, която си поставям в настоящия текст, е въз основа на непубликувани документи (епистоларни материали), отнасящи се до братя Димитър, Петър и Алеко Кръстич от Свищов¹, да акцентирам върху менталността им и моралните принципи, които са съблюдавали в личния и професионалния си живот. Само ако се вгледаме в такива странични на пръв поглед въпроси, можем да добием адекватна представа за същността на търговското предприемачество през XVIII–XIX в. (вж. опит в тази насока у: Найденов 2018: 258–269, където проблематиката е коментирана въз основа на материали от архива на братя Христо и Никола Т. Пулиев).

Във фокуса на настоящата публикация е менталността на представителите на едно типично буржоазно семейство от епохата на Българското възраждане – Кръстич (за балканската буржоазия в историографски план вж. Davidova 2015: 47–61). Фамилията е свързана със Свищов – селище, което впечатлява със своето стопанско и обществено развитие през периода. Въз основа на преписката между представителите на рода – Димитър Ангелов Кръстич и останалите членове на семейството: бащата Ангел Петрович, Хрисанта (майка), Петър, Алеко, Уцка, Елена (братя и сестри), могат да се реконструират сравнително пълно основните моменти от живота на Димитър и Алеко, докато сведенията за Петър са

¹ НБКМ–БИА, ф. 170: Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич, II В 3307–5046.

крайно оскъдни² (за братя Кръстич вж. Жечев 1970: 36–37; Христов 1976: 254–258; Жечев 1991: 79, 133–134; Димитров 1987: 157; Сюпюр 1982: 115; Николова 2008: 319; Горанчев 2018: 189–192; Палангурски 2019: 68–69, 88, 196). Бащата Ангел вероятно е бил търговец и по-буден човек. Майката Хрисанта, въпреки че рано останала вдовица, умело се е справяла с ръководенето на стопанските дела на семейството и с отглеждането и възпитанието на своите деца. Кръстич са притежавали лозя в свищовското землище и са търгували с вино и ракия. В града са имали склад (*мааза*) за съхраняване на зърнени храни, както и търговски дюкян. Притежавали са също ливада и воденица. Подобно на редица други търговци, Кръстич са давали пари под лихва³ (Христов 1976: 254–255). През пролетта на 1858 г. братята Димитър и Петър основават търговска къща под наименование „Братя А. Кръстич“, която се занимава с вноса и износа на различни стоки⁴. Предложената фактология подсказва, че представителите на фамилията Кръстич следват примера на редица други български предприемачи, които надграждат това, което получават от своите предходници.

Храна за размисъл по отношение на буржоазния манталитет предоставят редица формули, използвани в кореспонденцията. Такъв е случаят с обръщенията на търговците, както към техните роднини, близки и познати, така и към търговските им партньори. Всяко писмо започва с обръщение към получателя. Вариантите са няколко. Когато Димитър пише до баща си Ангел, се обръща към него с „чадолюбивейший“⁵, а в края на някои писма фигурира формулата „Ваш покорний сын Димитър Ангелович“⁶. Интересно е и обръщението на Ангел към Димитър: „Любезно тя поздравявам чадо Димитраки“. Запазени са и няколко пис-

² Пак там.

³ По-подробно вж. НБКМ–БИА, ф. 170: Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич, II В 3307–3513.

⁴ Пак там, II В 3307–3513.

⁵ Пак там, II В 3307.

⁶ Пак там, II В 3308.

ма на майката Хрисанта до Димитър, в които фигурира изразът „любезнейший мой сыне“⁷ и формулата „твоя любезнейшая Матерь Хрисанта Ангелча Петровича“⁸. Не помалко интересни са и обръщенията между братя Кръстич. В писмо от юни 1851 г. Димитър се обръща към Петър по следния начин: „Прелюбезный мой Петре“⁹. Другаде Петър и Алеко пишат „Едноутробный и старший наш брат“¹⁰. От предложените примери проличава любов, признателност и уважение към по-възрастните. Може да се каже, че тези податки ни дават възможност да се *потопим* в атмосферата на възрожденската епоха и да научим много за чисто човешките отношения в едно буржоазно семейство. Някои от тях са пример за симбиозата между традиционното/патриархалното и модерността – симбиоза, типична за възрожденското общество (Русев 2009: 48).

Особен интерес представлява начинът, по който братя Кръстич са се подписали в т. нар. „округло писмо“ (т. е. циркулярно писмо), което оповестява създаването на фирмата „Братя А. Кръстич“ през пролетта на 1858 г.: „усърдни ваши слуги“¹¹ (Стефанова, 1985: 128–135). В други писма присъстват изразите „ваши усърдни приятели“ (Стефанова, 1985: 124, 127) или само „ваши усърдни“ (Стефанова, 1985: 125, 126). Въпросните формули дават представа за манталитета на търговеца от възрожденската епоха. Очевидно е, че братя Кръстич, които тепърва навлизат в търговската сфера, трябва да спечелят доверието на своите партньори, а това би могло да се постигне със засвидетелстване на почит и уважение към тях.

Натрупал определен житейски опит, Димитър съветва брат си Петър да внимава в търговските дела: „... имай си ума у главата и бъди свестен на все“¹². Интересни са и съветите на Ангел Кръстич до Димитър. През 1852 г. бащата об-

7 Пак там, II В 3501.

8 Пак там.

9 Пак там, II В 3339.

10 Пак там, II В 3508.

11 Пак там, II В 5043, л. 2.

12 Пак там, II В 3414.

ръща специално внимание на сина си върху това, че трябва да слугува вярно, богобоязливо и трудолюбиво.¹³ Освен това Ангел изтъква „икономията“, т. е. спестовността, която е сред основните буржоазни добродетели¹⁴ (Тодорова 1986: 119, 123). Не след дълго Димитър наставлява по-малкия си брат Алеко да бъде „честолюбив, разумен, прилежлив, внимателен, памятен и покорлив“¹⁵. Димитър Кръстич е убеден, че ако се съблюдават въпросните морални норми, то тогава лесно може да се спечели „добро и благодат от Бога“¹⁶.

В циркулярното писмо, разпратено до редица търговци и търговски къщи, братя Димитър и Петър А. Кръстич изрично уверяват бъдещите си контрагенти, че ще изпълняват своите задължения „почтенно с всяко прилежание и вярност“¹⁷. Коментиранията писма показват, че водещи морални добродетели у Кръстич, а и у други възрожденски търговци, са честността, смирението, коректните отношения с търговските партньори, защото доверието между тях е в основата на успешния *алъш-вериш* (Ръждавичка 2006; в по-широк контекст за буржоазните добродетели вж. McCloskey 2006). По този повод Григор Начович посочва: „Идеалът на баща ми беше да ме направи един честен, почтен и представителен търговец... Той беше убеден, че търговецът трябва преди всичко да е скромен, учтив, услужлив, да избягва препирниците, караниците и да умее да привлича клиента и приятелите...“ (Жечев 2003: 159, бел. 7). Както показват изследванията на някои гръцки учени, същите морални норми са съблюдавани и от гръцките предприемачи (Liata 2010: 172, f. 58), което свидетелства за наличието на редица прилики в ценностната им система и стопанско поведение.

Доверието и честността са ключови фактори при изграждането на търговски мрежи и въртенето на *алъш-вериш*. Поради тази причина търговците често са разужнавали хо-

¹³ Пак там, II В 3485.

¹⁴ Пак там, II В 3466.

¹⁵ Пак там, II В 3642.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ Пак там, II В 5043, л. 2.

рата, които не познават, но с които биха искали да работят, привличайки ги в кръга на доверените си „приятели“. Братята Димитър и Петър А. Кръстич не правят изключение. В писмо от 26 декември 1859 г. те молят Колчо Бояджийски да им предостави информация за евреин, с когото желаят да работят. Поради тази причина се интересуват дали е честен. Свищовци имат някакъв поглед върху характера му, защото посочват, че имал навика да се хвали много, а и обичал да послъгва. От тази гледна точка братя Кръстич живо се интересуват дали може да му се има доверие¹⁸.

В първите месеци и години от дейността на търговската им къща братята Кръстич са изключително внимателни. От писмата им личи уважение и преклонение както към по-заможните и влиятелни търговци, така и към тези от втория ешелон. Това никак не е странно, защото тепърва навлизат в истинската търговия и за да бъдат успешни, е трябвало да създадат необходимите контакти, основаващи се на взаимно доверие (Ръждавичка 2006). Например в писмо до Христо Д. Караминков в Цариград от 18 октомври 1859 г., те заявяват: „Имаме честъ... да начнем да се кореспондирваме и със вашата честна търговска къща...“¹⁹. В друго писмо от началото на следващата 1860 г. Кръстич пишат до двама търновски търговци следното: „Нии Ви обещаваме при всичко, че ще Ви слугуваме усърдно и вярно... каквато икономия случайно може да направимъ, ще бива за Ваша полза, а ний ще ся благодариме само съсъ обикновената комесиона...“²⁰.

В писмата им се натъкваме и на интересна информация за чисто човешки отношения, които варират от приятелски до твърде обтегнати. Понякога се стига и до открити конфликти по един или друг въпрос, а в някои случаи говорим за недоразумения, които бързо са преодолявани. Тези ситуации са свързани както с отношенията между братя Кръстич, така

¹⁸ Пак там, л. 64–65. Писмо до Колчо Христов Бояджийски, Габрово, 26 декември 1859 г.

¹⁹ Пак там, II В 5043, л. 20.

²⁰ Пак там, II В 5044. Писмо до Константин Витани и Д. Николов, Търново, 2 февруари 1860 г.

и с чужди лица. През 1862 г. Алеко пише на Димитър, че трябва да забравят лошите думи, изказани помежду им, и занапред да се погаждат с „братска любов“, защото омразата е лошо нещо, „тя може да докара вреди оногова, който я държи у сърцето си“. От контекста на писмото става ясно, че са се скарали за дълг, който Алеко има към Димитър²¹.

През декември 1859 г. известните габровски предприемачи Станчо и Христо Арнаудови се извиняват на братя Кръстич, че са им причинили главоболие. От своя страна Кръстич заявяват, че и те също им създават някои проблеми, но се уповават на „человеколюбие“ и „добродушие“ от страна на габровските си контрагенти²². Малко по-късно Кръстич изразяват искреното си удивление, че в наличната счетоводна документация, изготвена от Арнаудови, не виждат сумите от „портове на писмата“, „разлики“-те „монедни“ и лихви. Братята оценяват жеста, направен от техните дългогодишни познати, чувствайки се длъжни да им изкажат своите благодарности²³.

През есента на 1860 г. отношенията между братя Кръстич и Арнаудови са обтегнати заради продажбата на бубено семе. Свищовци дори трябва да умоляват Станчо и Христо Арнаудови да преценят неприятната ситуация „искрено“ и да съжалят Димитър и Петър А. Кръстич. Аргументът, който последните изтъкват, е искреното и чистосърдечното им старание за взаимна полза. Намекват също, че не би било справедливо да пострадат „безправедно“²⁴.

Действията на Алеко в Италия по продажбата на бубено семе също водят до негодувание от страна на Арнаудови. Стига се дотам, че Алеко Кръстич е характеризирани от габ-

²¹ Пак там, ф. 170 Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич, II В 4402.

²² Пак там, II В 5043, л. 58–59.

²³ Пак там, II В 5044. Писмо от братя Кръстич до „Станчо Арнаудов и син“, Цариград, 14 февруари 1860 г.

²⁴ Пак там, В 5044. Писмо от братя Кръстич до „Станчо Арнаудов и син“ в Габрово, 28 октомври 1860 г.

ровци като „глупав“²⁵ и „куфа тиква“²⁶. Арнаудови дори заявяват, че са го обичали като свой брат, но при тази ситуация вече „го обичаме като слуга“²⁷.

В писмо от 1861 г. Кръстич изразяват своята признателност към Станчо Арнаудов, като посочват, че ще го познават като свой баща, а неговите синове ще възприемат за свои братя. Свищовци молят известния габровски предприемач да ги има за свои чеда, както и неговите деца да ги възприемат като братя (Стефанова 1985: 124–125; Русев 2015: 436).

През януари 1860 г. отношенията с друг контрагент – Ангелаки Канович от Браила, също са обтегнати. Поводът е, че Канович не им е съобщил навреме информация за сделка с царевица. Към този момент (3 януари 1860 г.) царевицата била вече поскъпнала (в сравнение с цените отпреди два месеца), а и Кръстич нямали необходимите финансови средства, за да осъществят подобна мащабна сделка²⁸. Още по-интересна е друга конфликтна ситуация, този път с братя Димчеви от Ловеч, разиграла се през лятото на 1861 г. Поради недоразумение във връзка с броенето на пари на братя Димчеви, ловчалии написали сърдито писмо на свищовци. В своя доста подробен отговор братя Димитър и Петър Кръстич настояват създаването се неразбирателство да не се взема предвид и искат извинение²⁹. Малко по-късно е налице напрежение в отношенията със Сава Илиев. Поводът е че Димитър и Петър Кръстич не са му съобщили навреме за приемането на царевица, която Илиев им е поръчал. Братята Кръстич го уверяват, че „ний никога не желаеме да сумняватъ приятелите ни в насъ“, след което разясняват причините за неприятната ситуация³⁰.

²⁵ Пак там, II В 4558, 4565.

²⁶ Пак там, II В 4565.

²⁷ Пак там, II В 4565.

²⁸ Пак там, II В 5044.

²⁹ Пак там, II В 5045. Писмо от братя Кръстич до братя Димчеви, Ловеч, 24 юни 1861 г.

³⁰ Пак там, II В 5045. Писмо от братя Кръстич до Сава Илиев, Търново, 5 юли 1861 г.

Както бе посочено, един от основните морални белези през епохата, е честността/почтеността. Тя е сериозно накърнена, когато търговецът е изправен пред фалит и в крайна сметка преустанови дейността си. Тъй като съществува чувство за общност сред търговците, при фалит на техен *колега* те посрещат този факт с болезнена чувствителност. Фалитът подкопаваше доверието към търговеца, изпаднал в несъстоятелност, и подронва неговата почтеност. През лятото на 1859 г. е изпратено писмо до Ангел Канович, в което Димитър Кръстич споменава „паднаването на Шишманоглу и на Цвятка Радославов“ (Друмева 2016: 268–269). В случая се имат предвид фалитите на изтъкнатите търговци Шишманов и Цвятко Радославов. По отношение на ситуацията около Ц. Радославов Д. Кръстич използва израза „срамни работи“, поради които „сищовлии ... от сега нататък по-добре би предпочели да ся именуваат орешници“ по името на съседното на Свищов село Ореш³¹ (Друмева 2016: 268–269; Русев 2018: 18). В случая става въпрос за дистанциране от онзи, който с действията си е накърнил достойнството на цялото търговско съсловие.

* * *

В своята дейност братята Димитър, Петър и Алеко Кръстич съблюдават редица неписани правила, за да изградят търговската си мрежа и да поддържат дълготрайни бизнес отношения със своите контрагенти. Морални норми като честност/почтеност, доверие, съобразителност, прилежност играят важна роля във времена, когато комуникациите са бавни, цари хаос в монетното обращение, пътищата са несигурни и пр. В епистоларното наследство на свищовските братя се откриват податки и за една от водещите буржоазни добродетели – спестовността. Разбира се въпросните етични устои не са типични само и единствено за търговците, но без тях не бихме могли да придобием реална представа за същността на търговското предприемачество през изследваната епоха. Запазената лична и търговска кореспонденция позволява да

³¹ Пак там, II В 5063.

вникнем в чисто човешките чувства и взаимоотношения. Те варират от приятелски до напрегнати, както в рамките на самото семейство Кръстич, така и с партньорите на братята Димитър, Петър и Алеко. В тези ситуации братята се ръководят от моралните постулати, на които са възпитани, и се опитват да изгладят възникналите недоразумения.

Библиография

Атанасова 2016: Атанасова, Светла. Арбанаси. *Търговия и търговски връзки през XVII–XIX век*. Велико Търново: Издателство „Фабер“.

Атанасова 2014: Атанасова, Светла. *Търновските търговски дружества през Възраждането. Модели за стопанско развитие*. Велико Търново: Издателство „Фабер“.

Василева 2019: Василева, Вера. (съст.) *Опис на документите за стопанската история на България, запазени в Българския исторически архив на НБКМ. Част първа (1648–1879)*. София: Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.

Горанчев 2018: Горанчев, Веселин. *Възрожденският род Русович от Арбанаси. Родова история, обществена и стопанска дейност*. Велико Търново: Издателство „Ивис“.

Димитров 1987: Димитров, Ангел. *Училището, прогресът и националната революция. Българското училище през Възраждането*. София: Издателство на БАН.

Друмева 2016: Друмева, Мариана. Търговската дейност на Цвято Радославов през втората половина на 50-те години на XIX в. // *Известия на ЦСИИ, Том I. Градското стопанство в българските земи през вековете*. Варна, 254–273.

Жечев 2003: Жечев, Николай. Спомени на Григор Начович за ученическите му години. // *Исторически преглед*, 1–2, 155–177.

Жечев 1970: Жечев, Николай. *Браила и българското културно-национално възраждане*. София: Издателство на БАН.

Жечев 1991: Жечев, Н. *Букурещ – културно средище на българите през Възраждането*. София: Издателство на БАН.

Найденов 2018: Найденов, Ивайло. Ролята на институциите в предприемаческата дейност на братя Пулиевци (1839–1868). // *Известия на ЦСИИ, Том III*, 258–269.

Николова 2008: Николова, Юлия. *Достойно ест. Свищов през деветнадесетия век и първото десетилетие на XX в.* 2 изд. София: Издателство „Иврай“.

Палангурски 2019: Палангурски, Милко. *Бащите на българската конституция. Мрежата на националната тъкан*. Велико Търново: Фондация „Център за обучение на адвокати „Кръстю Цончев“.

Русев 2009: Русев, Иван. Прояви на модерна организация и счетоводство в дейността на възрожденските фирми в Габрово, Свищов и Троян през XIX в.// *Счетоводна политика*, 2009, кн. 5–6, 43–60.

Русев 2017: Русев, Иван. Разнообразие в разпространението на модерна стопанска култура на българите през Възраждането (XVIII–XIX в.).// *Известия на ЦСИИ, Том II*, 35–54.

Русев 2015: Русев, Иван. *Търговската модерност на Българското възрождане като култура и практика*. Изследване и извори. Велико Търново: Издателство „Ровита“.

Ръждавичка 2006: Ръждавичка, Евелина. Доверието – път или граница за постигане на търговски успех. <http://www.bulgc18.com/roads/bg/Evelyna.htm> (15. 07. 2019 г.)

Стефанова 1985: Стефанова, Мария-Тоска. Писма на свищовските търговци бр. Крестич до Габровската къща Станчо Арнаудов и син.// *Годишник на музеите в Северна България*, XI, 121–136.

Сюпюр 1982: Сюпюр, Елена. *Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX в.* София: Издателство на БАН.

Тодорова 1986: Тодорова, Мария. Личното счетоводство на българина през XIX в. – епизод от формирането на буржоазния манталитет на Балканите.// *Балканистика*, 1, 119–133.

Христов 1976: Христов, Х. *Аграрният въпрос и българската национална революция*. София: Издателство „Наука и изкуство“.

Davidova 2013: Davidova, Evguenia. *Balkan Transitions to Modernity and Nation-States: Through the Eyes of Three Generations of Merchants (1780s – 1890s)*. Leiden/Boston: Brill.

Davidova 2015: Davidova, Evguenia. The 19th Century Balkan Bourgeoisie: Praised and Vilified (Some Historiographical Approaches).// Stamatopoulos, D. (ed.) *Balkan Nationalism(s) and the Ottoman Empire. Vol. 1: National Movements and Representations*. Istanbul: Isis Press, 2015, 47–61.

Dertilis 1995: Dertilis, George. Entrepreneurs grecs: trois générations, 1770–1900.// *Cultures et formations négociantes dans l'Europe modern. Éditions de l'EHESS*, Paris, 111–129.

Liata 2010: Liata, Eftychia. G. A. Melos' Trading Network (Venice, 1712–1732): Structural Characteristics and Temporary Partnerships.// *The Historical Review/La Revue Historique*, Vol. 7, 127–177.

McCloskey 2006: McCloskey, Deirdre. *The Bourgeois Virtues: ethics for an Age of Commerce*. University of Chicago Press.

**THE BOURGEOIS MENTALITY
FROM THE MID-19TH CENTURY,
REFLECTED IN THE EPISTOLARY HERITAGE
OF THE KRASTICH BROTHERS,
ENTREPRENEURS FROM THE TOWN
OF SVISHTOV**

Ivaylo Naydenov

*Institute for Historical Studies –
Bulgarian Academy of Sciences*

Abstract. The present article is an attempt to shed light on the bourgeois mentality during the 19th century. The main protagonists are Dimiter, Petar and Aleko Krastich from the town of Svishtov. On the basis of their unpublished documents (private and commercial letters), I would like to reveal some hitherto neglected scientific issues such as the basic moral principles which those and many other entrepreneurs cultivated and followed during their life and career. The preserved correspondence gives valuable information about personal conflicts and human feelings. It is only through extensive research of different case studies, that we can acquire an adequate notion about the essence of commercial entrepreneurship.

Keywords: mercantile letters, bourgeois mentality, entrepreneurs, the Krastich brothers

About the author

Ivaylo Naydenov PhD, Researcher at the Institute for Historical Research of the Bulgarian Academy of Sciences.

To contact the author: ivo_ngdek@abv.bg

СПИСАНИЕ „БЪЛГАРСКИ КНИЖИЦИ“ (1858–1862) И ВЪЗРОЖДЕНСКОТО ДВИЖЕНИЕ ЗА АВТОНОМНА БЪЛГАРСКА ЦЪРКВА И ДУХОВЕНСТВО

Таня Тодорова

*Университет по библиотекознание и информационни
технологии*

Резюме. Статията изследва и обобщава мястото, ролята и приноса на списание „Български книжици“ за българското възрожденско движение за автономна българска църква и духовенство през 60-те години на XIX век. Създадената дигитална база данни „Тематичен рубрикатор за съдържанието на сп. „Български книжици“ (1858–1862)“, с възможност за различно търсене, предоставя допълнителна информация и може да бъде изключително полезна за по-нататъшни изследователски дейности.

Ключови думи: списание „Български книжици“, Българско възраждане, движение за автономна българска църква и духовенство, дигитална база данни.

За автора

Проф. д.н. Таня Тодорова е ръководител на катедра „Библиотечен мениджмънт и архивистика“ в Университета по библиотекознание и информационни технологии.

За контакт с автора: t.todorova@unibit.bg

След Кримската война и обявяването на Хатихумаюна (1856 г.), в който се предвиждат и църковни преобразования, борбата за църковна самостоятелност на българския народ навлиза в своята решителна фаза. При липсата на каквато и да е трибуна, откъдето да се поставят политическите, икономическите и църковните искания на българите, периодичният печат е призван да изпълнява тази важна общест-

вена функция (Андреев 1932: 157). Дейците на църковната борба го използват най-широко, чрез него се обединяват силите, координират се действията и се подлагат на обществено обсъждане всички възможни решения (Стойков 1939). По това време в Цариград излизат две периодични издания – „Цариградски вестник“ и списание „Български книжици“.

„Цариградски вестник“ под редакцията на Александър Екзарх изразява умерени позиции по църковния въпрос, подчертава верността си към султана и лоялността си към Константинополската патриаршия – линия, която не съвпада с българските стремежи към духовна независимост (Боршуков 2003: 96).

Изразител, вдъхновител и водещ орган на българското възрожденско движение за автономна българска църква и духовенство става сп. „Български книжици“. Г. Боршуков обобщава: „Списанието се превръща не само в пропагандист на българските искания, но то се явява до голяма степен и като организатор на борбата“ (Боршуков 2003: 97).

Списание „Български книжици. Повременно списание на Българската книжнина“

Първият брой на сп. „Български книжици. Повременно списание на Българската книжнина“ излиза на 1 януари 1858 г. Редактор е Димитър Мутев¹, отпечатва се в книгопечатницата на Др. Цанков и Б. Мирков в Цариград, с цена 5 меджидиета². От книжка 17, част III, год. I Иван Богоров променя заглавието на „Български книжици“. От год. III, 1 януари 1860 г. изданието започва да се печата в печатницата на „Цариградски вестник и съдружие“; от г. IV, 1 май 1861 г. в „Книгопечатня на А. Минасова“; от г. IV, 7 юли 1861 г. в книгопечатницата на Д. Паничков. Периодичността на списанието е два пъти месечно през 1858, 1859 и 1860 г., а през последните две години излиза седмично.

¹ Димитър Стефанов Мутев (1818–1864).

² Меджидия (тур. *mesidiye*) – сребърна османска монета, равняваща се на 20 гроша. Названието е дадено по името на султан Абдул Меджид (1839–1861) (Харитонов 2004: 136).

Малко преди спирането му сп. „Български книжици“ става месечно издание. То е с обикновен формат с обем от три до пет коли на книжка и една кола приложение. През четвъртата и петата годишнина обемът му намалява на две коли. Първоначално се набира с църковнославянски букви, а след книжка 6, част I, год. I, преминава на модерен шрифт (Тодорова 2010: 24).

Списание „Български книжици“ и отразяването на борбата за църковна независимост

В периода на своето съществуване (1858–1862) изданието проследява всички по-важни стъпки от извоюването на църковната независимост. В основното тяло се публикуват обширни статии, които обосновават българските искания, а в „Съвременна летопис“ (до кн. 24 на Год. III) и след това в рубриките „Различни неща“, „Вести от Българско“, „Български дела“ и други, се поместват по-конкретни материали, писма и дописки, чрез които се постига двустранна информираност – от една страна за случващото се в българските земи, а от друга – за развитието на църковните дела в Цариград. Списание то създава настроения в епархиите, усилва поривите в дейността на българските църковни дейци, предизвиква единомислие и дава насоки за колективни действия. Т. Тодоров откроява неговата роля и значение по следния начин:

Списание то „Български книжици“, редактирано от Д. Мутев, после от Богоров, Кръстевич, Бурмов, става проводник на идеи и настроения, които достигат до всички български краища. То се налага като най-сигурен и авторитетен орган, от който българите от различни кътове на страната узнават какво се върши в Цариград по църковния и по всички други важни въпроси, какво е постигнато, какво още има да се прави в столицата и в провинцията, за да се постигне крайната цел – църковното освобождение на българския народ (Тодоров 1971: 96).

Голямо е разнообразието на публикуваните материали и на обсъжданите въпроси – редакторите Гаврил Кръстевич и Тодор Бурмов са дейни участници в църковно-националното движение и широко отразяват неговото развитие (Ников

1971). На страниците на списанието се проследява правителствената инициатива от октомври 1858 г. за реформи в Константинополската патриаршия и дейността на българските представители хаджи Никола Минчооглу от Търново, Георгаки Стоянов Чалъкоглу от Пловдив и Илия Петров от Видин. Недоволството от незачитането и на най-умерените български искания предизвиква разгръщането на широка „петиционна кампания“. Чрез нея българските общини и техните представители подават заявления, че няма да изплащат патриаршеския дълг и настояват за избрани от народа владици, за възстановяване на църковната им независимост чрез отмяна на актовете за незаконно унищожаване на автокефалността на Търновската патриаршия и на Охридската архиепископия.

Списание „Български книжици“ прави достъпни за читателите авторитетни изследвания, които разясняват каноничните, историческите и политическите корени на българската църковно-народна самостоятелност и доказват историческата традиция и изконното право на българите да имат своя църква и духовенство. В него се публикуват следните материали: „Документи за българската църковна история“, Кратко начертание за това, що Българско архиепископство и църковно священначалие нихно не зависело от Цариград. патриарха в стари времена, а именно от 535 до 1767 година" от Натанаил Зографски [Подп. Ар. Б-дана], „За Цареградският патриарх“ от Г. Кръстевич, „За началото, разпространението и утвърдението на Християнската вяра между Българите“ от Т. Бурмов, „Грамота патриарха Каллиста като нов извор за историята на Българската черква“ от Сп. Палазов и много други.

Редакторът Г. Кръстевич се противопоставя на домогванията на Константинополската патриаршия. Воден от съзнанието за историческото право на българския народ и вземайки за законна основа Хатихумаюна, той обосновава исканията за българска църковна йерархия. Книжовникът пише на гръцки език брошурата „Отговор на Словото на господина С. Каратеодориди“, публикувана от името на представителя хаджи Никола Минчооглу. Тя се отпечатва в

списанието непосредствено след закриването на събора от февруари 1860 г., на който отново реален дебат по българските църковно-народни искания не се провежда. В брошурата Г. Кръстевич пунктуално опровергава откритото антибългарско слово на С. Каратеодориди, отстояващо основните патриаршески идеологеми за неканоничността на българските църковно-народни претенции. Възрожденският деец декларира колективния отказ от компромиси и поставя отново категорично искането за пълна църковна самостоятелност на българския народ. В. Бонева определя Г. Кръстевич като идеолог на националната позиция по спора с Фенер (Бонева 2005: 298).

От 1860 г., под редакторството на Тодор Ст. Бурмов, сп. „Български книжици“ продължава да отразява развитието на обществените борби на българския народ за свободна българска църква и първите стъпки на нейното изграждане. „Той е добър публицист, вещ богослов, запознат е с църковния въпрос и с унията от богословско-каноническо, историческо, обществено и национално гледище“ – пише за него патриарх Кирил (Кирил 1962: 52). Т. Бурмов всеотдайно и последователно изпълнява своята редакторска политика – да даде на списанието нова насока, за да отговори на нараналите научни, обществени и национални интереси на своите читатели. Още в първия брой на „Съвременна летопис“ той заявява: „Българските книжици не само не ще оставят до сегашният си път, но ако е възможно още по много место ще дават в страниците си на всичко това, що ся отнася до стремленията на българският народ за освобождението му от незаконното иго на гръцкото духовенство“³.

В сп. „Български книжици“ той публикува брошурата „Българете и високото гръцко духовенство“, в която представя исторически и законодателни аргументи, за да обоснове стремежа на българския народ към църковна независимост. В своя отзив към труда на Г. Кръстевич „За Цариградския патриарх“ Бурмов задава следния важен въпрос: „Прочее

³ Български книжици, год. 3, част 1, бр. 1, с. 3.

изпълнявали ли са нашите гръцки владици главните си длъжности епископски и могли ли са да ги изпълняват, като не са знаели езикът на народът?”⁴. Публицистът извежда изконната връзка **вяра–език–народ** и категорично доказва необходимостта от български архиереи за българската църква, които да служат на роден език.

Под неговото редакторство в списанието са отпечатани следните документи, свързани с борбата за духовна независимост, и така те стават достойние на всички българи: „Жалба, подадена до Високата порта от цариградските българи в последните числа на март 1860 година“, „Прошение до Високата порта“, „Ферман от султан Махмуд“ и др. Проследяват се и ключови моменти от извоюването на духовната независимост на българския народ от Константинополската патриаршия: пропускането на името на патриарха по време на Великденската служба на 3 април 1860 г., отслужена от българския църковен предстоятел Иларион Макариополски; празнуването на 11 май – деня на славянските просветители Кирил и Методий; заточението на Ил. Макариополски и на подкрепилите го владици Авксентий Велешки и Паисий Пловдивски и много други обществени и духовни прояви. Изданието съдейства и за събирането на средства за построяването на българската църква в Цариград, като публикува писма и призови за предоставяне на помощи за строежа.

На страниците на „Съвременна летопис“ редакторът Т. Бурмов проследява и публикува дебатите, водени в българо-гръцката комисия, учредена от Високата порта за разглеждане на разпрата между българите и Константинополската патриаршия. Самият той е член на тази комисия и не се колебава да разкрие истинската същност на „туй фанариотско събрание“ и да разобличи лицемерната фанариотска политика⁵.

По църковния въпрос в сп. „Български книжици“ последователно се отстоява искането за българско духовенство и

⁴ Български книжици, год. 3, част 1, бр. 2, с. 62.

⁵ Български книжици, год. 3, част 1, бр. 5.

българска църковна йерархия и се разобличават действията на патриаршията и на нейните органи в редица материали като: „Духът и стремленията на Високото гръцко духовенство в Цариградският патриархат“ от Т. Бурмов, „Нещо за избирането на епископите в гръцката Цариградска патриархия“, „Правдата на българите срещу лъжите на фанариотите“ и др. Становището на изданието към патриаршията е определено отрицателно, без да е крайно. В този момент то е изразител на умерено настроеното течение, представлявано от търговците, занаятчиите и част от интелигенцията. Г. Боршуков заключава, че към 60-те години на XIX век, когато църковният въпрос е в решителната си фаза, то е единственият български обществен орган, който отразява сравнително коректно църковната борба (Боршуков 2003: 97).

Списание „Български книжици“ дава своя принос и в противопоставянето срещу католическата пропаганда и респективно срещу униатското движение.

Г. Кръстевич радушно приветства излизането на новия вестник „България“⁶, но твърде скоро в поредица статии и бележки на страниците на рубриката „Книжевний дневник“ разобличава униатските му позиции, отстоява своите възгледи, заявява отказа си да влиза в „безместна и неприлична полемика“⁷. „Други после продължиха, и по-живо, и поупорито, и, може да се каже, по-шумно борбата против унията, но знакът за тази борба се даде най-напред в „Български книжици“ при главния им съчинител Г. Кръстович през годината 1859...“ – оценява неговото дело М. Балабанов (Балабанов 1914: 399).

Т. Бурмов също последователно се противопоставя на католическата пропаганда и отразява цялото развитие на униатското движение до разкайването на подкрепилите унията привърженици. Позицията на сп. „Български книжици“ се илюстрира от присъствието на материали като: „Политическото идолопоклонство в епископията“, „Разговор

⁶ Български книжици, год. 2, част 1, бр. 4, с. 75, бр. 7, с. 133–135.

⁷ Български книжици, год. 2, част 1, бр. 8, с. 153–158, част 2, бр. 11, с. 221 и др.

между православен българин и папищашин“, „Папищашката пропаганда и българете“, „Проповед за унията от Париж“, „Последните жертви на папството“ и др. На страниците на изданието Т. Бурмов отпечатва „Писмо от бившия архиепископски и апостолически наместник за българокатолиците Йосиф Соколски“ и други писма на отказали се от унията свещеници. Ст. Стойков заключава: „...главно на българския печат по онова време се дължат пропадането на унията, която би нарушила верското и народностното единство на българите, и пълното разрешение на черковния въпрос чрез създаване на независима българска черква“ (Стойков 1939: 10–11). Заедно със сп. „Български книжици“, в. „Дунавски лебед“ на Г. С. Раковски е другото издание, което категорично разобличава и се противопоставя на този опит за духовно разцепление на българския народ.

Постепенно, под влияние на руската политика, през 1861–1862 г. Т. Бурмов придава по-умерена линия на църковния въпрос в сп. „Български книжици“. Той публикува редакторски коментари, с които призовава за съгласие и примирение с предлаганите от патриарха условия, с което си навлича гнева на своите сънародници, а изданието започва да губи популярност.

Заключение

Списание „Български книжици“ е възрожденското периодично издание, което става орган на борбата за самостоятелно духовно развитие на българския народ и за църковна автономия. От неговите страници се проследява както историята на борбата за българска църква и духовенство, отразена в публикуваните документални свидетелства и в многобройните статии и дописки, така и личният принос на неговите редактори в разгърналото се национално движение.

На 25 октомври 1859 г., при полагането на основния камък на българската църква в Цариград, в издълбаното отвърстие цариградските българи влагат по един брой от „Цариградски вестник“ и сп. „Български книжици“ (Тодоров 1971: 96). Този исторически факт неопровержимо свидетелства за значението на възрожденските ни периодични изда-

ния в градивните прояви на българщината, за историческото и духовното израстване на нашия народ.

Приложение

База данни на CD и Тематичен рубрикатор към съдържанието на сп. „Български книжици“ (1858–1862) – като инструменти за проучването на материали, свързани с възрожденското движение за независима българска църква и духовенство

През 2010 г. е издадена монографията „Списание „Български книжици“ (1858–1862) на прага на Новото време“ (Тодорова 2010). Книгата е насочена към синхронно изследване на петте години от историята на списанието, към неговото аналитично и многоаспектно разглеждане в контекста на обществено-историческите, културно-просветните и книжовно-езиковите процеси през 60-те години на XIX век. Обхванати са петте годишнини на сп. „Български книжици“ от Год. I, 1858 г. до Год. V., бр. 34 на 1862 г. с обем около 4 520 страници, като е работено с екземплярите в Столична библиотека, Университетска библиотека „Св. Климент Охридски“ и Национална библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“. В списанието преобладават характерните за периодично издание т. нар. средни жанрови форми (студии, статии, рецензии). Предмет на изследването са неговата история и специфика с оглед отразяване на значимите обществени и културни процеси, протичащи в българското възрожденско общество, проследяване на елементите на приемственост във възрожденската ни журналистика и открояване на новите, приносни моменти, достигнати в сп. „Български книжици“.

Богатото съдържание на изданието провокира създаването на аналитична база данни „Приложения за сп. „Български книжици“ (1858–1862)“ (CD) като приложен продукт към монографията. Използван е софтуерният продукт Dwebpro (www.dwebpro.com), система за управление на бази данни MySQL, програмен език PHP. Изработената аналитична база данни включва следните подбази: Сътрудници на сп. „Българ-

ски книжици“ (1858–1862); Съдържание на основното тяло на сп. „Български книжици“ (1858–1862); Съдържание на отдела „Съвременна летопис“ и на други приложения в сп. „Български книжици“ (1858–1862); Карта на разпространението на сп. „Български книжици“ (1858–1862). Сп. „Български книжици“ (1858–1862) вече е с онлайн пълнотекстови достъп чрез Дигиталната библиотека на Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, както и чрез Обединения каталог на български периодични издания. Дигитална колекция до 1944 г. (<http://reginari.ilib.libsofia.bg/>), и заедно с базата данни Приложения за сп. „Български книжици“ (1858–1862)“ са създадени възможности това възрожденско издание да се използва по нов начин от специалисти и читатели.

В двете подбазы, отразяващи съдържанието на сп. „Български книжици“, може да се осъществяват информационни търсения по автор, заглавие, категории и тематични рубрики за достигане до систематизирани резултати, които позволяват анализ и съпоставки в подкрепа на различни изследователски цели. В тези приложения за материалите в изданието, които се публикуват с продължение, с цел удобство при справки и четене, данните за продълженията в други книжки са представени компактно при описанието на книжката, в която започва да се отпечата публикацията. В забележка в прави скоби се дава допълнителна информация относно доказано авторство на анонимни материали, пропуски и неточности в справочната литература и различни други уточнения. Тези резултати осветляват неустановени факти от българската културна история. Дигиталният продукт може да бъде полезен при осъществяването на съпоставителни изследвания за развитието на българския периодичен печат, както и при проучването дейността на отделни представители на възрожденската ни интелигенция. В настоящата статия бе използван за *проучването на материалите, отразяващи възрожденското движение за независима българска църква и духовенство*.

Тематичният рубрикатор, на базата на който са класифицирани материалите в сп. „Български книжици“, се опира на специалната схема, по която са подредени статиите във втори

том „Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания, 1806–1878“ от Маньо Стоянов, с отпадане, прибавяне или при обобщаване на някои предмети (Стойнов 1957–1959). Задълбоченият преглед на материалите позволява тяхното съдържание да се представи многоаспектно и детайлно.

Представената в настоящия текст извадка от тематичния рубрикатор и от „Таблица – обобщение на брой материали според основни теми в изданието“ дава обща картина на публикуваните разнообразни материали – статии, дописки, писма, документи и др., отразяващи въпроси на възрожденското движение за независима българска църква и духовенство. Открити са отделните теми, свързани с проблематиката, и интензитетът на тяхното интерпретиране в основното тяло и в приложенията на изданието (Тодорова 2010: 254–259).

Извадка от Тематичен рубрикатор към съдържанието на сп. „Български книжици“ (1858–1862)

- 1. Български народ**
 - 1.1. Общи въпроси**
 - 1.2. История и бит**
 - 1.3. Стопанско положение**
 - 1.4. Търговия. Търговски дружества**
 - 1.5. Мода**
 - 1.6. Просвета и култура**
 - 1.7. Църковен въпрос**
 - 1.7.1. Начало на църковната борба
 - 1.7.2. Отхвърляне на патриаршеската власт (3 апр. 1860)
 - 1.7.3. Цариградска патриаршия
 - 1.7.4. Чужди религиозни пропаганди
 - 1.7.4.1. Католицизъм. Католишка пропаганда
 - 1.7.4.2. Протестантска пропаганда

**Извадка от Таблица – обобщение
на брой материали според основни теми в изданието**

Тематична рубрика	Брой м-ли в основното тяло на списанието	Брой м-ли в приложе- нията	Общо м-ли по темата
Отхвърляне на патриаршеската власт (3 април 1860 г.)	30	45	75
Католицизъм. Католишка пропаганда	12	19	31
Цариградска патриаршия	13	13	26
Християнство и църква	14	2	16
Начало на църковната борба	11	2	13
Чужди религиозни пропаганди	12	1	13

Библиография

Андреев, 1932: Андреев, Борис. *Българският печат през Възраждането (Заченки и развой)*. София.

Балабанов 1914: Балабанов, Марко. *Гавриилъ Кръстовичъ. Народенъ деецъ, книжовникъ, съдия, управитель*. София: Издателство на Св. Синод.

Бонева 2005: Бонева, Вера. *Възраждане. България и българите в преход към новото време*. Шумен: Университетско издателство „Еп. Константин Преславски“.

Боршуков 2003: Боршуков, Георги. *История на българската журналистика, 1844–1877; 1878–1885*. 3-то изд. София: Издателство „Парадокс“.

Кирил 1962: Кирил, патриарх Български. *Католическата пропаганда сред българите през втората половина на XIX век*, т. 1 (1859–1865). София: Синодално издателство.

Ников 1971: Ников, Петър. *Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения*. София: Издателство „Наука и изкуство“.

Стойков 1939: Стойков, Стойко. *Предосвободенски периодичен печат*. София: Издателство „Хемус“.

Стоянов 1957–1959: Стоянов, Маньо. *Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания, 1806–1878*, т. 1–2. София: Издателство „Наука и изкуство“.

Тодоров 1971: Тодоров, Тодор. *Цариградската българска колония и църковният въпрос*. // Кирил, патриарх Български (ред.). *100 го-*

дини от учредяването на Българската екзархия. София: Синодално издателство, 85–115.

Тодорова 2010: Тодорова, Таня. *Списание „Български книжици“ (1858–1862) на прага на Новото време*. София: Издателство „За буквите—О писменехъ“, 2010.

Харитонов 2004: Харитонов, Христо. *Стари мерки, теглилки и монети в България, VII–XX век*. Велико Търново: Издателство „Абагар“.

THE JOURNAL “BALGARSKI KNIJITSI” (1858–1862) AND THE MOVEMENT FOR AUTONOMOUS BULGARIAN CHURCH HIERARCHY

Tania Todorova

University of Library Studies and Information Technologies

Abstract. The paper studies and summarizes the place, role and contribution of journal “Balgarski Knijitsi” to the Bulgarian Revival Movement for the Autonomous Bulgarian Church hierarchy the 1860s. The created digital database “Applications for journal “Balgarski Knijitsi” (1858–1862)” with possibility for different information search provides additional information and could be useful for further research activities.

Keywords: Journal “Balgarski Knijitsi”, Bulgarian Revival, Movement for the Autonomous Bulgarian Church hierarchy, digital database

About the author

Prof. DSc Tania Todorova is head of the Library Management and Archival Studies Department at ULSIT.

To contact the author: t.todorova@unibit.bg

ДОКУМЕНТАЛНИ СВИДЕТЕЛСТВА ЗА ЛОВЕШКИЯ МИТРОПОЛИТ ДИОНИСИЙ (1873–1875)

Пламен Митев

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. За разлика от другите епархии на Екзархията, изборът на митрополит в Ловешката епархия се извършва след три последователни гласувания. Едва през юни 1873 г. Светият Синод утвърждава Дионисий Помаков на този пост, но дейността му продължава само две години. През май 1875 г. той се разболява и умира. Подбраните тук архивни материали представят различни аспекти от живота на Дионисий като Ловешки митрополит.

Ключови думи: Българска екзархия, документи, свещеник, Ловеч, Дионисий

За автора

Проф. д-р Пламен Митев е преподавател в Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

За контакт с автора: pdmitev@uni-sofia.bg

Институционалното изграждане на учредената по силата на султанския ферман от 27 февруари 1870 г. Българска екзархия преминава през различни етапи, като особено важен за успеха на този процес се оказва изборът на архиереи за съответните епархии. Назначаването на повечето от митрополитите се осъществява без усложнения (Маркова 1989: 141–149), но по причини от различно естество хиротонисването на духовен пастир за Ловешката епархия се забавя.

Още в началото на м. ноември 1872 г. Св. Синод приема известие от Ловеч, че при проведените избори за митропо-

литския пост най-много гласове е получил Нил Изворов¹. Ръководството на Ловешката община оспорва обаче този резултат, тъй като „избирането на о. Нила за Ловчанский владика станало с лъжовни подписи“² и настоява да се проведат нови избори с участието на Лазар Йовчев, Станчо Брадински³ и Илия Шиваров⁴ (Станимиров 1930: 51–52). Членовете на Св. Синод отхвърлят това предложение с мотива, че Лазар Йовчев (вече замонашил се под името Йосиф) е включен в одринската листа, а Брадински и Шиваров са миряни и според изискванията на екзархийския устав⁵ (Темелски 2001: 433–436) нямали право да кандидатстват за архиерейски постове. През следващите два месеца и Св. Синод, и ловешките общинари полагат усилия да се организира нов и легитимен избор на митрополит. Одобрени са трима кандидати – Нил Изворов, Генадий Велешки⁶ и Серафим Велички⁷, а към тях, по препоръка на Иларион Търновски, е добавен и неговият протосингел отец Кесарий.

Епархийският събор, проведен на 2 февруари 1873 г.,

-
- 1 Нил Изворов (1823, Русе – 1905, София) – висш духовник; от 1863 г. е председател на Русенската църковна община; през 1873 г. е ръкоположен за Смоленски епископ и е изпратен в Солун; през 1874 г. приема униатството, от което се отказва през 1895 г.
 - 2 Протоколна книга на Св. Синод за 1872–1873 г. – ЦИАИ, ф. 2, оп. 1, а. е. 2а, л. 92.
 - 3 Станчо Брадински (1830, Калофер – 1877, Цариград) – търговец и просветен деец, активен член на Цариградската българска община; основател, а от 1872 г. и председател на българското читалище в Цариград.
 - 4 Илия Шиваров (неизв. – 1880) – учител в Трявна и Търново; един от основателите на Тревненското читалище; член на Българското печатарско дружество „Промишление“ в Цариград.
 - 5 Тези изисквания са подробно описани в гл. 5, чл. 41 – 44 на Устава.
 - 6 Генадий Велешки (1800, Подкожани – 1876, Битоля) – учител и свещеник в Охрид; по-късно се замонашва. През 1860 г. става Велеградски епископ, а през 1864 г. е избран за Дебърски митрополит. През 1870 г. е назначен за Велешки митрополит, но през 1872 г. се отказва от поста и се оттегля в Битоля, където умира.
 - 7 Серафим Сливенски (1819, Пирдоп – 1896, Сливен) – православен духовник; от 1850 г. е свещеник в Пирдоп и Пловдив. В началото на 1873 г. е ръкоположен за Велички епископ, а от април 1873 г. е избран за Сливенски митрополит.

избира с 21 гласа Кесарий, но тъй като Златишка и Орханйиска кази отказват да участват в събора, защото настояват да бъдат присъединени към Софийска епархия, решението не е прието от всички ловчалии, още повече, че се появили и съмнения, че Кесарий си е осигурил победата срещу тайна договорка с общинарите да им отстъпва част от владичината (Станимиров 1930: 56–57). На няколко свои заседания през март и април 1873 г. Св. Синод обсъжда възникналия ловешки казус и след като се запознава детайлно с всички обстоятелства, потвърждава избора на архимандрит Кесарий, но той пък се проваля на изпита, на който трябвало да се яви, защото няма изискуемото от екзархийския устав духовно образование⁸.

За да се намали възникналото в епархията напрежение, Св. Синод възлага на Доситей Самоковски и Аверкий Врачански да заминат за Ловеч и да подготвят ново изборно събрание. То се провежда на 14 юни и с „вишегласие“ за архиерей е избран Дионисий Помаков. На заседанието си от 6 юли 1873 г. Св. Синод одобрява решението на ловчалии и на 7 юли 1873 г. Доротей Скопски, Евстатий Пелагонийски и Натанаил Охридски тържествено хиротонисват Дионисий за ловешки митрополит⁹.

Автентичните документални свидетелства за Дионисий Ловчански са оскъдни, което обяснява множеството празноти и наличието на спорни въпроси в неговата биография. Със сигурност се знае, че Евстатий Антонов Помаков, каквото е светското име на митрополит Дионисий, е роден в Берковица, но според някои автори това е станало през 1835 г., според други – през 1837 г., а за трети – през 1840 г. (Генчев,

⁸ Цялата сага около провалената кандидатура на отец Кесарий е описана коректно от Станимир Станимиров (Станимиров 1930: 56–59), а документално може да бъде проследена по протоколните книги на Св. Синод, съхранявани в ЦИАИ – ф. 2, оп. 1, а. е. 2а и 14.

⁹ ЦИАИ, ф. 2, оп. 1, а. е. 2а, л. 199–200 – Протокол от 87-то заседание на Св. Синод от 16 юни 1873 г.

Даскалова 1988: 209)¹⁰. Поне засега, липсва информация за семейството и за ранните години на бъдещия архиерей. В преписката между Мелетий Софийски и Св. Синод по повод наследството на Дионисий има данни за негов брат Петър, а от екзархийските протоколи, отразяващи избора на Ловешки митрополит през 1873 г., могат да се възстановят и отделни по-важни събития от живота на Евстатий Помаков отпреди заемането на архиерейския пост.

Дионисий получава начално образование в родния си град и в София. Най-вероятно през 1867 г. става послушник в близкия и възстановен през същата година Клисурски манастир „Св. св. Кирил и Методий“. Доротей Софийски го ръкополага за йеродякон. Той му става духовен наставник и го изпраща за две години в „българското училище на Фенер“. С негова подкрепа завършва и Белградската духовна семинария, но не е много ясно кога точно се завръща в Берковица и какво прави до пролетта на 1873 г. Във включените в научната книжнина кратки биографични сведения за Дионисий Ловчански, обнародвани по различно време и от различни автори, се твърди, че бъдещият архиерей учи в сръбската столица в периода 1869–1872 г. (Генчев, Даскалова 1988: 209), след което става учител в Берковица¹¹. Две обстоятелства поражда обаче основателно съмнение в подобна хронология, тъй като от протоколите на църковно-народния събор в Цариград е видно, че: 1) от началото на 1871 г. до м. юни с. г. той участва в заседанията на Събора и 2) изрично е отбелязано, че роденият в Берковица архимандрит Дионисий е „от Лопушанския манастир“ (Темелски 2001: 344).

Всъщност, отец Дионисий попада в обществения фокус още през есента на 1870 г., когато във връзка с избора на представители за църковно-народния събор в Цариград възниква

¹⁰ На паметната плоча в ловешката църква „Св. Неделя“ е записана годината „1839“, а в енциклопедията за българската възрожденска интелигенция е сгрешено дори фамилното име на Евстатий Антонов – „Пармаков“ вместо „Помаков“.

¹¹ Вж. напр. текста за Дионисий Помаков в Православная Энциклопедия, т. 15, с. 293: www.pravenc.ru/vol/XV.html (5.10.2019).

конфликт между общинските ръководства на Берковица и София. Берковчани настояват за свой самостоятелен представител, но Софийската община, съобразявайки се с предварителното разпределение, според което Софийска епархия има право на двама представители, избира х. Мано Стоянов и Христо Стоянов и отказва да подпише изборните писма на излъчения от Берковска каза Дионисий Помаков (Темелски 2001: 16–17). Независимо от отказа на софиянци, архимандрит Дионисий заминава за столицата. На 26 февруари 1871 г., по време на 2-то редовно заседание на Събора, правото на берковчани на самостоятелен представител е оспорено и пълномощията на Дионисий не са признати. Въпреки възникналия скандал обаче той остава в Цариград и до началото на юни 1871 г. присъства на заседанията на Събора неофициално, като дори участва в някои от дискусиите. Някои автори приемат, че след като на 2 март 1871 г. врачанският представител Никола Занкин поискал да бъде освободен „поради едно жалостно приключение на домочадието“ (Темелски 2001: 209)¹², Врачанска епархия упълномощава на негово място отец Дионисий. Действително, на 23 април 1871 г., още в началото на 17-то редовно заседание на Народния събор, препоръчителните писма на „Н. Преподобие отец Дионисий“ са приети (Темелски 2001: 305), но новият врачански представител не е Дионисий Помаков, а отец Дионисий от Черепишкия манастир.

Участието в заседанията на църковно-народния събор от 23 април до началото на м. юни 1871 г. на две духовни лица с едно и също монашеско име (Дионисий) проличава най-ясно при обсъжданията на т.нар. „каталог“ на кандидатите, измежду които трябвало да се изберат бъдещите екзархийски митрополи. В съставения на 23 май 1871 г. първоначален списък от 38 „достоизбираеми“, под № 25 е записан отец Дионисий от Черепишкия манастир, предложен от Никола Михайловски, а под № 26 – архимандрит Дионисий от Лопушанския манастир, родом от Берковица и предложен от иконом Петър Арнаудов (представител на Червенската епархия). Че роденият в

¹² Никола Занкин получил известие за смъртта на сина си.

Берковица архимандрит Дионисий не е „врачанският представител“, заел мястото на Никола Занкин, проличава и от протокола на 26-то заседание на Събора, проведено на 25 май 1871 г. В края на заседанието е обсъдено поредното писмо от Берковска община, в което местното население се оплаква от Доротей Софийски и задължава отец Дионисий „да остави събора“, а неговите, макар и непризнати пълномощия, се прехвърлят на видинския представител Никола Първанов. Последният приема „тая чест“, но тъй като, както беше вече отбелязано, още на 26 февруари Съборът отказва правото на берковчани на самостоятелен представител, то и „гласът“ на Н. Първанов се брои за „един“. Готовност да подкрепя Берковската каза изразява и силистренският представител Димитър Тодоров, който възкликва: „Ние даже и отца Дионисия не сме припознали за представител, та и ние можем да кажем нещо за Берковица, ако стане нужда“ (Темелски 2001: 349).

Липсват автентични свидетелства за това кога и с какви чувства Дионисий Помаков напуска столицата. Вероятно у него остава нотка на обида, не само защото участниците в Събора не проявяват желание да отговорят на исканията на берковчани, а може би и защото неговата кандидатура за архиерейския „каталог“ е неаргументирано отхвърлена „по скудност на потребните сведения“, въпреки „няколкото хвалебни думи“ (Темелски 2001: 357). Името му се появява отново в Протоколната книга на Св. Синод през май 1873 г., когато при обсъжданията на казуса с отец Кесарий по време на 79-то редовно заседание на Синода, неговият духовен старец – Доротей Скопски, отбелязва: „Слушам да ся говори много пътя, че нямаме достойни хора. Достойни хора имаме доста, но не ги привикваме в Екзархията, не ги издирваме. Показвам само Дионисия, който е много достоен, разбран, опитен и всякога може да даде испит. Имаме хора достойни и срамота е да викаме напр. Н. В. Г-на Аверкия Врачанский от Сърбия, кога имаме такива хора като Дионисия, от когото той не е по-достоен“¹³.

¹³ ЦИАИ, ф. 2, оп. 1, а. е. 2а, л. 175 – Протокол на 79-то заседание на Св. Синод от 10 май 1873 г.

Убедителността, с която Доротей Скопски изтъква способностите на Дионисий, очевидно впечатлява останалите членове на Св. Синод, защото само няколко дни по-късно именно неговото име е включено в листата с трима нови кандидати за ловешки митрополит – Геннадий „преждебивший“ Велешки, Нил Изворов и Дионисий Помаков.

Информацията за поведението и за дейността на Дионисий в качеството му на ловешки архиепископ е фрагментарна. Някои краеведи обръщат внимание на подкрепата, която той оказва за учебното дело в Ловешка епархия (Райков 2000: 109–115), други изследователи отбелязват усилията му да защити паството си от злоупотребите на местната власт (Кирил 1956: 624), трети извеждат на преден план опитите на отделни казиви да бъдат присъединени към други епархии, както и финансовата задлъжнялост към Екзархията (Маркова 1989: 146), а има и автори, според които Дионисий „не блестял с добро образование и архипастирски качества“ (Темелски 2015: 71).

За съжаление, към настоящия момент българската историопис не е в състояние да предложи нещо по-цялостно за Дионисий Помаков освен отделни щрихи от неговия живот и главната причина за това неотрадно състояние на познанията ни за първия екзархийски митрополит на Ловеч е липсата на документални публикации, които да послужат като градиво за една наистина академична и съвременна написана биография за този недооценен и позабравен български архиепископ. Малка стъпка в тази посока са и представените по-долу материали от протоколните книги и от изходящата кореспонденция на Св. Синод, съхранявани в ЦИАИ¹⁴.

№ 1

Писмо на Св. Синод № 192 от 31 май 1873 г.

до Ловешката община (ЦИАИ, ф. 2, оп. 1, а. е. 14, л. 36)

Благоговейний свещенници, почтени първенци и прочии благочестиви християне, чада наши възлюблени, жи-

¹⁴ Изказвам искрена благодарност на директора на ЦИАИ – доц. д-р Христо Темелски, които ми предостави възможност да работя с архивните материали за периода 1872–1875 г.

благодат върху всички вас и оставаме с надежда да видим отеческите съвети послушани и изпълнени, ваши во Христe усърдни молитствуватели.

№ 2

Из протокола на 93-то заседание на Св. Синод
6 юли 1873 г. (ЦИАИ, ф. 2, оп. 1, а. е. 2а, л. 209–211)

Н[егово] Блаженство: знаете колко главоболия ни направи Ловчанската епархия, доде да си избере будущий пастир. Жителите на тая Епархия избраха първо о.[тец] Нила, но после ся протестираха някои против него. На вторий път избраха о.[тец] Кесария. Той ако да не беше в каталогът на кандидатите, пак щеше да ся определи от Св. Синод, ако да имаше поне опитност, ум или разум; но той беше съвършено неспособен за да му ся връчи епархия. После третий път им проводихме имената на кандидатите за да направят ново избрание; испратихме и Т.[ехни] П.[реосвещенства] Г-на Доситея Самоковский и Г-на Аверкия Врачанский за да присъствуват на избранието и да предстоят да стане то законно и редовно. На 25 миналий месец те ни телеграфираха, че избранието станало същия ден и с вишегласие ся избрал Н[егово] Преподобие о.[тец] Дионисий; за изложението на избранието и за избирателните писма казаха, че ся подписват и скоро ще ся испратят. Время мина и писмата все нямаше. Телеграфирахме на Общината. Тя ни отговори: избранието стана, избра ся с вишегласие Н[егово] П.[реподобие] о.[тец] Дионисий и писмата ся дадоха на владичите за да ви ги испратят. Сами ся чудим, казват, как да не ги получите толкова время. Кога станало избранието Общината сама известила о.[тец] Дионисия, а като приехме телеграфът и ний му телеграфирахме да дойде доде приемем писмата, за да го определим по на время. Той дойде, но писмата ги още няма; може и да са ся загубили. Прочее да разсъдим да чакаме ли писмата още или да ся задоволим на телеграфът само и да го ръкоположим?

После това са прочетоха телеграфите на владичите и общината, за които говори Н[егово] Блаженство. Като ся прочетоха Н[егово] В.[исокопреосвещенство] Г-н Доротей

Скопский каза: Понеже Н[егово] П.[реподобие] Г-н Доситей Самоковский и Аверкий Врачанский, които са присъствovali на изборното, ни известиха, че са избрали с вишегласие о.[тец] Дионисий и понеже Общината, като ся попита, потвърди това, както видим от телеграфите, които прочетохме, то мисля, че ако и да няма писмата, може да ся ръкоположи.

– Н[егово] В.[исокопреосвещенство] Г-н Охридский Натанаил: като земем въ внимание телеграфите на владиците и самата Община Ловчанска, в които са казва, че действително с вишегласие избрали Н[егово] Преподобие, още че при това е казано какво ся съставили и подписали от всичките жители и от определените владици писма, по мое мнение, ако и да няма писмата дошли, няма припятствие за ръкополагането на Н[егово] Преподобие, но писмата трябва да поискаме да се турят в архивите.

– Н[егово] В.[исокопреосвещенство] Г-н Евстатий Пелагонийский: Понеже изборното станало редовно, както са види от телеграфите, и Н[егово] Преподобие има нужните качества, то, ако и да няма писма, Н[егово] Преподобие може да са ръкоположи, остава само да ся повика и да му са извести.

Като ся повика Н[егово] Преподобие, Н[егово] Блаженство му каза: Н[егово] В.[исокопреосвещенство] Г-н Доротей Скопский, ваший старец, предложи на Св. Синод да ви впише в каталогът на кандидатите за епископство като представи, че имате нужните качества: добро поведение, християнски живот, опитност и богословско образование. Като сме чували за вас още и от Н[егово] П.[реосвещенство] Г-на Григория Доростолочервенский, ний ви вписахме в каталогът и представихме на Ловчанската Епархия между другите кандидати. С вишегласие сте са избрали. Прочее, приемате ли предложението на Св. Синод да ви определи за Ловчанский. Надяваме се, че ще бъдете верни на Православието, на царството и на църквата ни в борбата с гр.[ъцката] Патриаршия, която не ся знае какъв край ще земе.

На това Н[егово] П[реподобие] отговори: Понеже В.[аше] Блаженство и Св. Синод сте ма избрали и определили за будущий пастир на Ловчанската епархия, като послушно духов-

но чадо на църквата ни, ако и да чувствавам себе си недостоеен за такова едно високо звание и слаб да изпълня дължностите, които налага връх епископите, приемам с благодарение предложението Ви, като ся облягам на св. Ваши молитви и съвети.

После ся определи ръкоположението да извършат Т.[ехни] В.[исокопреосвещенства] Г-н Доротей Скопский, Евстатий Пелагонийский и Натанаил Охридский утре [7 юли]. [...].

[Подписи]: Антим екзарх Български, Скопский Доротей, Пелагонийский Евстатий, Охридский Натанаил, Ловчанский Дионисий.

№ 3

Из протокола на 132-то заседание на Св. Синод
24 ноември 1873 г. (ЦИАИ, ф. 2, оп. 1, а. е. 2а,
л. 286–289)

Председателствова Н[егово] Блаженство Антима I, при-
съствоват Т.[ехни] Пр.[еосвещенства] Г-да Евстатий Пелаго-
нийский и Натанаила Охридский

На това заседание ся прочетоха следующите писма:

[...] 5) две от Н[егово] Пр.[еосвещенство] Г-н Дионисия Ловчанский, едното от 24 окт. от Орарчин [Угърчин?] (№ 624), другото от 6 Ноемвр. от София (№ 625). В първото явява, че излязъл по селата да ги посети и събере владищината. Както в градът тъй и в селата той намерил голямо своеволие и съперничество между священниците, също и между миряните, голямо безредие в общините и училищата и злоупотребления с обществените приходи, вследствие на което почти вредом му ся явяват дългове, които трябва да плати от владищината. Испровожда за Ексархията 50 т. л. и едно свидетелство за 10 л. т., които дал на бившият подписар на Ексархията срещу това, което бил останал да зима и което Н[егово] Блаженство бил заповядал на Н[егово] Преосвященство да му плати. После говори за някой си поп Тодор и Стоян от София под ръководство на Н[егово] Пр.[еосвещенство] Г-н Мелетий Софийский, ако той и да го отказва, съчинили един ма[х]зар и го проводили в Орхание и Златица за да ся подписва; в него те искат да ся присъединят към Софийската епархия. Тия двамата ся, казва той, които смущават тамошното население. В другото,

казва, че като отишъл в Орхание, жителите настроени от София не го приели добре, но после той успял да придобие привързаността им към себе си. Софийският мютесарифин не му давал писма за гражданските власти в Орхание и Златица, защото имал от тамошното население маазар и го моляло да ся присъедини към Софийската епархия. Н[егово] Преосвященство му отговорил, че само Ексархията може да им позволи да ся присъединят към София, че тя още не е позволила това, че го испроводила за митрополит в Ловеч, Орхание и Златица с царски берет, който той не може да не признава и изпълнява; затова трябва да му даде нужните писма, ако не, Н[егово] Преосвященство ще пише на Ексархията. Мутесарифът след като забележил, че Ексархията не постъпва право, като не подчинява Берковица на София, му ся обещал да му даде писмата на другий ден.

Реши ся да ся извести за приеманието на писмата му и да му ся пише да проважда друг път парите по пощата направо, а не чрез друг, защото ся задържат и бавят. [...].

[Подписи]: Антим екзарх Български, Пелагонийский Евстатий, Охридский Натанаил.

№ 4

Из протокола на 133-то заседание на Св. Синод
1 декември 1873 г. (ЦИАИ, ф. 2, оп. 1, а. е. 2а, л. 290–291)

Председателствова Н[егово] Блаженство Антима I, присъствоват Т.[ехни] Пр.[реосвещенства] Г-да Евстатий Пелагонийский и Натанаил Охридский

Прочетоха ся следующите писма:

[...] Две от Н[егово] Пр.[реосвещенство] Г-на Дионисия Ловчанский. В първото от 18 Ноемвр. Орхание (№ 641) пише, че ся върнал от София в Орхание и бил твърде добре приет, но понеже населението не го пуца да излезе от тамо преди Св. Въскресение, той не може предстоя да ся изберат от епархията му кандидати за членове на Ексархийский Съвет. После явява, че зел взаимообразно 50 наполеона за да испроводи на Ексархията. Въ второто от 19 Ноемвр. (№ 642) препоръчва Г-на Павла от Видраре и моли да му ся помогне за да освободи брата си и зетя си поне от затвора в калето в

Диарбекир, дето са затворени по Софийското приключение от миналата година, за да ходят свободно в градът. [...].

[Подписи]: Антим екзарх Български, Пелагонийский Евстатий, Охридский Натанаил.

№ 5

Писмо на Св. Синод № 13 от 13 януари 1874 г. до Дионисий Ловчански (ЦИАИ, ф. 2, оп. 1, а. е. 14, л. 69)

„Приканва ся да си даде мнението за постъпката на речените единадесят, също да яви какво мислят за това и епархиите му, както направиха другите владици и техните епархии, които явиха си мнението не само пред Екзархията, но даже и пред ц.[арското] правителство. Помянува му ся и за пари.“

№ 6

Из протокола на 148-то заседание на Св. Синод 11 февруари 1874 г. (ЦИАИ, ф. 2, оп. 1, а. е. 2а, л. 330–331)

Председателствова Н[егово] Блаженство Антима I, присъствуват Т.[ехни] Пр.[реосвещенства] Панарет Пловдивский, Доротей Скопский, Евстатий Пелагонийский и Натанаил Охридский.

На това заседание ся прочетоха следующите писма:

[...] 3) От Н[егово] Пр.[реосвещенство] Дионисия Ловчанский, 14 Януар. (№ 88), в което отговаря на синодалното от 3 Декемвр., в което ся питаше, какво мнение има той и епархиите му за испровождаването на владиците в Одринската и Солунската епархии и за постъпката на 11-те. Той е впълно съгласен с мнението на Св. Синод и щом получил синодалното писмо, расписал на общините за да испроводят протести против единадесетте за Екзархията и Вел.[икия] везир. Понеже в него писмо Н[егово] Преосвященство пише, че в епархията му ся носел някой слух за съществуване на преговори между Екзархията и Патриаршията за спогождане с ущърбение на 10-й член от ферманът, за което съдействувала някоя чужда сила, реши ся да му ся отговори, че тоя слух е свършено лъжовен, още да му ся яви, че ся получи-

ха протестите от Ловеч, Орхание, Златица и Пирдоп.

[Подписи]: Антим екзарх Български, Панарет Пловдивски.

№ 7

Писмо на Св. Синод № 44 от 25 февруари 1874 г. до Дионисий Ловчански (ЦИАИ, ф. 2, оп. 1, а. е. 14, л. 74а)

Получихме от Н[егово] В.[исоко] Прев.[ъзходителство] Министърът на външните дела едно тескере от дата Януарий ... [датата не е отбелязана], в което като обвинява Н[егово] В.[исоко] Пр.[реосвещенство] Г-на Аверкия Врачанский, че е заpirал, биел, турял в затвор и в букаи момичета, които не щели да ся женят, заповяда ни да го вдигнем от епархията. Подир това получихме и друго тескере от дата февр. 18-й, в което като казва, че Н[егово] В.[исоко] Преосвященство продължавал още да прави същите дела по епархията и като ни напомнува, че първото тескере още не сме турили в действие, казва положително да го вдигнем от там. За да си намери прочее заповедта мястото, ударихме Ви телеграф да отидите да испратите Г-на Аверкия в Цариград. Като испратите прочее Н[егово] Преосвященство, колкото можете по скоро за Цариград, Ви[е] ще останете привременно въ Враца да управлявате доде да Ви пишем с второ какво трябва да правите.

№ 8

Писмо на Св. Синод № 45 от 25 февруари 1874 г. до Дионисий Ловчански (ЦИАИ, ф. 2, оп. 1, а. е. 14, л. 74а)

Частно и поверително.

Както виждате от другото писмо само[то] обвинение, за което ни ся заповядва да престинем Н[егово] Пр.[реосвещенство] Г-на Аверкия Врачанский, е че священниците му турили момичета, които не щели да ся женят в затвор, в букаи, ги биели и глобявали. Нам с едно писмо Н[егово] В.[исоко] Пр[еосвещен]ство ни известява, че священниците му не са правели подобни посолства. Заради това, като прочетете на Врачанската община другото писмо и като ся ограничите просто да управлявате епархията, без да правите никакво формално испитвание, ще ся научите частним образом, доколко са истини обви-

ненията, които му ся преписват и ще ни известите каквото понятие си съставите за тая работа.

№ 9

Писмо на Св. Синод № 73 от 4 април 1874 г. до Дионисий Ловчански чрез Григорий Доростоло-Червенский (ЦИАИ, ф. 2, оп. 1, а. е. 14, л. 79)

Явява му се за определението му от Св. Синод да приеме участие в ръкоположението на Архим.[андрит] Климент за епископ Браницкий, помощник на Григория Доростоло-Червенский и му ся заповядва да иде за това в Руссе, като получи писмото от Григорий Доростоло-Червенский призователно¹⁵.

№ 10

Писмо № 37 на Екзархийския съвет до Дионисий Ловчански от 3 юни 1874 г. (ЦИАИ, ф. 2, оп. 1, а. е. 15, л. 35–36)

Ваше Преосвященство,

Двете Ваши писма от 24 зам.[иналия] мес.[ея] приехми и бързама да Ви дадем потребните наставления за съставлението на смесените съвети в Богоспасяемата Ваша Епархия и именно за нахийските.

Според устава, освен казите ще имат смесени съвети и ония нахии, които [се] състоят от няколко села под управлението на каймакамин или мюдюрин и които имат наиб и сандък-емини, а другите села, колкото и да са големи и ако и да са управляват от мюдюри, нямат това право. Затова Ваше Преосвященство ще действува в духа на устава, като гледа да удовлетворява праведните желаня на паството си без да излиза из законността. Колкото за поведението на Троянската община, намираме за благосклонно да ѝ пишем едно увещателно писмо, което ще Ви пратим за да ѝ го предадете и да са постараете да ся наредите.

Принасяме Ви братските си поздравления и остаяме на

¹⁵ Подобно писмо от същата дата (4 април 1874 г.) под № 72 е изпратено и до Варненско-Преславския митрополит Симеон в Шумен.

Ваше Преосвященство Възлюблен в Христа брат.
Цариград – Ортакьой 3 Юний 1874.

№ 11

Писмо № 50 на Смесения Съвет до Дионисий Ловчански
от 10 юни 1874 г. (ЦИАИ, ф. 2, оп. 1, а. е. 15, л. 46–47)

Ваше Преосвященство,

По заминалата почта, 3 Юния, под № 37, Ви дадохме наставления за съставлението на нахийските съвети, но от новото Ви писмо от 31 зам.[иналия] мес.[ец], както и от други извори, са научаваме, че Троянския мюдюрин имал под свое управление някои от околните села, именно шест села, което трябва да знае съветът положително, за да може да са произнесе конечно. Затова преди да направите някоя постъпка, колкото за Троян, благоизволете да ни дадете по-подробни сведения за гражданското управление на Троян; сир.[еч] имали някои села да са под управлението на Троянския мюдюрин и кои именно, като ни изложите всичко ясно и вярно, чтото тогава да Ви дадем конечни наставления как трябва да постъпите законно, за да се отстранят всякои натагъшни претгълкувания и неспоразумения.

Принасяме Ви братските си поздравления и оставаме на Ваше Преосв.[ященство] Възлюблен в Христа брат.

Цариград – Ортакьой, 10 Юния 1874.

№ 12

Писмо № 71 на Смесения съвет до Дионисий Ловчански
от 1 юли 1874 г. (ЦИАИ, ф. 2, оп. 1, а. е. 15, л. 64)

Ваше Преосвященство,

В отговор на братското Ваше писмо от 20 зам.[иналий] Юния касателно до Троян, бързаме да изявим на Ваше Преосвященство, задоволяванието на Св. Синод и Екзархийския Съвет за удовлетворителното решение, което сте дали върху исканието на троянци, като сте им съставили и потвърдили една община, която да ся грижи за управлението на местните общински работи.

Това благополучно решение ни дава още едно доказателство, че Ваше Преосвященство ще има като една от главните си грижи запазванието на духовната [х]армония на въвереното

му духовно паство с Ловичката митрополия, на която Българската Христова църква Ви е поставила священноначалник.

С такова уверение като Ви принесем братските си поздравления пребиваваме на Ваше Преосвящ.[енство] възлюблен в Христа брат.

Цариград – Ортакьой, 1-й Юлия 1874.

№ 13

Писмо № 84 на Смесения съвет до Дионисий Ловчански от 8 юли 1874 г. (ЦИАИ, ф. 2, оп. 1, а. е. 15, л. 76)

Ваше Преосв.[ещенство],

В отговор на братското Ваше писмо от 20 зам.[иналий] мес.[ец] касателно до определението на дискози за бедните училища, идим да Ви искажем удоволствието си за ревността, с която Ваше Преосвященство ся грижи за изпълнението на препоръчванието ни. А колкото за малките села, колкото и да е мъчно, добре е да ся погрижи Ваше Преосв.[ещенство], по който начин е по-добре, да ся съберат по-щедри помощи за тая свята цел.

Принасяме Ви братските си поздравления и оставаме на Ваше Преосвященство възлюблен в Христа брат.

Цариград – Ортакьой, 8 Юлия 1874.

№ 14

Писмо № 85 на Смесения съвет до Дионисий Ловчански от 8 юли 1874 г. (ЦИАИ, ф. 2, оп. 1, а. е. 15, л. 77)

Ваше Преосв.[ещенство],

Приключваме Ви писмо за Пирдоп в отговор на едно прошение за присъединението на Златишката каза със Софийската Епархия. Както ще види Ваше Преосв.[ещенство], Св. Синод и Екзархийский Съвет ся произнасят, че едно такова искание не може да ся реши частно и отделно, а когато дойде приличното време въпросът за поправлението на някои епархии, ще ся наложи под разглеждане и разсъждение общо, за да ся даде едно общо решение.

В тоя дух благоизволете и Ваше Преосв.[ещенство], когато Ви ся представи случай и нужда да обнадеждувате и умирявате духовете, а между това да ся грижите с благоразумното си отнасяние да задоволявате благонамерените

стремления и законните очаквания на въвереното ви духовно паство за да ся не поврежда нуждната [х]армония между Вас и него.

Принасяме Ви братските си поздравления и оставаме на Ваше Преосвященство възлюблен в Христа брат.

Цариград – Ортакьой, 8 Юлия 1874.

№ 15

Писмо № 129 на Смесения съвет до Дионисий Ловчански от 5 август 1874 г. (ЦИАИ, ф. 2, оп. 1, а. е. 15, л. 112–113)

Ваше Преосвещенство,

Приехме братското Ваше писмо от 7-й зам.[иналий] мес.[ец] касателно до искането на Пирдопчани да стане казалийски съвет в Пирдоп, и в отговор идим да Ви кажем, че се надееме след приеманието на писмото ни от 8 зам.[иналий] мес.[ец], в което Ви бяхме приключили писмо и за Пирдоп, да сте се погрижили Ваше Преосв.[ещенство] да ся ползувате от случая за да въстановите потребното съгласие между Пирдопското население и Ловичката митрополия; въ всякой случай добре е никога да не прибегва Ваше Преосв.[ещенство] на насилствени мерки, а всякога да гледа с кротост и с убеждение да изравнява мъчнотиите, които биха се представили като не испуща из вид обстоятелствата.

Колкото за съставлението на казалийски съвет на Златишката каза да стане в Пирдоп, то не може да ся приеме, защото не може да ся одобри и от гражданската власт; но понеже Пирдоп е близо до Златица, може да стане икономия да ся изберат и способни лица за Смесений съвет в Златица и Пирдопчани да ся удовлетворят и то по следний начин: Когато пристъпите в избранието на Златичкий съвет, да призовете и Пирдопската Община да земе участие в избранието, като предложи и тя някои лица от Пирдоп духовни и мирски за подгласни, та така да могат да ся изберат някои членове за съвета и от Пирдоп и да ходят в определените за заседания дни в Златица, гдето ще заседава Съветът.

Така или инак обаче мы оставяме на Вашето благоразумие да изравните мъчнотиите за общо удовлетворение на на-

селението, като сме уверени, че Ваше Преосв.[ещенство] ще ся труди да ся възстанови съгласието насъде, гдето ся е нарушило.

Принасяме Ви братските си поздравления и остаяме [на Ваше Преосвященство възлюблен в Христа брат].

Цариград – Ортакьой, 5 Август 1874.

№ 16

Писмо № 418 на Св. Синод до Дионисий Ловчански от 5 май 1875 г. (ЦИАИ, ф. 2, оп. 1, а. е. 15, л. 351)

Ваше Преосвященство,

Жалостното известие, което приехме по телеграфа от благог. иконом п.[оп] Петка за разболяването на Ваше Преосвященство причини голямо прискърбие, както нам, така и на Съвета. Като ставам тълкувател на чувствата на членовете на Съвета ни, които сърдечно Ви желаят скоро и пълно оздравяване, и мы от наша страна тепло молим Подателя на всяко добро да ви подари скоро изцеление и да ви съхрани дългоденствуящ в служба на Святата наша църква.

Между това братски съветуваме Ваше Преосвященство да вземе грижа за здравието си и за тая цел, като определи някого за свой наместник да ви представлява привременно в управлението на Богоспасяемата ви Епархия, да идете в някое място, гдето да можете с постоянната помощ на искусните лекари и в спокойствие да ся погрижете за изцелението си. Г-н д-р Чомаков¹⁶ ви препоръчва да идете непременно или в София или да дойдете тука, за да можете по тоя начин, като ся отдалечите от грижите, които ви задава изпълнението на пастирските ви длъжности, да ся предадете в грижа за здравието си. Вижете прочее, Ваше Преосвященство, както намерите благословно, така направете и нам известете какво е сега състоянието на здравието ви, както и за где решавате да идете.

Като ви пожелаем и пак здравие, принасяме Ви братските си поздравления и остаяме [на Ваше Преосвященство

¹⁶ Д-р Стоян Чомаков (1819–1893) – лекар, активен участник в църковното движение; член на Екзархийския смесен съвет.

възлюблен в Христа брат].

Цариград – Ортакьой, 5 Маия 1875.

№ 17

Писмо № 445 на Св. Синод до Мелетий Софийски от 16 юни 1875 г. (ЦИАИ, ф. 2, оп. 1, а. е. 15, л. 373–374)

Ваше Преосвященство!

Приехме братското Ваше писмо от 5-й т.[ози] мес.[ея], от което подробно видяхме как е станало погребението на блаженопочившият наш в Христе възлюблен брат Дионисий Ловичкий и как заедно с Епархийский Съвет сте описали и запечатали вещите му.

Мы в наше имя и в имя на Съвета благодарим на Ваше Преосвященство за трудовете, които сте положили да придружите тялото на покойния и да му отдадете приличните последни почести, така и за благоразумните мерки, които сте зели, за да ся изпълнят точно в тая жалостна случка предписанията на устава.

Като ны известяхте с телеграмма от 6 т.[ози] м.[есея], че сте изпълнили посланието си в Лович, Ваше Преосвященство искате да ви кажем по телеграфа има ли да Ви поръчаме друго нещо; но мы намерихме за по добре да оставим за пощата да Ви пишем потребните след като приемем изложението Ви. Днес прочее имаме да Ви кажем следующите:

За расправянето на имота и на зимане-даването на покойният, като ся събере Св. Синод ще размислим и тогава ще заповядаме потребните на Епархийский съвет; за сега само трябва да ся наплатят слугите на покойният за да ся си не губят времето напраздно и затова пишем на Съвета да продаде коня и да събере от гдето е имал да зима покойният, та да плати заплатите на слугите му и да ги отпусне. А на Ваше Преосвященство остая да наредите и да заповядате на всичките священници въ вдовствующата Ловичка Епархия да споменуват в църквите името на наша смиренност и съвременно да наредите да следува по обикновенний си ред управлението на Епархията, като потвърдите бившите намесници на покойният и ги препоръчате на местните власти за да управляват привременно Ловичката епархия догде при-

мислим за по-нататък.

Като извършите тия необходими разпореждания и ни известите имената на священниците с потребните сведения, Ваше Преосвященство сте свободен да ся върнете в Богоспасаемата си Епархия.

Принасяме Ви братските си поздравления и оставаме на Ваше Преосвященство възлюблен в Христа брат.

Цариград – Ортакьой, 1875, 16 Иуний.

№ 18

Съобщение във в. „Напредък“ от 14 юни 1875 г.

(Напредък, год. IX, бр. 46, 14 юни 1875)

Българската наша черква има злочестината в крайт на миналийт месец и в началото на текущий в разстояние на 8 дена да изгуби двамина от своите достойни членове, най-старийт по години и по заслуги, светотърновскаго Илариона¹⁷ и най-младийт по години и по ръкоположение светоловчанскаго Дионисия.

Скъпи са жертвите, които подноси младата наша черква, и тежката нейна судьбина става по-тежка чрез това лишение, но тако угодно Богу бысть, судьбы Его невспытаны.

Блаженнопочивший систо-ловечкий г-н Дионисий ся представил на 29-й Майя на възраст 35 годишен. С неговата смърт българскийт народ загубва един достоен пастир и ревностен деец по просвещението, а българската черква един млад, просветен Йерарх, който, пълнен с нравственны силы, обещавахе да упражни достойно в нейните недра архиерейската си деятелност за нейното утверждение же и преуспение.

Роден в градът Берковец, бывший в мире Евстатий, в монашествe же Дионисий, учил са първо в Берковечкото, а после в Софийското училище, и посветен в дяконство от Преосвященного Доротея, той е продължавал своете учение и в Цариградското Българско на Фенер училище повече от две години поддържан от стареца си, после с негово пак предстоявание е постъпил в Белградската семинария дето от съцаго

¹⁷ Иларион Търновски умира в Цариград на 4 юни 1875 г.

поддържан е свършил курсът на духовното си учение.

По завръщанието си из Сърбия г. Дионисий учителствувал за малко време в отечеството си Берковец, докогато причислен в архиерейската кандидатура на Българският Екзархат и избран за пастир от Ловечката епархия, ръкоположи са в Цариград за митрополит Ловечкий, и управлява духовно тази Епархия близу две години.

Слаб въобще в здравето си г. Дионисий по належащи пастирски длъжности, тая пролет по празниците на Въскресение Христово отишел в Орхание, градец в Епархията му и тамо ся разболява от възпаление на дихателните органи и в кръвооблювание от това дохожда до крайно изнеможение. Притеклите се от София, Плевен и Копривщица доктори малко могли да му помогнат.

В грижите си за здравето на младият архиерей Екзархията заповядва по телеграфа на Св. Софийскаго Мелетия да вземе съ себе си градският доктор и да иде в Орхание да предстои за лекуванието на болният и ако има възможност да го пренесе в София да ся лекува. Заповедта би тцателно изпълнена, но и в Софийската Митрополия совокупните усилия на докторите не принесли никоя полза, и тъй на 29-й Майя часът на 8 $\frac{3}{4}$ Свете-Ловечкий г. Дионисий предал Богу дух. Така угасна преждевременно многоценното съществувание на достойний Йерарх, угасна като пламъкът на прегоряла главня преди да разлее всичката очаквана светлина и намери живот на възраст цветущ.

Пренесен в съборната черква и опят при стечението на многобройно множество по заповед пак от Екзархията, тялото на покойният са принесло тържественно в Ловеч на погребение. Трогателно было туй печално шествие. Св. Софийский придружен от доста священници и духовни лица е съпровождал тялото на успокоенният си събрат. Навсякъде от дето минали, както в Орхание, в Плевен и по всичките села, народът с плач посрещал и с плач испращал покойният пастир. На 31-й Майя ако и да пристигнали в Ловеч вечерта доста късно, всичкото благочестиво население го посрещнало край градът със свещи и кандила.

На сутринта 1-й Юния подир архиерейската служба и

исказванието на няколко слова в черквата Св. Богородица, пренесъл са и са погребъл в нартиката на митрополитската черква св. Неделя.

Овдовешпата Ловечка Епархия облечена днес в черно, жалее за любимият си пастир и в сълзи коленопреклонно възсилава молитви и моления към Всевишного по всичките черкви за да я сподоби и за напред с добър сеятел на благочестието и да упокои духът на представеният с духовете на праведните.

Библиография

Генчев, Даскалова 1988: Генчев, Николай, Красимира Даскалова (съст.). *Българската възрожденска интелигенция. Учители, свещеници, монаси, висши духовници, лекари, аптекари, писатели, издатели, книжари, търговци, военни... Енциклопедия*. София: Издателство „Д-р Петър Берон“.

Кирил 1956: Кирил, патриарх Български. *Екзарх Антим I (1816–1888)*. София: Синодално издателство.

Маркова 1989: Маркова, Зина. *Българската Екзархия 1870–1879*. София: Издателство на БАН.

Райков 2000: Райков, Райко. Ловчанският учителски събор от 1874 година. // *Известия на Исторически музей – Ловеч*, т. V, 2000, 109–115.

Станимиров 1930: Станимиров, Станимир. Из черковната история на гр. Ловеч. // *Ловеч и Ловчанско*, кн. 2, София, 1930, 5–87.

Темелски 2015: Темелски, Христо. Отношението на поп Кръстю към Българската екзархия. (Според неговия Требник). // Васил Колев и Георги Мишев (съст.). *Моралният подвиг на поп Кръстю*. София: Издателство „Чернат“, 2015, 62–73.

Темелски (съст.) 2001: Темелски, Христо (съст.). *Църковно-народният събор 1871 г. Документален сборник по случай 130-годишнината от Първия църковно-народен събор*. София: Уни-верситетско издателство „Св. Климент Охридски“.

DOCUMENTAL SOURCES ABOUT THE ARCHBISHOP DIONYSIUS OF LOVECH (1873–1875)

Plamen Mitev

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Abstract. Unlike other eparchies of the Exarchate, the election of the Metropolitan in the Lovech Diocese is made after three consecutive choices. Only in June 1873 the Holy Synod affirmed Dionysius Pomakov as suitable for this post, but his activity lasted only two years. In May 1875 he became ill and died. The documents selected by the Archdiocese of the Holy Synod present different aspects of the life of Dionysius as the Metropolitan various Lovech.

Keywords: Bulgarian Exarchate, documents, bishop, Lovech, Dionysius

About the author

Prof. Plamen Mitev PhD is a Lecturer at Sofia University “St. Kliment Ohridski”.

To contact the author: pdmitev@uni-sofia.bg

ИЗ ЖИВОТА НА БЪЛГАРСКАТА ОБЩИНА В СКОПИЕ

Милена Тафрова

Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“

Резюме: Дневникът на българската община в Скопие, който е акцент на настоящата статия, въпреки краткия период от време през което е воден, разкрива обективно и цялостно живота на българската общност в града. Той е автентичен източник за създаването, функционирането, структурата, управлението и компетенциите на общината.

Страниците на дневника включват многообразна информация: връзки с Българската екзархия, молби за назначаване на свещеници в енориите край Скопие, контрол на разходите на църквите в града и Скопската митрополия, оплаквания срещу свещеници и др.

По отношение на образованието намираме премного интересни записи: за заявки за предоставяне на учебни материали, имена на учители и училищни настоятели, годишни заплати на учителите, информация за реорганизация на някои училища в Скопие и обединяването им в едно училище, категории училища и др.

В статията е представен текстът на Устава на българската община като е запазен оригиналният му стил и език.

Ключови думи: Българска община в Скопие, Устав, църковна борба, образование

За автора

Д-р Милена Тафрова е архивист в Български исторически архив към Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.

За контакт с автора: milena_it@abv.bg

Съхранените писмени свидетелства за лица и събития от отминали епохи са онези инструменти, които превръщат времето от враг на паметта в приятел на историята, за да разкрият отколешни случки и да припомнят делата на поколенията преди нас. Те са задължителната канава за всяко историческо изследване, което обуславя още по-голямата необходимост останалите в забвение архивни материали да бъдат разкривани и популяризирани сред обществеността.

В Български исторически архив при Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ се съхранява внушителен масив от документи, съставени в периода на Българското възраждане, както и такива, които са непосредствено свързани с изграждането на новоосвободената държава и с освободителните борби на българите от Македония и Одринско след 1878 г. Значителна част от тези архивни материали са обект на заслужен изследователски интерес, но съществуват и такива, които все още чакат своя ред да бъдат включени в научно обращение, за да попълнят белите петна в историческото познание.

Конкретен пример в това отношение е един дневник на българската община в Скопие, воден в периода от 4 януари 1880 до 3 януари 1882 г., който съдържа протоколи и решенията от заседанията на общината и събранията на първенците от града. Първоначално документът е част от фонда на „Архива на Възраждането“ към Етнографския музей, където е регистриран със сигнатура ПА 7827 в инвентарен опис, завършен през юли 1912 г. През 1924 г. цялата документална сбирка, съхранявана в музея, заедно с изготвените инвентарни описи, е прехвърлена към Архивния отдел на Народната библиотека. Понастоящем дневникът е включен в Колекция 25 „Кондики и тефтери“, заедно с още близо 300 подобни по вид и съдържание архивни материали.

Така, вече повече от 100 години, указаният дневник е известен и достъпен, но същевременно непознат и неизползван, което води до обстоятелството, че животът на българската община в Скопие остава недостатъчно осветлен. Внимателният прочит на основната литература, посветена на общи или частни въпроси, свързани с организацията и дей-

ността на българските градски общини през Възраждането и след Освободителната война, дава достатъчно основания за горното заключение (Христов 1973; Кирил 1969; Божинов 1982; Маркова 1989; Галчев 2009; Трајановски 1988; Лельова 2016; Спасов 2011; Спасов 2017).

Сведенията за ранната история на българската църковна община в Скопие са твърде оскъдни и фрагментарни. Те сочат, че тя води началото си от 1834–1835 г. (Лельова 2016: 18), а дейността ѝ в този начален период се свързва с името на скопския първенец хаджи Трајко. Той се ползвал с голяма почит и доверие пред местната турска власт и сред съгражданите си, което му отрежда водеща роля в общинското самоуправление на града (Кънчов 1898: 110–113). И ако неговите заслуги в първите прояви на църковно-националната борба са добре известни, то за действията на общината, като колективен орган, липсват конкретни документални податки от това време.

От началото на 40-те години на XIX век, по думите на В. Кънчов, църковно-училищните и градските дела в Скопие, преминават в ръцете на хаджи Георги Попович, който съумява да привлече християнските еснафи и по-видни младежи в града (Кънчов 1898: 116). Следва да се упомене, че действията на общината и в следващите години са само накратко маркирани в историческата книжнина, като фокусът е най-вече върху развитието на просветното дело (Кънчов 1898: 118; Трајановски 1988: 188–190).

Нова страница в общинското самоуправление на града се отваря с общоградското събрание, проведено на 14 септември 1869 г., на което е взето решение Скопската епархия да прекрати йерархическата си подчиненост на Патриаршията, а общината да започне да действа като епархийска власт (Лельова 2016: 28; Бонева 2010: 975). Скоро след това е създадена новата българска община (Кънчов 1898: 141; Кирил 1971: 39), което се потвърждава и от нейния печат с надпис „Скопское българское общество 1870“. Дейността на новоучредения колективен орган на самоуправление, оглавен от архимандрит Хараламшиј, обаче не е подробно проучена и представена в историческите изследвания.

Така накратко може да се обобщи информацията за българската община в Скопие в родната историография, а най-логичното обяснение е ограниченият брой и вид архивни материали. Тук е нужно да отбележа, че в своите научни дирения не попаднах на автентичен изворов материал за изграждането, функционирането, структурата, ръководството и компетенциите на общината до 1880 г.

Набелязаните дотук сведения за общинското самоуправление в Скопие са откъслечни и непълни, при това най-често историческото повествование се опира на спомени или дописки в тогавашния периодичен печат, а изводите са по аналогия с други общини. Това, съвсем естествено, усилва значението на посочения в горните редове дневник, който макар и за кратък период от време представя възможно най-обективно и цялостно живота на българската община в Скопие.

Дневникът, заведен под сигнатура НБКМ–БИА, Кол. 25, а. е. 152, е с размери 24,5 x 34 см, с черна хартиена подвързия. Листовете са от обикновена хартия, без особености и без воден знак. Всяка страница има собствена оригинална пагинация, която се съпровожда и от ново полистно номериране¹. Изписаните с лилаво и черно мастило листове са 55 от общо 123. Документът постъпва заедно с 29 ръкописни бланки, издавани от общината, с благодарност към разни лица за финансовата помощ, която оказват на градските народни училища, както и със списък на „чуждестранни“ ученици².

Началото на записите е поставено с протокол от общо събрание на градските първенци от 4 януари 1880 г. На него присъстващите: „народний представител Йово Кара Гъоров, Богдан Танев, Богоя Спасов, Митко Костов, Йован Дериваба, Зафир Костов, Х. Тома Христов, Коста Христов, Трайче П. Стоянов, Коста Стоянов, Гъоро Кръстев, Йован Петрушев, Янакия Тотов и Х. Д. Икономов“, вземат решение да се избере нова общинска управа за срок от една година³. Впрочем,

¹ При цитиране в текста се посочва листът според новата пагинация.

² От имената в списъка става ясно, че се има предвид ученици от други населени места, а не от чужд етнос.

³ НБКМ–БИА, Кол. 25, а. е. 152, л. 3 (стара сигнатура ПА 7827).

промяната в състава на досегашната общинска власт е засвидетелствана и с нов печат. На изходящи документи от канцеларията на общината, датирани към 1880 г., е поставен щемпел, различен от използвания в предишните години. Той е съставен на два езика: съдържа надпис в кръг на български „Скопска българска църковна община“ и текст на османотурски в средата, който гласи: „Църковна община на българския милет в Скопие“⁴.

За председател на общината е номиниран Йово Кара Гъоров, за подпредседател – Анто Николов, длъжността писар е поверена на учителя Х. Д. Икономов, а членове на колективния орган са Гъоро Кръстев, Димче Кратовалиев, Х. Тома Христов, Михаил Тотев, Аце Божинов, Йован Петрушев, Коте Ацков и Панко Митков. В хода на своята работа членовете на общината намират за нужно да назначат касиер, като за такъв е определен Марко Стоянов⁵. Според сведения от дневника, първите трима са преизбрани и запазват своите длъжности и в следващия общински съвет⁶.

За периода на списване на дневника са проведени общо 89 редовни и извънредни заседания, за всяко от които има надлежно изработен протокол или решение, потвърдени с подписите на всички присъстващи. Работата на общината е организирана с предварително разписан годишен график, според който събранията се провеждат в четвъртък и неделя с продължителност два часа, като за различните месеци началният час варира от 11 до 16 ч. Освен членовете, на съвещанията се допуска да присъстват и външни лица, снабдени с „поканителни билети“. Предмет на обсъждане е най-вече уреждането на църковните и училищните дела в подведомствения район.

Като отбелязват с безпокойство, че свещениците не извършват редовно богослужение, общинските дейци предприемат конкретни мерки за решаване на този проблем. В две последователни събрания са поканени представители на махалиите и на свещениците в Скопие и в резултат от разискванията е

⁴ Пак там, л. 125–153.

⁵ Пак там, л. 26.

⁶ Пак там, л. 35–36.

съставена нарочна комисия със задача да изготви Устав на свещенството и църковното служение, който да регламентира този вид дейност. Много скоро след това уставът е разгледан и одобрен на заседание на общината. В него подробно са разписани целите, средствата, ръководството, правата и задълженията на свещениците, заплащането на различните видове молитви, богослужения и обреди, взаимоотношенията с митрополията, общината и гражданите, отговорностите на църковните настоятели, църковните певци и църковните слуги⁷. Според записите в дневника, други важни църковни задачи, които са в ресора на общината, са осъществяване на контактите с Българската екзархия, разглеждане на прошения за назначаване на свещеници в околните на Скопие енории, осигуряване на вули (разрешителни за встъпване в брак), преглеждане сметките на градските храмове и на Скопската митрополия, разглеждане на жалби срещу свещеници и т. н.

В компетенциите на Скопската българска община са и въпросите във връзка с развитието на просветното дело в града. Внимателният прочит на дневника сочи, че в заседанията на колективния орган тези проблеми дори са застъпени в много по-голяма степен от църковните. Само месец след конституирането на общината, през февруари 1880 г., е избрано училищно настоятелство в състав Димитрий Тодоров Ботуш, Георгий Антоф и Велко Роглев, които са упълномощени да надзират училищата и да съобщават за недостатъци⁸. Дали заради неизпълнение на задълженията или поради някакви други причини, лицата в тази колегия често се сменят, за което съществуват конкретни податки.

По всеобща оценка най-сериозната трудност, пред която са изправени учебните заведения, е материалното осигуряване, поради което те „се намират в долно положение“ и „не отговарят на истинното образование“⁹. И може би най-значимото проявление на този проблем са затрудненията, които изпитва общинското управление за привличането и задържането на учители и

⁷ Пак там, л. 20–24.

⁸ Пак там, л. 16.

⁹ Пак там, л. 25.

учителки в градските училища. В търсене на решение, общината се обръща за финансова помощ от Министерството на просвещението в Цариград. Едновременно с това започва и събиране на волни дарения, на което в кратък срок откликват 66 души, според податки от дневника. Техните имена и дарените суми са вписани надлежно в общинския тефтер. Събраната сума възлиза на 86 златни турски лири, 3 минца, 2 златни франка и 1 наполеон или общо около 90 турски лири, което се равнява на малко повече от 11 000 гроша. Дарените средства са великолепна илюстрация за щедростта на скопските жители. Нещо повече, те формират 1/3 от бюджета на общината, който за 1880 г. е 31 816 гроша. Останалите приходи се набавят от наем, от заверка на свидетелства, завещания и др., от храм „Пресвета Богородица“ и от училищното дружество „Развитие“. Както става ясно от финансовата равносметка на общинското тяло, почти 25 000 гроша от общата сума се изразходват за учителски заплати и поддръжка на училищата¹⁰.

На страниците на общинския дневник, все във връзка с просветното дело, намираме сведения и за постъпки за осигуряване на учебни помагала, имена на учители и училищни настоятели, годишни възнаграждения на преподавателите, реорганизация на някои скопски училища и сливането им в едно, категории на школата¹¹, взаимоотношения между дружество „Развитие“ и братство „Милосърдие“, издръжка на ученици¹², за Солунското българско четирикласно училище и др.

Наред с посочените по-горе дейности, градската община е оторизирана да се занимава и с граждански дела, като уреждане на дългове между частни лица, заверка на завещания и свидетелства, подялба на имущество между наследници, издаване на вули и кръщелни свидетелства. Таксите за този вид услуги, формират отделно перо в приходите на управленското тяло¹³.

Повече от ясно, и тогава и днес е, че за да се постигне ред

¹⁰ Пак там, л. 35.

¹¹ Пак там, л. 47–48.

¹² Пак там, л. 42–43.

¹³ Пак там, л. 35, 50.

и успех в изпълнението на всички отговорности, трябва да се действа съобразно нарочен правилник. Ето защо едно от първите дела на конституирания колективен орган на самоуправление е изработването на устав за устройството и дейността на общината. Протоколът дава основание да се допусне, че такъв до момента не съществува или не е съхранен. И в двата случая, казаният документ със значение на нормативен акт, заслужава особено внимание, тъй като с него се регламентират целите на колективния ръководен орган и средствата за изпълнението им, уреждат се ръководството и структурата, задълженията и правата на всички членове на общината. Наред с това, до момента не е известен друг устав на българската община в Скопие, което ми дава основание да представя съдържанието му в следващите редове.

Текстът е възпроизведен като са запазени стилът и езиковите особености на документа. Графиката, правописът и пунктуацията са нормализирани в съответствие с нормите на съвременния български език, а излезлите от употреба буквени знаци са заменени.

Приложение

Устав на Българската Скопска община (НБКМ–БИА, Кол. 25, а. е. 152 [ПА 7827], л. 7–10)

Предговор

Като ся виждаше, че църковните дела остаеха нерешени, по причина на неуредностите и несъгласията на общините, всеки път в всяко събрание ставало разногласие и пречки без да дойдат в споразумение до решаваемият въпрос. Но новопоставената сегашна община, която е избрана и одобрена от общето събрание, за да избегне ония мъчнотии, които срещала преждебившата; намери за най-благословно, за да идат редовно събранията и в тишина заседанията, и изгледва църковните си дела според позволителните закони от Негово Императорско Величество Султан А. Хамида, който дал пълна свобода на всяка община да извършва свободно религиозните си дела

и народни права, уредихме настоящият органически устав за редът на общината както следва:

I. Цел на общината

а) Уреждане на църквите. б) Уреждане на градските народни училища. в) Добрият вървеж на священната митрополия. г) Уреждане на народните ни манастири. д) Уреждане на селските свещеници. е) Отваряне по селата училища. ж) Уреждане на епархиалните общини и митрополии.

II. Средства за целта на общината

а) Поведението на градските свещеници и настоятели на храмовете. б) Приходите от църквите, народните притежания и волна помощ. в) От митрополийските доходи, като: позволителни за венчание, разпустителни писма, повсеместни (пандахуса) завещания и др. г) С съгласието на селата, които подържават манастирите. д) С желанието на енориащите селяне. е) От селските приходи и волна помощ и ж) Съгласуването на епархиалните общини и митрополий.

III. Телото на общината

1. Телото на общината ся състои от единадесет души, от които по общето събрание избрани са от тях един председател, подпредседател и писар; и другите съветници, които ще работат за достигане назначената им цел.

2. Всичкото тело на общината е равно по между си без разлика млад или стар.

3. Телото, което е съставено сега ще има да работи за една година време, а след истичанието на времето, дължно е да свика общо събрание за гласоподаване на новоизбиране на телото.

4. Всякой член от телото длъжен е да гласоподава в всяко решение на кой да би било въпрос, който ся отнесва до общината.

5. Бъдещето избирание на нова община трябва да са има предвид това: трябва да е членът от 22–50 годишна възраст, писмен и да ся е показал достоен в народните дела.

6. Телото ще ся събира в една определена стая, която ся

нарича общинска и там ще стават събранията, в която забранява се да има неприличности в нея.

7. Общината няма да разгледва друго, освен целта, но може да разгледва и ония въпроси, които ся поставят с прошение.

8. Общинското тело трябва редовно да заседава в ония събрания, които ся поставени в уставът.

9. Телото ако би да не може да реши някой въпрос или стане крамоли в него, трябва да се свика общо събрание.

10. Същото тело или член може да се избере и за другата година от общо събрание ако би то да желае.

11. Ако някой член не присъдствува в заседанията повече от четири пъти в месеца или си даде оставката, общината разгледва тоя въпрос незабавно и влиза в новоизбиране друго лице в телото.

12. Ако настоящият устав не отговаря за добрият ред на телото, може да го уголемява.

IV. Общи събрания

1. Общинските събрания ще бъдат три вида: редовни, извънредни и общи. а) Редовните събрания ще стават два пъти в седмицата, в четвъртък и св. неделя заран, а часовете ще са определени в особен правилник. б) Извънредните събрания могат да стават в кой би бил ден или час. в) Общите събрания ще стават правилно еднаж в годината или по решението на общината.

2. Редовните заседания и извънредните ще стават само от общината; другиму ся забранява, освен на ония лица, до които се отнася въпросът след испитванието им ще отсъдствуват.

3. Всякой кой да би бил може да влезе в събранията, но с желанието на общината, без да гласоподава.

4. Кой да би бил присъдствовател в събранието, разискуемийт въпрос не ся съпира.

5. Събранията ся считат за пълни, ако от половината членове повече присъстват.

6. Редовните, извънредните и общите заседания решенията трябва да носат подписите от решителите.

V. Длъжности и права на председателят

1. Председателят е длъжен да отваря, затваря и свиква събранията; при това да пази и тишината в тях.

2. На всяко решение ще носи записът му.

3. Писма, вестници, телеграми, прошения били до общината или направо до него, а се отнесват до общето добро, има право да ги приема и отваря, но длъжен е в първо заседание да ги предава на общината за разгледване, а ако е нужно да свика и извънредно.

4. В всяко редовно, извънредно събрание гласът му ще преимуствува сир[еч] ако в некое решение половината членове от телото одобряват, а другите не; тогава стои решението на председателя.

5. Председателят има право да подписва писма и др. за общината, ако би да е удобен в решението за това.

6. Ако некой член вдига крамоли в телото, председателят длъжен е да му забележи и поправи.

7. Председателят длъжен е да присъдствува в всяко събрание, в нужда може да упълномощи подпредседателя.

8. Всичките длъжности и права ако не ги изпълнява, отговорен е на телото.

VI. Длъжности и права на подпредседателя

1. В отсъствие на председателя, ако е упълномощен писмено, има същите права и длъжности на председателят. В противен случай отговорен е.

2. В присъствие на председателя, счита се равен за съветник в телото.

VII. Длъжности и права на писаря

1. Писарът длъжен е да води протоколи на редовните, извънредните и общите заседания, ако въпросът е мъчен, такожде и едногласните решения от всичките събрания.

2. Писма, прошения, телеграми, забележки, които ся преглеждани от общината, длъжен е да ги пази.

3. Както писма, така завещания, поканителни или каквото му ся заповеда от общината, длъжен е да извършва.

4. Писарът има право да гласоподава в всякой въпрос.

5. Писарът дължен е да присъдствува в всяко събрание, но когато ще да отсъдствува трябва да извести писмено председателя.

IX. Частни длъжности

1. Всекой член от телото дължен е да присъдствува както в редовните заседания, така и в извънредовни; в противен случай трябва писмено да упълномощи некого от телото да гласоподава в решенията и подписва.

2. Всякой член има право да говори и гласоподава в всеки въпрос, ако говорещото лице престане и говоренето да бъде ясно, тихо и непродължително.

3. Всекому е забранено; пушене тутун, ядене, пиене и неприлични думи в заседанията.

Заклучение

Настоящият устав като ся виде достъпен за редът и тишината ни, даваме му пълна власт и сила за една година време сир. от сега до 1-вий ден месец януарий 1881 л. спасителево. За достоверност как ще следваме потвърждаваме го.

Библиография

Божинов 1982: Божинов, Воин. *Българската просвета в Македония и Одринска Тракия 1878–1913*. София: Издателство на БАН.

Бонева 2010: Бонева, Вера. *Българското църковнонационално движение 1856–1870*. София: Издателство „За буквите–О писменех“.

Галчев 2009: Галчев, Илия. *Здравно-социалната дейност на Българската екзархия в Македония и Тракия (1870–1913)*. София: Издателство „Гутенберг“.

Кирил 1969: Кирил, патриарх Български. *Българската екзархия в Одринско и Македония след Освободителната война (1877–1878)*. Т. I, кн. I. София: Синодално издателство.

Кирил 1971: Кирил, патриарх Български. *Българското население в Македония в борбата за създаване на Екзархията*. София: Синодално издателство.

Кънчов 1898: Кънчов, Васил. *Град Скопие: бележки за него*

вото настояще и минало. София: Държавна печатница.

Лельова 2016: Лельова, Росица. *Българските градски общини в Македония 1878–1903*. София: Издателство „Гутенберг“.

Маркова 1989: Маркова, Зина. *Българската екзархия 1870–1879*. София: Издателство на БАН.

Спасов 2011: Спасов, Радослав. Григор Пърличев и Натанаил Охридски в борба за независима българска църква в Македония, според чужди документи. // *Григор Пърличев и братя Миладинови: нови изследвания и прочити*. София: Университетско издателство, 103–118.

Спасов 2017: Спасов, Радослав. *Британската дипломация и българският църковен въпрос (от 1839 г. до Освобождението 1878 г.)*. София: Издателство „Парадигма“.

Трајановски 1988: Трајановски, Александар. *Црковно-училишните општини во Македонија*. Скопје.

Христов 1973: Христов, Христо. *Българските общини през Възраждането*. София: Издателство на БАН.

ON THE DAILY LIFE OF THE BULGARIAN COMMUNITY IN SKOPJE

Milena Tafrova

National Library “St. St. Cyril and Methodius”

Abstract. The Diary of the Bulgarian community in Skopje, which is the topic of the present article, despite the very short period of time, reveals the life of the Bulgarian community in Skopje in an objective and comprehensive way.

It is an authentic source for the establishment, function, structure, management and competences of the community.

The pages of the Dairy contain also the following information: relationship with the Bulgarian Exarchate, requests for relationship of priests in the parishes near Skopje, control of expenditures of the churches in the town and the Metropolis of Skopje, complaints against priests etc.

Regarding educational activities, we find evidence for

requests for provision of educational materials, names of teachers and school trustees, teacher's annual salaries, reorganization of some schools in Skopje and their merging into one school, categories of schools, etc.

The article has presented the text of the Statute of the Bulgarian community in its original style and language.

Keywords: Bulgarian community in Skopje, Statute, church struggle, educational activities.

About the author

Milena Tafrova PhD is an archival expert at the Bulgarian History Archive at the National Library "St. St. Cyril and Methodius"

To contact the author: milena_it@abv.bg

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В търсене на „възрожденското“ време...

Орлин Събев

Настоящата колективна монография е опит да бъде преодоляна (или поне да покаже как може да се преодолее) една традиционна слабост в досегашната историография, занимаваща се с българската история през XIX век. Монографията обединява османисти и специалисти по *Българско възраждане*, които, използвайки както османотурски, така и български извори (при това търсейки и връзката и влиянието между тези извори), полагат усилие да покажат една по-нюансирана и широкоаспектна картина на миналото. Особено важно е да се подчертае, че в монографията животът на българина е представен като иманентно интегрална част от живота на Османската империя, без това обстоятелство да обезличава неговата културна, религиозна, етно-национална и локална специфика.

Терминът *Танзимат* е използван доволно широко в монографията и това е следствие от неизбежното интерпретиране на конкретната проблематика в османски контекст. От друга страна, в някои от текстовете „епохата на Възраждането“, която, както беше подчертано в предговора, Александър Везенков препоръчва да *изчезне* от употреба в научната литература (Везенков 2006: 127), продължава да присъства („възрожденска преса“, „възрожденско движение“). Право на авторите е да използват или не *възрожденска* терминология. Употребата ѝ обаче не бива да бъде упрекувана. Тя свидетелства по-скоро за състоянието към днешна дата на българската историческа наука, в която *може би* постепенно се утвърждава като „*норма* съществуването на множество легитимни версии на миналото“ (Мишкова 2006а: 15–16).

Въпросът обаче е не в наличието на множество версии, които така или иначе битуват (и то отдавна), независимо

дали се възприемат за легитимни или не. Тъй като всяка нова и различна версия е склонна да търси легитимация чрез оспорване меродавността на *официалната* или учебническа версия, наложена в *казионната* историография, по-същественният въпрос е възможна ли е (и необходима ли е) изобщо консенсусно легитимна *единна* версия на миналото, удовлетворяваща и обществото, и професионалната гилдия. Както свидетелстват спорадично припламващите научни и обществени дебати по по-общи или по-частни историографски проблеми, към днешна дата отговорът е по-скоро „не“. Бъдещето безспорно може да преформулира дебата и да наклони отговора в една или друга посока, а междувременно, в *търсене на „възрожденското“ време*, предложеният тук нов прочит през анализа на новопривлечени извори ни доближава, надявам се, до по-адекватна и обективна историографска интерпретация на българския XIX век.

Библиография

Везенков 2006: Везенков, Александър. Очевидно само на пръв поглед: „Българското възраждане“ като отделна епоха.// Мишкова, Диана (съст.). *Балканският XIX век: други прочити*. София: Издателство „Рива“, 82–127.

Мишкова 2006а: Мишкова, Диана. Вместо въведение, или за отговорностите на маргиналите.// Мишкова, Диана (съст.). *Балканският XIX век: други прочити*. София: Издателство „Рива“, 7–27.

ВТОРА ЧАСТ

ЕДИН НЕИЗВЕСТЕН ДОСЕГА КЛЮЧ КЪМ ИНФОРМАЦИОННОТО БОГАТСТВО НА ОСМАНСКИЯ АРХИВ В СОФИЯ И ВАЖНОСТТА МУ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ ПРЕЗ XIX ВЕК: „КАТАЛОГЪТ НА СЛАВКА ДРАГАНОВА“

Християн Атанасов

*Университет по библиотекознание и информационни
технологии*

Настоящото изложение има за цел да представи т. нар. „каталог на Славка Драганова“¹, който съдържа данни за няколко хиляди записа, предимно с икономически и демографски характер, от османския архив, съхраняван в направление „Ориенталски сбирки“ към Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ). Той е изготвен през 1969–1970 г. от международно признатия български османист доц. д-р Славка Драганова, дългогодишен член на изследователския колектив на Института по балканистика (днес Институт за балканистика с Център по тракология) към Българската академия на науките.

Как се сдобих с него?

Преди около пет години (трябва да е било 2015 г.) имах шанса да се запозная със Славка Драганова. Имахме предварителен телефонен разговор, по време на който тя ми обясни, че е приключила ангажиментите си с Института по балканистика и съответно мисли да прекрати и научните си

¹ В текста ще се изписва и картотека като синоним. Каталогът е приложен в електронен формат – в таблица (excel), на диск, към настоящото издание.

занимания. Добави, че ме счита за перспективен изследовател на стопанската история на Възраждането и ми предложи да си подбера книги от личната ѝ библиотека, и особено да ми подари изготвен от нея каталог. След около две седмици се озовах в дома ѝ, където имахме продължителен разговор по най-различни научни теми: стопанското развитие на българските земи през XIX век, данъчно облагане, лихви и прочее. Тя е изключителен ерудит и времето минаваше неусетно. Накрая стана и почти насила ми „набута“ в ръцете няколко книги, които вече са на моите библиотечни рафтове, и ме покани да отворя шкаф, в който пазеше нещо изключително ценно. Там бяха грижливо скътани общо четири чекмеджета с фишове на документи от османския архив в НБКМ. Разгледах ги и веднага разбрах какво богатство държи в ръцете си. Няколко пъти отказвах да ги взема, но след продължително настояване се съгласих. Точно тогава подготвих книгата си за „общополезните“ каси в Дунавския вилает (Атанасов 2017) и тя ми обясни, че в картотеката със сигурност ще открия информация за тях. Така и стана. Благодарение на нея успях да поръчам, прегледам и обработя регистрите на касите за около две седмици. Без тях само издирвателската работа би ми отнела поне година и то ако имах шанс въобще да намеря нещо.

Всъщност Славка Драганова има опит на архивист в Ориенталския отдел² на Библиотеката – като такава тя е работила през 1968 г. Впоследствие е привлечена като проучвател в Института за балканистика (април 1969 г.). Там получава задача от османиста Страшимир Димитров, който вече има научни разработки в областта на стопанската история (Димитров 1960), да събере от архивите статистически материал по икономически теми за Северна България и да го оформи в каталог. Изследователката ми обясни, че е изготвила картотеката за около една година (работата е приключила през пролетта на 1970 г.), като кутиите с архивните единици са ѝ били предоставени в читалнята на Ориенталс-

² Понастоящем направление „Ориенталски сбирки“.

кия отдел (Читалня 1). Методът ѝ на работа е бил следният: записите са вадени от кутиите и в случай, че в тях има стопанска или демографска информация, те са анотирани.

Обещах, че каталогът ще бъде цифровизиран и предоставен за ползване и на други изследователи. Тя скромно отбеляза, че изобщо не настоява за това. Въпреки това имах морален ангажимент точно тази нейна *къртовска* работа да стане публично достъпна. През 2016 г. започнах да цифровизирам фишовете, но направих едва около 430 записа и трябваше да прекъсна поради много други ангажименти. През 2018 г. имахме шанса, с екип от архивисти, историци и библиотечни изследователи, да спечелим проект към Фонд научни изследвания на тема: „Информационен портал за архивно-документално наследство на Българското възраждане“ (Договор КП-06-Н 25/2, 13. 12. 2018 г.)³ и благодарение на това да отделя време и финансови ресурси за довършване на цифровизирането на каталога и неговото прилагане към настоящото издание. Работата по него бе приключена от мен и от колеги – студентки в специалност „Архивистика и документалистика“ в Университета по библиотекознание и информационни технологии (УниБИТ) – Анета Борисова и Фани Филипова, на които изказвам най-големи благодарности за положеното усилие. Трябва да се има предвид, че е много трудно дори за специалист да се ориентира в османската терминология и в ръкописа на Славка Драганова, която често използва и записи на арабица по отношение на селища, данъци и прочее. В крайна сметка благодарение на усилията ни „каталогът на Славка Драганова“ вече е цифровизиран и достъпен в приложения диск към настоящата колективна монография.

Защо каталогът е толкова ценен?

В миналото архивите са били монопол на властта – затворени и недостъпни. Въпреки изключенията (например от

³ За проекта виж:

http://www.fni.bg/sites/default/files/competition/01_2019/Rezultati_2018/NI/Obstestveni_nauki/DN25_2.pdf (30.11.2019)

римско време), едва след Френската революция архивните сбирки се отварят за гражданите (Posner 1940: 161–162) и те могат да се докоснат до тяхното информационно богатство по-свободно и без големи ограничения. За да се случи това обаче, всеки архив трябва да има добре разработен архивно-справочен апарат, който да дава възможност за бързо и лесно намиране на съответен документ. Този апарат, по изречение на един от доайените на българската архивистика – Стефка Петкова, е „информация за информацията“ (Петкова 2015). Един вид посредник между документалния масив и изследователя. Ако нямаме изготвена такава „врата към информацията“ архивът би представлявал един най-обикновен склад за стара хартия, който не би бил от никаква полза и всяко търсене на данни в него би коствало огромно количество време и усилия, като резултатите от това търсене ще са равни с шанса топчето, което се върти в рулетката, да попадне върху желаната от нас цифра. Така че може би най-трудоемката част от работа на архивистите е да направят информацията достъпна.

В този смисъл досега са изготвени различни видове архивни справочници за документацията на османотурски език, съхранявана в различни хранилища – за системата на държавните архиви (Желев 2007), но също така и по отношение на архивното богатство, съхранявано в НБКМ. За последното са разработвани описи от най-разнообразен тип – на база номинал на документите (Опис 1970; Опис 1983), език (Опис 1984б), тема (Опис 1971; Опис 1984; Radushev, Ivanova, Kovachev 2003) или страна (Опис 1974, Опис 1984а). Изследователи са публикували и обзори на документи от различни селищни фондове (Грозданова 1975; Грозданова 1977; Калицин 1973; Калицин 1975; Калицин 1975а; Силянова 1996; Добрева 2013) или региони (Андреев, Грозданова 1980). Въпреки тази внушителна продукция огромната част от документите се оказват неописани. И към момента, с малки изключения, в направление „Ориенталски сбирки“ на Библиотеката няма изготвени описи според архивните изисквания, които методично да разкриват съдържанието на фондовите масиви.

Всъщност какво съхранява направлението? Ще започна със сбирките с арабографични ръкописи – редки книги на арабски, персийски и османотурски език, както и колекцията с печатни издания: книги и периодика, отпечатани на арабица (Иванова 2002: 23–28). По-големият масив се формира от архивните документи, които са разпределени в няколко колекции и стотици фондове. На първо място това са колекциите „Сиджли“ (Велков 2011; Иванова 2011), „Дефтери“ (Али 2016), „Османска архивна колекция“ или „ОАК“ (Иванова 2002: 29–30), която включва 8 604 архивни единици (а. е.)⁴ и „Новопостъпил турски архив“ или „НПТА“ (Иванова 2002: 30–31) – общо 4 130 а. е.⁵ Най-много документи са включени в т. нар. „Селищни фондове“, които от своя страна съдържат: основен фонд, А-фонд и предфонд (общо 329 160 а. е.)⁶. Към тях следва да се прибавят записите на арабски език, при които към цифровата сигнатура е добавено означението „Ар“. Предстои да бъде формиран и масив „Б“ към „Селищните фондове“, който ще включва допълнително класирани документи (Иванова 2002: 36–41). Обособена е и колекция с копия на документи, получени в рамките на обмен с турските архиви, част от които са описани (Радушев, Ковачев, Андреев 1996; Кендерова, Добрева 2003).

Ако направя груба калкулация каква част от документите имат изготвени описания, то струва ми се, че трудно ще бъдат прехвърлени 5%. За документите от колекциите има изготвени анотации („ОАК“ и „НПТА“ вече са достъпни и на сайта на НБКМ⁷), но големият проблем е как да бъде описан огромният масив от записи, включен в „Селищните фондове“. За тях са изготвени т. нар. „групови анотации“, при които са обособявани по няколко десетки и дори стотици архивни единици с общо описание, като например: „по стопански въпроси“, или още по-неясното – „без определен фондообра-

⁴ Сайт на НБКМ: http://www.nationallibrary.bg/wp/?page_id=258 (30.11.2019)

⁵ Пак там.

⁶ Пак там.

⁷ Пак там.

зувател и тематика“. Струва ми се, че подобни формулировки, които трудно се вписват в добрите архивни стандарти на описание, не са от особена полза за изследователя. Поради това, както споменах по-горе, работейки по темата за „общо-полезните“ каси, за мен щеше да се окаже изключително трудно да прегледам хиляди и хиляди архивни единици с описание „по стопански въпроси“ с цел да намеря информация за тази кредитна институция. Благодарение на каталога на Славка Драганова се справих много бързо – колкото да го прелистя, да запиша сигнатурите и поръчам. Бяха ми предоставени всички документи и регистри, за които попълних заемни бележки в Читалня 1 на НБКМ, и установих, че описанието в картотеката е коректно. Затова нямам никакви съществени колебания дали информацията във фишовете е акуратна. Ако все пак се открият неточности в бъдеще, което все пак е нормално и очаквано, електронният формат, в който картотеката е конвентирана и приложена, ще позволи те да бъдат своевременно коригирани.

Какво представлява каталогът?

На първо място следва да се има предвид, че „каталозите са справочници по съдържанието на архивните документи, в които сведенията са групирани по въпроси (теми, предмети, наименования и др.) и са разположени в логическа, азбучна или хронологическа последователност“ (Методически кодекс 2013). Това, което е най-очевидно, е, че по форма каталогът на Славка Драганова е картотечен. Описанието на документите е вписвано в каталожни фишове, които са съхранявани в чекмеджета (Методически кодекс 2013). Като цяло каталогът е съставен на тематичен признак, като е включена статистическа информация по стопански и демографски теми. Самите фишове са разпределени по азбучен ред, на база населено място – център на каза (т. е. околия). Например: Габрово, Русе, Силистра и т. н., като са включвани също и по-малките населени места към съответните кази.

Описани са източници предимно от XIX век, но има и по-ранни. Населените места са главно от Северна България и Софийско – т. е. границите на някогашния Дунавски ви-

лает. Това е нормално, като се има предвид, че научните интереси на Драганова са насочени основно към този регион.

Общо във фишовете е включена следната информация: номинал на документа, сигнатура, населено място, кратко описание, датировка (период или точна дата по османския календар, предимно финансовия, или по григорианския) и брой листове. Понякога Драганова е добавяла и други вписвания: състояние на документа, дали е преведен и прочее.

При картотекирането са вписвани множество османски термини: *хуляса* (извлечение), *вергю* (данък), *бедел* (данък), *нуфус* (т. е. *нюфус* – регистри за населението) и т. н. При цифровизирането на каталога тези термини са запазени, защото евентуален превод би довел до неяснота относно дипломатико-палеографската характеристика на документите. Затова картотеката е конвентирана, следвайки оригиналния ѝ вид.

Драганова е използвала въпросния каталог в своите изследвания: първо в дисертацията (Драганова 1978) и впоследствие в многобройните си научни трудове (Драганова 1980; Драганова 1985; Драганова 1993; Драганова 1996; Драганова 2005). Това баче не означава, че цялата информация вече е използвана пълноценно. Споменах, че благодарение на каталога се намериха данни за османски кредитни институции, които никога не са били неин (т.е. на Драганова) обект за изследване. Особено ценен ще бъде каталогът за изучаване на икономическото ни минало през XIX век, което е съвсем актуално направление и в тази посока напоследък има съществени приноси за осветляване на документалното ни богатство от архивисти (Василева 2019). Несъмнено има още много други теми, за които също е налична информация, която при конкретен научен интерес може да бъде използвана.

Няколко думи в заключение

Несъмнено „каталогът на Славка Драганова“ е важен ключ към информационното богатство на османските фондове на НБКМ. Ще повторя, че при наличието на масиви от няколкостотин хиляди обработени документа и други стотици хиляди (масив „Б“), които още не са въведени в научна употреба,

всеки допълнителен справочен апарат, който подпомага изследователите, е изключително полезен. В този смисъл работата на Драганова по изготвянето на картотеката е внушителна. Благодарение на нея е възможен бърз и лесен достъп по хиляди документи – регистрови и единични. Така, че за нас (изготвилите дигиталните вписвания на фишовете) е несъмнено, че цифровият формат на каталога ще допренесе за по-доброто информационно обезпечаване на българската историческа наука и на всеки интересуващ се от стопанското и демографско минало на нашите земи.

Приложение (на диск): „Каталог на архивни материали“, изготвил Славка Драганова, 1970 г. Цифровизирали: Християн Атанасов, Анета Борисова и Фани Филипова.

Изображение на диска: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, Ориенталски сбирки, Колекция „Дефтери“, Данъчен регистър на населението в Дунавския вилает, 1873 г., D 490, л. 4а.

При цитиране: Приложение – „Каталог на архивни материали“, изготвил Славка Драганова, 1970 г. – В: **Манолова, Н., Атанасов, Хр., Машева, Ив., Събев, Ор., Найденов, Ив., Тодорова, Т., Митев, Пл., Тафрова, М.** Българският XIX век: нови архиви и прочити. Съставители: Орлин Събев, Християн Атанасов. ISBN: 978-619-185-382-3, София, Академично издателство „За буквите – О писменехъ“, 2019.

Библиография

Али 2016: Али, Севдийе. Проблеми на разкриването на дефтерите от фонда на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ // *Библиотека*, 2016, кн. 6, 132–149.

Андреев, Грозданова 1980: Андреев, Стефан, Грозданова, Елена. Османо-турски документи за южното българско Черноморие и прилежащия му район (във фонд Поморие на Ориенталския отдел на НБКМ) // *Векове*, 1980, кн. 6, 80–89.

Атанасов 2017: Атанасов, Християн. *Развитие на земеделското кредитиране в Дунавския вилает: „общополезните каси“*. София: Издателство „Фабер“.

Василева 2019: Василева, Вера. *Опис на документите за стопанската история на България, запазени в Българския исторически архив на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“*. Част първа (1648–1879). София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.

Велков 2011: Велков, Аспарух. Колекция „Сиджлики“ от Националната библиотека в София като исторически извор. // *Из практиката на османската канцелария. Сб. материали от международната конференция „Османските регистри – извор за историята на Балканите“*, София, 23 октомври 2009, съст. и науч. ред. Румен Ковачев. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2011, 13–65.

Грозданова 1975: Грозданова, Елена. Османотурски документи за Карнобат и Карнобатско в Ориенталския отдел на Народна библиотека „Кирил и Методий“. // *Векове*, 1975, кн. 3, 58–67.

Грозданова 1977: Грозданова, Елена. Документи за Елхово и Елховския край в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Кирил и Методий“. // *Векове*, 1977, кн. 6, 73–78.

Димитров 1960: Димитров, Страшимир. За класовото разслоение сред селяните в Североизточна България през 70-те години на XIX в. // *Известия на Института за история*, т. 8, 1960, 225–271.

Добрева 2013: Добрева, Маргарита. Свиленград и неговия хинтерланд според османските документи, съхранявани в Ориенталския отдел на НБ „Св. св. Кирил и Методий“. // *Сборник с доклади от първата общинска научна конференция „Свиленград и регионът от древността до новото време“*, 3. 10. 2011 г. Съст. К. Пеева, Е. Митева, В. Търново, 51–85.

Драганова 1978: Драганова, Славка. *Имуществената диференциация на селото в Североизточна България през 60-те – 70-те години на XIX век въз основа на османския типов материал*. София: Непубликувана дисертация.

Драганова 1980: Драганова, Славка. *Материали за Дунавския вилает (Русенска, Силистренска, Шуменска и Тутраканска каза) през 50-те – 70-те години на XIX в.* София: Издателство на БАН.

Драганова 1985: Драганова, Славка. *Берковското село в навечерието на Освобождението*. София: Издателство на БАН.

Драганова 1993: Драганова, Славка. *Количествен анализ на овцевъдството в българските земи под османска власт от средата на XIX в. до Освобождението*. София: Издателство на БАН.

Драганова 1996: Драганова, Славка. *Кюстендилски регион 1864–1919. Етнодемографско и социално-икономическо изследване*. София: Академично издателство „Марин Дринов“.

Драганова 2005: Драганова, Славка. *Селското население на Дунавския вилает*. София: Издателство „Авангард прима“.

Желев 2007: Желев, Йордан. Османотурските документи в българските държавни архиви. Състояние и перспективи. // *Известия на държавните архиви*, 93, 2007, 337–353.

Иванова 2002: Иванова, Светлана. Комплектуване, формиране и разкриване на сбирките на Ориенталския отдел на НБКМ (към Пътеводител на Ориенталския отдел на НБКМ). // *Известия на държавните архиви*, 79, 2002, 23–28.

Иванова 2011: Иванова, Светлана. Османските кадийски дефтери. Наблюдения върху колекция „Сиджили“ в Националната библиотека в София. // *Из практиката на османската канцелария. Сб. материали от международната конференция „Османските регистри – извор за историята на Балканите“*, София, 23 октомври 2009, съст. и науч. ред. Румен Ковачев. София: Национална библиотека „Св св. Кирил и Методий“, 85–105.

Калицин 1973: Калицин, Мария. Османотурски документи за Плевен и Плевенско в Ориенталския отдел на Народна библиотека „Кирил и Методий“. // *Векове*, 1973, кн. 4, 55–59.

Калицин 1975: Калицин, Мария. Османотурски документи за Габрово и Габровско в ориенталския отдел на народна библиотека „Кирил и Методий“. // *Векове*, 1975, кн. 1, 111–112.

Калицин 1975а: Калицин, Мария. Османотурски документи за Ловеч и Ловчанско в ориенталския отдел на Народната библиотека „Кирил и Методий“. // *Векове*, 1975, кн. 6, 63–70.

Кендерова, Добрева 2003: Кендерова, Стоянка, Добрева, Маргарита. Документи за историята на Илинденско-Преображенското въстание, съхранявани в Истанбулския османски архив на Генералната дирекция на държавните архиви на Република Турция. // *Известия на държавните архиви*, 85–86, 2003, 276–385.

Опис 1970: *Опис на тимарски регистри, запазени в Ориенталския отдел на Народна библиотека „Кирил и Методий“*. Съст. М. Михайлова, А. Велков, П. Груевски. София: Народна библиотека „Кирил и Методий“.

Опис 1971: *Опис на турски документи за църковно-националната борба на българския народ и за християнските църкви в Османската империя XV–XX век*. Съст. М. Стайнова, София: Народна библиотека „Кирил и Методий“.

Опис 1974: *Опис на документи за Русия, Полша и Чехия, запазени в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Кирил и Методий“*. Ч.1. Съст. М. Михайлова-Мръвкарлова. София: Народна библиотека „Кирил и Методий“.

Опис 1983: *Опис на джизие регистрите, запазени в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Кирил и Методий“*. Съст. А. Велков, П. Груевски, С. Кендерова, Ц. Николова. София: Народна библиотека „Кирил и Методий“.

Опис 1984: *Опис на турски документи за съпротивата и национално-революционните борби на българския народ през XIX век*. Съст. М. Михайлова-Мръвкарлова. София: Народна библиотека „Кирил и Методий“.

Опис 1984а: *Опис на османски документи за Килър, запазени в архивите на Ориенталския отдел на Народната библиотека „Кирил и Методий“*. Съст. Й. Теохаридис. София: Народна библиотека „Кирил и Методий“.

Опис 1984б: *Опис на документи на арабски език, запазени в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Кирил и Методий“ в София XIII–XIX век*. Съст. С. Кендерова. София: Народна библиотека „Кирил и Методий“.

Опис 1993: *Опис на османотурски документи за занаяти и търговия (XVI–XIX в.), запазени в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“*. Съст. А. Велков, П. Груевски, С. Ванова, М. Михайлова-Мръвкарлова, Н. Робев, Е. Силянова. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.

Петкова 2015: Петкова, Стефка. *Архивистика. Избрано (1960 – 2015)*. София: Издателство „За Буквите – О писменех“.

Радушев, Ковачев, Андреев 1996: Радушев, Евгений, Ковачев, Румен, Андреев, Стефан. *Опис на регистри от Истанбулския османски архив към Генералната дирекция на държавните архиви на Република Турция*. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.

Силянова 1996: Силянова, Емилия. *Османотурски документи от XIX век за Белоградчишката каза и Белоградчик в Ориенталския отдел на НБКМ*.// *Известия на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“*, т. 22 (28), 1996, 587–594.

Posner 1940: Posner, Ernst. *Some Aspects of Archival Development Since the French Revolution*.// *American Archivist*, 1940, Vol. 3, pp. 159–172.

Radushev, Ivanova, Kovachev 2003: Radushev, Evgeni, Ivanova, Svetlana, Kovachev, Rumén. *Inventory of Ottoman Turkish Documents about Waqf, Preserved in the Oriental Department at the St St Cyril and Methodius National Library*. Part 1 – Registers. Sofia: St. St. Cyril and Methodius National Library: International Center for Minority Studies and Intercultural Relations.

БЪЛГАРСКИЯТ XIX ВЕК:
НОВИ АРХИВИ И ПРОЧИТИ

THE BULGARIAN 19TH CENTURY:
NEW SOURCES AND READINGS

Българска
Първо издание

Съставители и научни редактори:
проф. д.н. Орлин Събев, доц. д-р Християн Атанасов

Научни рецензенти:
чл.-кор. проф. д.и.н. Румяна Радкова,
проф. д.и.н. Вера Бонева

Автори:
Ивайло Найденов, Ивелина Машева, Милена Тафрова,
Надя Манолова-Николова, Орлин Събев, Пламен Митев,
Таня Тодорова, Християн Атанасов

Редактор и коректор:
Бистра Маркова

Корица и графичен дизайн:
Христо Христов

Формат 70/100/16
Печатни коли 14.5

Предпечат и печат:
БПС ООД

Академично издателство „За буквите – О писменехъ“

ISBN 978-619-185-382-3

КАТАЛОГ НА АРХИВНИ МАТЕРИАЛИ

Славка Драганова

Изготвил
Славка Драганова,
1970 г.

Цифровизирали:
Християн Атанасов,
Анета Борисова
и Фани Филипова

ФОНД
НАУЧНИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ